Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Agathangelos aṙ Gēorgaj Asori episkoposin _u ousoumnasirouthiun Agathangełaj groc

Tašean, Yakovbos

Vienna, 1891

urn:nbn:de:hbz:5:1-5449

Visual Library

Goussen

2969/3

ԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Գ. 3

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

ԱՌ ԳԵՈՐԳԱՅ ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ
ԵՒ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԵԱՅ ԳՐՈՑ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ ՏԱՇԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1891.

Goussen 2969 (3)

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ԱՌ ԳԷՈՐԳԱՅ

ԵՒ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԵԱՑ ԳՐՈՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Գ. 3

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ԱՌ ԳԷՈՐԳԱՅ
ԵՒ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԵԱՑ ԳՐՈՑ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1891.

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

ԱՌ ԳԷՈՐԳԱՅ ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

ԵՒ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԵԱՑ ԳՐՈՑ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ ՏԱՇԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1891.

2969

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հինգ ծանօթ տպագրութիւնք կան Ագաթանգեղեայ գրոց։

1. Առաջին հրատարակութիւնն եղած է ի Կ. Պոլիս, 1709ին՝ այս վերնագրով. “Գիրք Վիպասանութեան՝ որ կոչի համառօտ Ագաթանգեղոս ... Յամի մարդեղութեան Բանին կենաց ՌՉԹ, իսկ ըստ Հայոց ՌՃԾԸ, եւ յամսեան մարտի մետասաներորդի։ ... Տպագրեցաւ ... ի տպարանի եւ յեռամբ Գրիգորի դպրի որդւոյ Մկրտչի Մարզուանեցւոյ„։ Հրատարակողն է Աղանի Աստուածատուր վարդապետ, եւ իր հրատարակութեան հիմն առնուած է օրինակ մը, որուն համար կ՚ըսուի թէ “Տէր Աղեքսանդր Սրբազան կաթողիկոսն մեր իւրով սրբանուէր ձեռամբն գրեալ զօրինակն եւ յղեալ առ նուաստութիւնս մեր եւ հրաման արարեալ զի տպագրեսցի։„ Տպագրութիւնն եղաւ նպաստիւք Գողթնեցի Գալուստի, “որդի Խոճայ Մուրատի Ագուլեցւոյ Գողթնեաց„։ Գիրքը յառաջաբանով եւ յիշատակարանով հանդերձ ՆԻԹ (429) էջ է, բայց բուն Ագաթանգեղոսը կը սպառի յէջն ՅՂԶ (396) որուն կը յաջորդեն Դաւանութիւն մը եւ Դաշանց Թուղթը։

2. Երկրորդ տպագրութիւնը լոյս տեսաւ Կ. Պոլիս, 1824ին՝ այս տիտղոսով. “Ագաթանգեղոս, յորում պարունակի պատմութիւն Տրդատայ ...։ Ի

տեղ արժանացեալ յամի տեառն 1824, յՕրթագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան„: Հրատարակիչն է Ճանիկ Մահտեսի Սիմէօնեան, “ըստ ուղղագիր օրինակին՝ զոր . . . Գէորգ դպիրն պալատական բաղդատութեամբ ըստ հնագիր ընտրելագոյն գաղափարի՝ մաքրեալ էր ի վրիպակաց եւ յայլայլութեանց մուծելոց յանհմտութենէ գրչաց եւ յանհոգութենէ տպագրողաց„: Գէորգ դպրի հիմն առած ձեռագիրը “չունէր յայտնի ցոյց ամի գրչութեան իւրոյ թուականաւ նշանակեալ„: Բովանդակն է 363 էջ, 8°, բայց 328—363 զետեղուած են Դաւանութիւն Հաւատոյ, Թուղթ դաշանց եւ Յիշատակարան մը:

3. Այս երկու հրատարակութեանց բնագիրն ոչ ամբողջ եւ ոչ անաղաւաղ էր: Լաւագոյն հրատարակութիւն մ՚եղաւ քիչ մ՚ետքն. “Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց: Ի Վենետիկ, ՌՄՁԴ = 1835, 12°. Յառաջաբանով (16 էջ), եւ դոյզն ծանօթութեամբք տարբերութեանց ձեռագրաց (էջ 661—671), եւ անուանց ցուցակով, բովանդակն 686 էջ: Այս հրատարակութեան համար գործածուած կ՚ըսուին 6 ձեռագիրք, որոնց վրայ վարը:

4. Նաեւ այս դոյզն Յառաջաբանէն եւ վարկպարագի ձեռագրաց համեմատութենէն զուրկ է երկրորդ տպագրութիւնը. Ագաթանգեղեայ պատմութիւն, ի Վենետիկ, 1862, 678 էջ 12°.

5. Այս վերջին հրատարակութիւնը դարձեալ լոյս տեսաւ ի Տփղիս իբր “Թէֆ. Ընկ. Հայերէն Գրքերի Հրատարակութեան No. 15.„ տպ. Յ. Մարտ. 1883, 584 էջ, 8°, 1 թուղթ: Այս հրատարակութեան նպաստած է Յովսէփ Իզմիրեանց:

Այս հրատարակութեանց լաւագոյնն է երրորդը, բայց նաեւ այս քննադատական հրատարակութիւն չէ:

Այս գիրքն եւրոպական լեզուաւ (լատիներէն) առաջին անգամ թարգմանողն եղաւ Սդիլդինկ, որ նաեւ **յոյն բնագիրն** առաջին անգամ Փլորենտիոյ **Լաւրենտինեան** գրատան (Թիւ VII, 25) ձեռագրէն հրատարակեց ընդարձակ ներածութեամբ եւ քննութեամբ եւ ծանօթութեամբք (Acta Sanctorum, Septembris Tomus VIII, Antverpiae, 1762 pp. 295—319, եւ 320—413։) Աւելի ամբողջական եւ լաւագոյն թարգմանութիւնն ըրին իտալերէն լեզուաւ Վենետկոյ Մխիթարեան Հարք, հանդերձ Յառաջաբանութեամբ եւ ինչ ինչ ծանօթութեամբք այս անուամբ. Storia di Agatangelo, Versione italiana, illustrata dai monaci armeni Mechitaristi, riveduta quanto allo stile da *N. Tommaseo*. Venezia, Tipografia Armena di S. Lazzaro, 1843. Գաղղիերէն լեզուաւ թարգմանութիւն մ'ալ հրատարակեց V. Langlois, Collection des historiens . . . d'Arménie. Tome I, Paris, 1867. pp. 99—194. Ներածութեամբ եւ ծանօթութեամբք, յոյն բնագրաւ եւ անոր լատիներէն թարգմանութեամբ ըստ Սդիլդինկի։ Այս թարգմանութեան մէջ պակաս են վարդապետական մասերը։

Սդիլդինկի հրատարակած յոյն բնագիրը շատ տեղ վրիպակներով լի էր. այս վրիպակներն ուղղեց համեմատելով բնագրի ձեռագրին հետ իտալացի հայերէնագէտը Դէզա (E. Teza, Հմմտ. Հ. Գր. Պատմ. Հայ. Դպ. 1886, էջ 203, ծն. 1։) Բայց վերջապէս նշանաւոր գիտնականը **Լակարտ** հրատարակեց կրկին նոյն յոյն բնագիրն զգուշաւոր համեմատութեամբ եւ յաւելուածներով Կէօթինկէնի Գիտութեանց Ընկերութեան Տարեգրոց մէջ. եւ է չորս մաս. 1) Agathangelus, herausgegeben von Paul de Lagardė, Göttingen, 1887. 88 էջ 4°. 2) Die Akten Gregors von Armenien, էջ 89—120. 3) Erläuterungen zu Agathangelus եւն, էջ 121—

Դ

149. որուն կը յաջորդեն 4) Յաւելուածք, էջ 150—163։ Այս գրոց վրայ քննութիւն մը գրեց *E. Nestle*, ի թերթին՝ Theologische Literaturzeitung, herausg. von Ad. Harnack, Leipzig, 1888 (XIII), No. 14, S. 355—357. եւ ձեռագրի տարբերութեանց նոր համեմատութիւն մ՚ալ յիշեալ Դէլա գիտնականն ի պարբերականին Istituto di Scienze, Lettere ed Arti, Padua, 1890. (մասնական թրգմ. Բազմավէպ, 1890, էջ 376—384։)

Կ. Փ. Նայման (C. F. Neumann) Հայերէնագէտն Ագաթանգեղեայ համառօտ մը հրատարակեց ի թերթին Journal Asiatique, Paris, 1829, Janvier, 53։ Բաւական տարի վերջը Վիեննական Հայրց մին՝ Հ. Մաղաքիա Սամուէլեան հրատարակած է բաւական ընդարձակ գործ մը գերմաներէն լեզուաւ “Դարձ Հայաստանի ի ձեռն Գրիգորի Լուսաւորչի„ անուամբ (Bekehrung Armeniens durch den heiligen Gregor Illuminator, Wien 1844. XIX, 200 S. 8°), որ մասամբ բառական եւ մասամբ քաղուածոյ թարգմանութիւն է Ագաթանգեղեայ։ Յառաջաբանութեան (19 էջ) մէջ ջանայ սոյն գրոց վաւերականութիւնն ապացուցանել ճշդիւ այնպէս, ինչպէս փորձած էր նոյնը Հ. Միք. Չամչեան (Պատմ. Հայոց, Վենետ. Հտ. Ա. 1784, էջ 359—420, Ծանօթութիւնք Բ. Գրոց՝ էջ 613—679, ի մասնաւորի 668—679։) Սոյն գրոց վերջը դրուած են այլեւայլ ծանօթութիւնք բնագրին իմաստին կամ այլեւայլ բառերու մեկնութեան (էջ 155—200։)

Յիշելու ենք հոս քանի մը մանր հատածներ ալ, որ լոյս տեսան այլեւայլ գրոց մէջ։ Այսպէս սոյն նիւթոյս վրայ անցողակի գրեցին Mons. *Placido Sukias Somal*, Quadro della Storia letteraria di Armenia, Venezia, 1829, p. 11. — *C. F. Neumann*, Versuch einer Geschichte der armenischen Litteratur, Leipzig, 1836, S. 18 եւն։ Ի մասնաւորի

Ագաթանգեղեայ յիշած դից անուանքն եւ նման բառերու վրայ խօսած է Լակարտ իւր ուրիշ մէկ գրութեանը մէջ, տեղ տեղ հիւսելով նաեւ այլեւայլ ծանօթութիւններ (P. de Lagarde, Gesammelte Abhandlungen, Leipzig, 1866, մանաւանդ՝ էջ 92, 178, 179, 294 եւն։) — Պատմական մասին քննութիւն մ'ըրաւ Հ. Յովսէփ Գաթրճեան, Տիեզ. Պատմ. Վիեննա, Հտր. Բ. 1852, էջ 459—464 եւ 476—480. իսկ մատենագրական մասին համառօտ հատուած մ'իւր գրչէն՝ լոյս տեսաւ յետոյ (Հանդէս Ամս. 1889, թիւ 2, էջ 24—25։) Բաւական ընդարձակ հատուած մ'ալ գրած է Հ. Գար. Զարբ. Հայկական հին դպրութեան պատմութեան, Վենետիկ, Բ. Տպ. 1886, էջ 181—213։

Սակայն այն գրոց վրայ նշանաւոր քննութիւն մ'առաջին անգամ հրատարակեց գերմանացի գիտնականն Ալֆ. Կութշմիտ (Alfred von Gutschmid) ի թերթին Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, 1877, S. 1—60; որ նաեւ իբր առանձին տետրակ լոյս տեսաւ նոյն տարին։ Այս գրութեան մէկ մասն հայերէն թարգմանուած հրատարակեց Բազմավէպ 1878, էջ 297 եւն, 1879, էջ 10 եւն, 97 եւն, եւ 237։ Թարգմանութիւնն որ թերի մնաց, տեղ տեղ բաւական մթին եւ անյաջող է։ Թարգմանիչը (Հ. Ներսէս Ջնտոյեան) համառօտ տեսութիւն մ'ալ հրատարակեց իւր կողմանէ նոյն թերթին մէջ (1878, էջ 229—232.) Երկու տարի ետքն ընդարձակ գործք մ'ի լոյս հանեց Կարապետ Թումայեան՝ այս վերնագրով. *G. Thoumaian*, Agathangelos et la Doctrine de l'Eglise arménienne au Ve Siecle, Lausanne, imprimerie Georges Bridel, 1879, 189 pp. 8°. Այս գրութեան գլխաւոր նպատակն է Ագաթանգեղեայ վարդապետական մասը, որ կը գրաւէ գրոց մեծ մասը (էջ 34—182), բայց ի սկզբան նաեւ մատենագրական խնդիրք համառօտիւք յիշուած են։ Գրոց մէջ թարգմանուած է մասամբ բառ առ բառ մասամբ քաղուածաբար Ս. Գրիգորի Վարդապետութիւնը։ Բայց շատ բան հեղինակն՝ իբրեւ բողոքական՝ ուրիշ տեսակէտով դատած է։ — Գէորգայ եպիսկոպոսի նամակին առթիւ Ագաթանգեղեայ վրայ ինչ ինչ խորհդածութիւնք ըրաւ նաեւ Ռիւէլ. (Համմտ. մեր գրութեան մէջ՝ էջ 3, ծն. 6. 24, ծն. 1. 27, ծն. 1 եւն։)

Ընդ մամլով է ընդարձակ գրութիւն մ'այս գրոց քննութեան ի Հ. Բարսեղ Սարգիսեան (Քննադատութիւն Պատմութեանն Ագաթանգեղոսի, Վենետիկ։) Այս գրութեան ներածութիւնը կանխաւ իբրեւ ճաշակ գրուեցաւ ի Բազմավէպ, 1889, Թիւ 1, էջ 6—13. եւ ապա Ագաթանգեղեայ եւ Կորեան բանաքաղութեան խնդրոյ վրայ եղած մասը նոյն թերթին մէջ (Թիւ 7, էջ 193—199, եւ Թիւ 8, էջ 225—232։) Այս մասին նկատմամբ յընթացս մեր գրութեան առիթ ունեցանք խօսելու (Համմտ. էջ 72—79։)

Ասոնց կը յաջորդէ մեր այս գրութիւնը (Համմտ. Հանդէս Ամս. 1890, Թիւ 1—12։) Մեր նպատակը չէր այս գրոց կատարեալ քննութիւն մ'ընել, անոր համար ինչ ինչ խնդիրներ հարեւանցի եւ այլ կէտեր ալ բոլորովին զանց առնուեցան։ Այսպէս բաղձալի էր մեզ որ կարենայինք համեմատութիւն մ'ընել Ագաթանգեղեայ այլեւայլ ձեռագրաց եւ ի մասնաւորի մեր մատենադարանին էրէնափէր ընտիր օրինակին տարբերութեանց, որուն շատ տեղ քայլ առ քայլ կը համաձայնի ուրիշ օրինակ մը (Թիւ 54։) Բայց ի վերջոյ ուրիշ ընդարձակագոյն տեղւոյ եւ ժամանակի թողուեցաւ։

Մեր այս աշխատութեան մէջ հետեւեալ կէտերն ի մասնաւորի դիտողութեան առնուած են։ Ներածութենէս ետքը, յորում գրուած են մեզի ծանօթ ամէն հրատարակութիւնք, թարգմանու-

թիւնք, քննութիւնք եւ ձեռագիրք Ագաթանգեղեայ, կը յաջորդեն տասն մասունք, եւ են՝

1. Թուղթ Գէորգայ առ Յեշուա "Վասն Գրիգորի եպիսկոպոսին որ աշակերտեաց զՀայս": (էջ 1—11:)

2. Համեմատութիւն "կենսագրութեան Գրիգորի" ընդ Ագաթանգեղեայ: — Կրկին աղբերք Ագաթանգեղեայ գրոց· (էջ 11—33:)

3. Համեմատութիւն պատմութեան "կենսագրութեան Գրիգորի" ընդ Ագաթանգեղեայ: — Թէ ինչ լեզուաւ էր այս կենսագրութիւնը: (էջ 34—40:)

4. Խնդիր ասորական բնագրի Ագաթանգեղեայ: — Օտարաձեւ անուանք հայ բնագրին: (էջ 40—55:)

5. Յոյն բնագիր Ագաթանգեղեայ թարգմանեալ հայ բնագրէ: — Հանգամանք այս թարգմանութեան: (էջ 56—71:)

6. Խնդիր բանաքաղութեան Ագաթանգեղեայ եւ Կորեան: — Ժամանակ խմբագրութեան եւ ազգ խմբագրչի արդի Ագաթանգեղեայ գրոց: (էջ 72—87:)

7. Պատմական արժէք կամ համառօտ քննութիւն պատմութեան Ագաթանգեղեայ (Ագաթ. էջ 29—35, 12:) (էջ 87—104:)

8. Շարունակութիւն. (Ագաթ. էջ 35, 13—103, 15:) (էջ 105—122:)

9. Շարունակութիւն. (Ագաթ. էջ 103, 16—663:) — Վկայաբանութիւնք Ս. Գրիգորի եւ Հռիփսիմեանց: — Երկրորդ Գիրք Ագաթանգեղեայ: (էջ 122—149:)

10. Համեմատութիւն Պատմութեան եւ տեղեկութեանց Ագաթանգեղեայ ընդ Բուզանդայ: — Համառօտ տեսութիւն հարազատութեան

բնագրի բաղադրեալ Ագաթանգեղեայ։ (Էջ 150—159։)

Այս վերջին մասերուն մէջ ստիպուեցանք Ագաթանգեղեայ պատմութեան քննութիւնն ընդարձակ ընել համեմատութեամբ միւս մասանց, եւ ջանացինք համառօտ գաղափար մը տալ Հայոց պատմութեան այս մասին ըստ արտաքին պատմագրաց։ Ուր կարեւոր երեւցաւ՝ պատշաճ դատեցանք օտար բնագիրները զետեղել, կամ գոնեայ հաւատարիմ թարգմանութիւն մը դնել այն մասանց։

Հոս աւելորդ չենք համարիր Ագաթանգեղեայ մեզի ծանօթ ձեռագրաց ցուցակը դնել։

1. **Թիւ** 60 Ա. **Կրինաֆէր** օրինակ մեր Մատենադարանի։ Այս ձեռագրին նկատմամբ բաւական տեղեկութիւնք կը գտնուին **յԵւրոպա**, 1848, Թիւ 6, 8, 9. („Հայկական ձեռագիրներու վրայ„ ։)

2. **Թիւ** 54 մեր Մատենադարանի, 20×14^{cm} մեծութեամբ, 21 տող, 245 թուղթք. նոտրգիր՝ ոչ մաքուր, եւ նաեւ գրասխալներ յաճախ, բայց ընթերցուածք ընդհանրապէս ընտիր։ Ձեռագիրս „գրեցաւ . . . ի դուռն սուրբ աբդըմբրս վկային. ձեռամբ աստուածատուր եպիսկոպոսի եւ բանի ազատաւորիս. յամ ամի թուին ՌԽԳ (=1594)„ եւն։ Ագաթանգեղեայ պատմութեան սկիզբը պակասաւոր է, եւ կը սկսի Վենետ. 1862ի տպագրութեան էջ 12, 14 տողէն։ Թուղթ 197—245 գրուած են Զենոբ Գլակ եւ Յովհան Մամիկոնեան։

3. **Փարիզեան** օրինակ (Bibl. Nat. anc. fonds arm. No. 51, fol. 108—291.) Երկու յիշատակարանք (fol. 255^{b} եւ 293^{a}) կան, որոնցմէ կ՚իմացուի թէ „գրեալ ի Վարդանայ քահանայէ ի թուականին Հայոց ՉԳ (=1254), ի քաղաքին Ուիմ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարին՝ որ յանուն սուրբ աւե-

տարանչացն Յովհաննու եւ Մատթէոսի, որ էր նա Հոգեւուն Հայոց„: Այս ձեռագիրը հիմն է Վենետիկեան հրատարակութեան:

Վենետիկեան հրատարակութեան համար գործածուած են նաեւ յաջորդք (Թիւ 4—8:)

4. “Գրչագիր հին գրեալ ի Դերջան, ի թուականիս Հայոց ՉՂԹ (= 1350:)„

5. “Գրչագիր գրեալ յԱմիթ քաղաքի, անթուական: Յօրինակէ սատի է վերջին տպ. Կոստանդնուպոլսոյ յամի տեառն 1824„:

6. “Օրինակ է առաջին տպ. Կոստ. յամի 1709„:

7. “Գրչագիր նոր՝ գրեալ ի թուիս Հայոց ՌՃԽԶ (=1697:)„

8. “Օրինակ է նորագիր, անկատար, գրեալ ի Լեհաստան:„ (Հմմտ. Յուշք. տպ. 1835:)

9. Ձեռագիր Մատենադարանի Լազարեան ճեմարանի, Նօտր, 18×12cm, 361 թուղթք, 23 տ: Ուրիշ 8 կտոր գրութիւնք կան այս ձեռագրին մէջ, որ է Թիւ 1167 ըստ Նոր Ցուցակի (տպ. Մոսկուա, 1888, էջ 72:)

Էջմիածնայ գրատան մէջ ըստ Մայր Ցուցակի (Տփղ. 1863, էջ 179 եւն) կան հետեւեալք (Թիւ (10—17:)

10. Թիւ 1613. “Մեծագիր, բոլորգիր, գրեալ ի թղթի ի Յովհաննայ վանս որ ի Կարբի ի թուին ՉԽԲ (= 1293:)„

11. Թիւ 1614. “Մեծագիր բոլորգիր հին ընտիր գրչութեամբ յանապատն յԱկներ„: Թուական չէ նշանակուած:

12. Թիւ 1615. “Մեծագիր, բոլորգիր, գրեալ ի Բաղէշ ի մենաստանն Խնդրակատար . . .

ի Յակովբ սարկաւագէ ի Թուին Հայոց ՌԺԹ (= 1570)„:

13. Թէ– 1616. "Քառածալ, բոլորգիր, ի Թղթի: Չունի յիշատակարան„:

14. Թէ– 1617. "Նօտրգիր. չունի յիշատակարան„:

15. Թէ– 1618. Գրեալ "Յէջմիածին ի Յովհաննէս Վարդապետէ ի Թուին Հայոց ՌՃԾԴ (= 1705:)„

16. Թէ– 1619. «Մեծագիր, բոլորգիր, գրեալ ի Թղթի ի գիւղն Ալիփուղար ի Թումայէ եւ ի Գրիգորէ ի Թուին Հայոց ՌՃԽԷ (= 1698.)

17. Թէ– 1626. "Գրեալ ի Թղթի. չունի յիշատակարան„:

Ըստ Լանկլուայի (Collection, II, 102, N. 1) գաղղիացի գիտնականը Brosset Էջմիածնի այս ձեռագրաց վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տուած է իւր գրոց մէջ. (Rapports sur un voyage archéologique en Georgie et en Arménie. 3ᵉ Rapport, pp, 42, 45, 56, 59.)

18. Ձեռագիր Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանուց Արղնայ, Թէ–212, ուրիշ 10 կտոր գրութեանց մէջ. բայց դժբախտաբար Թուականը չենք գիտեր: (Համմ. Գ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Կ. Պոլիս, 1885, Մասն Բ. էջ 392:)

19. Գրեալ "ի Ս. Խաչ, յերկիրս Հիզան քաղաքի, ի Թուին ՊԾԱ (=1402): Ես Յովհանն գրեցի եւն„: (Համմ. Ղ. Փիրղալէմեան, Նօտարք Հայոց, Կ. Պոլիս, 1888, Թիւ 16, էջ 17:)

20. Ձեռագիր գրեալ "ի Թուին Հայոց Ջ.Զ (= 1457) որ եւ ես անպիտան ծառայ՝ սպասաւոր Սրբոյն Թումայի Առաքելոյ սքանչելագործ սուրբ գերեզմանին. Տէր Աբրահամ վարդապետ, որ ի

յԱղթամար Սուրբ Խաչին. առնէի չորս գումիշ (գոմէշ) եւ չորս եղ„ եւն: (Հմմտ. Նօտարք, Թիւ 220, էջ 186—187, ուր նշանակուած է թէ այս յիշատակարանն օրինակուած է “ի 1867. Յունուար 26. ի Վան. ի Բէլու գիւղն„:)

21. Ձեռագիր Կ. Եղէանցի, որ է ընդարձակ հաւաքածոյք 18 պատմագրութեանց, որոնց հինգերորդն ի կարգին է “Ագաթանգեղոս, հանդերձ թղթով դաշանց„: Ձեռագրին վրայ այս տեղեկութիւնը կու տայ Ս. Մալխասեան (Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն. Բ. Տպ. Ս. Պետր. 1885, Յառջբ. էջ լդ—լե.) “Թուղթ ձեռագրին է ընտիր բամբակեայ, ողորկեալ եւ ստուար, ունելով երկայնութիւն 27 $^1/_2$ cm. եւ ի լայնութիւն 20cm: Մէն մի երես ի նմա տրոհեալ է յէջս երկուս, որոց երկայնութիւն իւրաքանչիւրոց 20 $^1/_2$ cm. լայնութիւն 6 $^1/_4$ cm. տողք 52:„ Ձեռագիրն ունի նաեւ զարդագրեր եւ մանրանկարներ, եւ է “գրեալ ի Տիգրանակերտ քաղաքի ի թուականիս մերում ՌՃԺԷ (= 1668) յԱբրահամ գրչէ, նոտր գրով, յաճախակի՝ վաղեմի ընտիր ուղղագրութեամբ:„ Ագաթանգեղեայ պատմութեան վերջը կայ յիշատակարանս, “Աւարտեցաւ եւ կատարեցաւ պատմութիւն սուրբ լուսաւորչին: . . . Ողորմեա քրիստոս աստուած ստացողի սուրբ գրոցս, ամթեցի խօճա թարղի սահակին, եւ ծնողաց նորին թորոսին եւ մօրն մղցի թանային եւ կողակցին մաղթումին եւ որդւոյն գրիգորին, ինձ մեղսաթաւալ աբրահամ գրչիս. կարդացողացդ եւ Աստուած ողորմի ասողացդ. ամէն:„

Աւելորդ է յիշեցընել թէ կը գտնուին անշուշտ այլ ձեռագիրք՝ զորոնք այս ցուցակին մէջ մուծանել մեզի անհնար եղաւ:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

ԱՌ

ԳԷՈՐԳԱՅ ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

1.

Պօլ տը Լակարտ, հռչակաւոր ասորագէտ եւ հայերէնագէտ գիտնականն իւր Քաղուածոյք ասորական կոչուած գրոց[1] մէջ հրատարակած է ընդարձակ թուղթ մը, զոր գրած է Գէորգ եպիսկոպոս Արաբաց առ Յեշուա Ճգնակեաց քահանայ յԱնաբ քաղաքի։ Նամակը գրուած է յամի Յունաց 1025, յամսեան մարգաց, ուստի յամի Տեառն 714, հին ասորերէն լեզուաւ եւ կը բովանդակէ ինն գլուխ այլեւայլ կրօնական եւ մատենագրական նիւթերու վրայ։ Մեծ նշանակութիւն ունին մեզի համար այս նամակիս Ա, Բ, Գ եւ Ե գլուխները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի Հայոց մատենագրութեան հետ սերտ կապակցութիւն ունեցող նիւթերու վրայ կը ճառեն։ Առաջին երեք գլուխներուն մէջ Գէորգ կը խօսի Հրահատ Զգօն Պարսկին[1] վարուց, գրութեանց ու վարդապետութեանց վրայ, ուստի եւ ուղղակի մեր մատենագրութեան մէջ Զգօն անուամբ ծանօթ գրոց վրայ, որուն հեղինակը մինչեւ մօտաւոր ժամանակներս վրիպմամբ Մծբնայ Ս. Յակոբ եպիսկոպոսը կը համարուէր: Իսկ հինգերորդ գլուխը Գրիգոր Լուսաւորչին “կենսագրութեան„ — ուստի Ագաթանգեղեայ վրայ է: Առաջին երեք գլխոց վրայ, զորոնք այժմէն իսկ թարգմանուած պատրաստ ունինք, ուրիշ պատեհ առթիւ կը խօսինք. այժմ միայն վերջնոյն վրայ ինչ ինչ դիտողութիւններ ընենք, բայց նախ թարգմանելով նամակին այն մասերն, որ մեր խնդրոյն հետ ուղղակի կապակցութիւն ունին:

---

[1] P. Lagardii Analecta Syriaca. (Lipsiae.) Londini. 1858. XX. 208 էջ։ Գրոցս ասորերէն վերնագիրն է “Գիրք ժողովածոյից Հարց սրբոց եւ փիլիսոփայից հեթանոսաց„։ Գէորգայ թուղթը գրուած է՝ էջ 108—134, իսկ հինգերորդ գլուխը, որ այժմ մեզի համար նշանակութիւն ունի, կը գրաւէ նոյն գրոց 122—128 էջերը։

Խնդրոյս առաւել լուսաւորութեան համար անհրաժեշտ կը համարինք համառօտ տեղեկութիւն մը տալ նամակիս եւ անոր հեղինակին վրայ: Գէորգ “Եպիսկոպոս Արաբաց„ մականուամբ[2] ծանօթ է. եւ է ութերորդ դարու ասորի մատենագրաց առաջին կարգի նշանաւորներէն, որ մեռած է 740ին: Ասեմանի[3] զԳէորգ ուղղափառ կ՚անուանէ, բայց աւելի հաւանական է թէ յակոբիտեան աղանդէն էր: Ասիկայ յայտնի է նաեւ այն պարագայէն՝ որ Յակոբիտեանց Աթանաս Բ. պատրիարքին հրամանաւը Սերգիոս Զաքունայա[1] յակոբիտեան եպիսկոպոսէն ձեռնադրուեցաւ, եւ աւելի յայտնի անկէ՝ որ Յակոբիտեանց հըռչակաւոր Սեւերոս պատրիարքին (512—518) Λόγοι ἐπιθρόνιοι գիրքն իբրեւ աղբիւր ուղղափառ վարդապետութեան կը յանձնէ իւր նամակին ութերորդ գլխոյն մէջ[2]: Վերջապէս Գէորգ յայտնապէս “Յակոբիտեան„ մականուամբ ալ կը յիշուի[3]:

---

[1] Aphraates Sapiens Persa. այս անուան ընիկ պարսիկ ձեւն է Frahât, նոր պարսկերէն Farhâd, իսկ Ասորէք յունաձեւ Afrahât անունը կու տան, եւ միայն Բար-Եբրէոս Frahât բուն ձեւը կը գործածէ. Frahât է = Հրահատ:

[2] Գէորգ “եպիսկոպոս Արաբաց„ կը կոչուի այն պատճառաւ՝ որ եպիսկոպոս էր քանի մը վաչկատուն արաբացի ցեղերուն, որոնք մինչեւ Միջագետաց հիւսիսային կողմը սփռուած էին եւ յակոբիտեան աղանդէն էին: Այս “Արաբաց„ եպիսկոպոսաց գլխաւոր նիստն էր Հիրտա:

[3] Assemani, Bibliotheca Orientalis. I. 494. Համմ. I. 167 b.

Գէորգայ այս նամակին բնագիրն ամբողջովին միայն Լակարտ հրատարակած է. առաջին երեք գլուխները հրատարակած են նաեւ Րայթ[4] եւ Ֆորժէ[5], որ առաջին անգամ լատիներէն թարգմանեց այս գլուխները: Բովանդակ նամակը գերմաներէն թարգմանեց Րիսէլ[6] հանդերձ ծանօթութեամբք, բայց նաեւ ասիկայ շատ տեղեր լոկ քաղելով եւ համառօտելով կը թարգմանէ:

---

[1] Անդ. II. 335.

[2] Analecta Syriaca, էջ 132, 13, ուր ասորի բնագրոյն մէջ յունական ἐπιθρόνιοι բառը գործածուած է: Տես Ryssel, Ein Brief Georgs. Gotha, 1883. p. 9—10 եւ 85.

[3] Տես Renan, յուսումնաթերթին Journal asiatique. XIX. էջ 324:

[4] W. Wright, The homilies of Aphraates, the persian Sage. London, 1869. Vol. I. p. 19—37.

[5] Forget, Jac., de vita et scriptis Aphraatis Sapientis Persae. Lovanii, 1882. De Sapiente Persa capita tria, ex Epistola Georgii episcopi Arabum excerpta. p. 1—56.

[6] Ryssel, V., Ein Brief Georgs, Bischofs der Araber, an den Presbyter Jesus, aus dem Syr. übersetzt u. erläutert. Mit einer Einleitung über sein Leben u. seine Schriften. Erweiterter Separatabdruck aus den „Theol. u. Krit.“ Gotha, 1883. (Il. 278—371.) 118 pp.

Միայն առաջին ու հինգերորդ գլուխները թարգմանած է անգղիերէն Պ. Հ. Քաուբէր[1]: Աւելորդ է յիշեցընել որ մենք մտադիր եղանք թարգմանութեան աւելի ճշդութեան քան թէ վայելչութեան, որ շատ դժուարին ալ է՝ ասորւոյն եւ արդի հայերէն լեզուին արտաքոյ կարգի աննմանութեամբը: — Հոս կը դնենք Գէորգայ Նամակին հինգերորդ գլխուն թարգմանութիւնը:

> “Սրբոյն Գէորգայ Եպիսկոպոսին Թանուքեցւոց եւ Տուիցւոց եւ Ակուղիացւոց պատասխանի ինն հարցուածոց, զորոնք հարցուց Յեշուա քահանայ ճգնազգեաց:
>
> ԳԼՈՒԽ Ե.: Վասն Գրիգորի եպիսկոպոսին որ աշակերտեաց զՀայս: Գրիգորիոսն այն որ աշակերտեց զՀայս, ով ուսումնասէր, հռոմայեցի էր ազգաւ, ինչպէս որ յայտնի է իւր պատմութեան[2] խօսքերէն, բայց տղայութեան ժամանակ Հայոց աշխարհէն եկաւ կամ Դիոկղետիանոսի քրիստոնէից դէմ յարուցած հալածանաց կամ ուրիշ մեզի անծանօթ պատճառաւ: Եւ երբ Հայոց երկրին մէջ սնաւ եւ ուսաւ անոնց գիրն ու լեզուն՝ իւր անունը տարածուեցաւ եւ հռչակեցաւ, այնպէս որ Տրդատ թագաւորին մերձաւորներէն եւ ծառաներէն եղաւ, որ այն ատեն կը թագաւորէր Հայոց աշխարհաց վրայ: Եւ թէպէտ իւր քրիստոնէութիւնը պինդ կը պահէր, բայց սակաւուց միայն ծանօթ էր այն: Երբ անոնցմէ ոմանք ծանուցին զայն Տրդատէս թագաւորին, կոչեց զԳրիգորիոս առ ինքն ու հարցուց իմացաւ որ այս այսպէս է, եւ պէսպէս

---

[1] B. H. Cowper, Syriac Miscellanies; or Extracts relating to the first and second general councils, and various other quotations, theological, historical and classical. Translated into english from MS. in the British Museum and Imperial Library of Paris. With notes. London, 1861.

[2] Ասորին ունի բառ առ բառ այսպէս. “որպէս յայտ է ի բանից պատմութեանն որ է վերայ Նորա (այսինքն Գրիգորի), ասորաբանութիւն մը, զոր “կենսագրութիւն„ թարգմանել պատշաճ համարեցանք:

փաղաքշանքներ եւ սպառնալիքներ ու տանջանքներ գործածեց, որպէս զի ուրանայ (Գրիգոր) զքրիստոնէութիւն. բայց անիկայ յանձն չառաւ։ Ի վախճանի գուբ մը ձգել տուաւ զինքը, որ լի էր ժանտ զեռնովք։ Գրքոյն մէջ 13 տարի կենալէն ետքը՝ ինչպէս կ'ըսէ իւր պատմութիւնը, կամ եթէ քեզ հաճոյ է՝ 3 տարի միայն առնունք, Թագաւորն ելաւ ի զբօսանս եւ յորս անասնոց։ Եւ յանկարծակի Աստուած անոր վրայ չար ոգի մ'առաքեց եւ ցնորեցաւ ու խելքը կորսնցուց եւ իւր մարմինը կը խածատէր։ (Այն ատեն) յիշեց Թագաւորն զսուրբն՝ իւր կնոջ հոգալովն՝ եւ (մարդ) ուղարկելով հանեց զինքը գբէն, որ եւ աղօթք ըրաւ անոր վրայ եւ առողջացաւ։ Այս ըլլալէն վերջը Թագաւորին հրամանաւն եւ սրբոյն հոգալովը Հայոց աշխարհքը քրիստոնէութեան դարձաւ։ Յետոյ՝ վասն զի եպիսկոպոսի մը պէտք ունէին՝ Թագաւորը կոչելով իւր մարդկան պատուականները յանձնեց անոնց զԳրիգորիոս եւ ուղարկեց զանոնք առ Ղեւոնդիոս եպիսկոպոս եւ մետրապոլիտ Կեսարիա քաղաքին Գամրաց, որպէս զի զԳրիգորիոս եպիսկոպոս ընէ։ Ղեւոնդիոս ընդունեցաւ զանոնք եւ կատարելով խնդիրքնին՝ արձակեց խաղաղութեամբ ու խնդութեամբ։ Այնուհետեւ վարեց սուրբը Հայոց աշխարհը, շինեց եկեղեցիներ եւ վանքեր Թագաւորին հրամանաւն եւ մեծամեծաց փութովը, եւ անոնց մէջ կարգեց ու դրաւ քահանաներ եւ սարկաւագներ՝ դնելով անոնց նախ օրէնքներ եւ կարգադրութիւններ, ինչպէս իրեն (ի դէպ) թուեցաւ։ Եւ յետոյ երբ Նիկիոյ սուրբ սիւնհոդոսը գումարեցաւ, նաեւ ինքը Սիւնհոդոս գնաց սրբոյն Ղեւոնդիոսի հետ, որ զինքը ձեռնադրած էր եպիսկոպոս։ — Այս է պարզ եւ համառօտագոյն պատմութիւն (ի վերայ) Գրիգորիոսի ուսուցչին Հայոց։»

«Բայց արժան է, ինչպէս մեզ կ'երեւի, որ յառաւել հաւատարմութիւն մեր խօսքին՝ առաջ բերեն քաղէնք այս մարդուն կենսագրութենէն, որ այսպէս է. 'Այն ժամանակն որ կ'իշխէր Հռոմայեցւոց Դիոկղետիանոս, եւ Պարթեւաց ու Հայոց կ'իշխէր Տրդատէս, լսեց Տրդատէս որ իւր պալատան մէջ կայ մարդ մը Գրիգոր անուամբ, որ իւր գիքը չի պաշտեր, այլ քրիստոնէից կրօնքէն է։ Կոչեց զանիկայ եւ ջանաց սասանեցընել շատ մը սպառնալեօք,։ Քիչ մ'ետքն ալ. (կ՚ըսէ նոյն կենսագրութիւնը[1].) ‘Այն ատեն սկսաւ Թագաւորն ըսել անոր. Օտար եւ անաշխարհիկ եկար մեր քով եւ շատ պատուոյ ու փառաց արժանացար մեզմէ. արդ այժմ ինչպէս կը յանդգնիս պաշտել աստուած մը՝ զոր ես չեմ պաշտեր,: Եւ շատ վերջը (կ՚ըսէ). ‘Իսկ սուրբը 13 տարի մնաց այն զեռնալից գբին մէջ՝ ուր ձգուեցաւ՝ պահուելով Աստուծոյ բարութեամբն ի չար զեռնոց,: Եւ յետոյ (կ՚ըսէ). ‘Հրամայեց Թագաւորն որ գումարուի իւր բանակը, որպէս զի որսի ելլէն: Բայց երբ այս եղաւ եւ կառքերը լծուած էին եւ ելաւ (Թագաւորն) իւր արքունական կառքը նստելու, առաքեցաւ անոր վրայ Աստուծոյ բարկութիւնը եւ հարուածեց զանիկայ չար ոգին եւ գետին տապալեց կառքէն վար երեսի վրայ, եւ սկսաւ յիմարիլ եւ իւր ատամամբք իւր մարմինը խածատել եւ ուտել,: Եւ յետոյ (կ՚ըսէ). ‘Իսկ սուրբ Գրիգորիոս ծունր կրկնելով յերկիր՝ աղաչեց զԱստուած ամենակարող որպէս զի բժշկութիւն տայ Թագաւորին, եւ ահա ձայն մը լսուեցաւ երկնքէն որ կ՚ըսէր. Գրիգորիէ, զօրացիր եւ քաջ լեր, որովհետեւ քեզի հետ եմ մինչեւ ցվախճան. շինէ ինձ եկեղեցիներ եւ կանգնէ ինձ տուն բնակութեան իմ սրբոցս եւ բարձրացուր զեղջիւր նոցա: Եւ այն զոր աղօթեցիր՝ ահաւասիկ լսեցի, եւ խնդրուածքդ զոր խնդրեցիր՝ ահա տուեալ քեզ: Եւ երբ այս ամէնն ըսուեցաւ առ սուրբն, դարձաւ Թագաւորին եւ շօշափեց անոր ձեռքերն ու ոտքերն, եւ մարդկան բնութեան դարձուց զօրութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի,: Եւ յետոյ դարձեալ (կ՚ըսէ). ‘Բայց երբ լսեց Թագաւորն ուրախացաւ եւ փառաւորեց զԱստուած, եւ հրամայեց որ գումարուին իւր շահապաց[2] եւ մեծամեծաց մէջ գիտնականագոյններն ու երիցագոյնները, եւ երանելոյն Գրիգորիոսի հետ երթան Կապադովկիոյ աշխարհը Կեսարիա քաղաքը, որպէս զի երանելին առնու շուտով քահանայութեան կարգը եւ դառնայ ի Հայս։ Եւ որոնք որ գնացին եւ մտան ի Կեսարիա, ներկայացան երանելւոյն Ղեւոնդիոսի եպիսկոպոսի տեղւոյն, եւ երբ այս ամենայն պատմեցին անոր՝ զԳրիգորիոս եպիսկոպոս ձեռնադրեց ժողվելով առ ինքն իւր (իշխանութեան) տակն եղած եպիսկոպոսները,։ Այս սակաւս գրինք հոս Գրիգորիոսի ընդարձակ պատմութենէն։ Այլ թէ Նիկիոյ սիւնհոդոսին 318 եպիսկոպոսներէն մին էր, յայտնի է սիւնհոդոսին արձանագրութիւններէն[1], ուր կը պատմուի վասն Ղեւոնդիոսի եպիսկոպոսին Կեսարիայ Կապադովկացւոց թէ ներկայ եղաւ սիւնհոդոսին։ Ղեւոնդիոսի այս գործքին կը վկայէ նաեւ սուրբն Գրիգորիոս Աստուածաբան՝ որ իւր հօր պատանաց վրայ (խօսած) ճառին մէջ կ'ըսէ՝ թէ մինչ Ղեւոնդիոս առ Արիանզաւ անցեալ յառաջանայր՝ աշակերտեաց զիւր հայրն եւ մկրտեց ու քրիստոնեայ ըրաւ։„

---

[1] Փակագծեալ մասերը մեր յաւելուածն են բնագրին միտքը պարզելու համար:

[2] Ասորին կը գործածէ յունական Σατράπης բառը, զոր Շահապ թարգմանեցինք: Բուզանդ “սատրապ„ կը գործածէ շատ անգամ (Հմմտ. Բուզանդ, Գիրք Դ. գլ. Գ—Ե. էջ 67, 73 եւ 79,) զոր Հայկազեան Բառագրքոյ մէջ փոխուած “սատրապետ„ եղած կը գտնենք՝ չգիտենք ինչ պատճառաւ:

“Հայոց Գրիգորիսի վրայ այս ամէն ըսուածներէն յայտնի է արդէն՝ թէ որ ժամանակի մէջ կ'ապրէր եւ թէ չէր այն երեք սուրբ Գրիգորներէն մին, որոնց մէկն Սքանչելագործ կը կոչուի, միւսն է եպիսկոպոս Նիւսիոյ եւ երրորդը՝ Աստուածաբան կոչուածը, այլ թէ կրտսեր է ժամանակաւ քան զՍքանչելագործը. բայց երիցագոյն քան միւս երկուքը, որ այսպէս կը ցուցուի (Ասորէն լոյս՝ “որ այսպէս է։„) Գրիգոր Սքանչելագործ որ Պոնտոսի Նէոկեսարիա քաղաքին Եպիսկոպոսն էր, հռչակաւոր եղաւ (կամ “ծանօթացաւ„) Աւրելիանու օրերը եւ էր այն եպիսկոպոսներէն մին, որոնք յԱնտիոք գումարեցան ընդդէմ Պաւղոսի Սամոստացւոյ. եւ զայս կը ցուցընէ Եւսեբիոս երբ իւր Եկեղեցական Պատմութեան Գ. Գրոց ԻԶ գլխոյ մէջ կ'ըսէ. ‘Այլ եկեղեցեաց հովիւք ամէն կողմերէ գումարեցան (ի մի վայր) Քրիստոսի հօտին ապականիչ գայլուն համար եւ ժողովեցան Անտիոք քաղաքին մէջ, որոնց մէջ առաւել նշանաւոր էին Փիրմիղիանոս Կեսարեայ Գամրաց, Գրիգորիոս եւ Թէոդորոս եղբարք, որ հովիւք էին Պոնտոսի եկեղեցեաց, Հեղենոս Տարսոնի եկեղեցւոյն, եւ Նիկոմաս Իկանոնի եւ Երուսաղէմի եկեղեցւոյն ալ Համենէոս եւ Թէոտեկնոս՝ Կեսարեայ Պաղեստինի եւ Մաքսիմոս, որ Բոսրայի եղբարց կ'առաջնորդէր փառաւորապէս եւ ուրիշ շատերը, զորոնք անկարելի է թուել,։ (Դարձեալ կ'ըսէ նոյն գրոց) ԻԸ գլխոյն մէջ. ‘Երբ թագաւորեց Գաղիենոս՝ ամս ԺԵ, Կղաւդիոս՝ մէկ տարի եւ անկէ ետքը թագաւորութիւնն առաւ Աւրեղիանոս, որուն ժամանակ շատ մ'եպիսկոպոսներ Անտիոք սիւնհոդոսի գումարեցան, որուն մէջ յայտնեցաւ եւ դատապարտեցաւ ամէնէն Պաւղոսի օտար վարդապետութիւնն, որ հերեսութեան գլուխ եղաւ։„

---

[1] Ասորին յունարէն πεπραγμένα բառը կը գործածէ։

“Արդ Աւրեղիանու թագաւորութենէն եւ այն ժողովէն, որ աթոռընկէց ըրաւ զՊաւղոս Սամոսատացի, մինչեւ Կոստանդիանոս հաւատացեալ թագաւորը եւ Նիկիոյ ժողովը՝ են ամք 55, որ այսպէս (կը ցուցուի)։ Աւրեղիոս թագաւորեց 6 տարի, Թէյթիկոս 6 ամիս, Պրոբոս 6 տարի, Կուրոս եւ իւր որդիքը 2 տարի, Դիոկղետիանոս 20 տարի, Կոստանդիանոս մինչեւ Նիկիոյ ժողովը 20 տարի. եւ այսպէս կ'ըլլայ ի միասին՝ 55 տարի, ինչպէս ըսինք։ Այսպէս ալ Նիկիոյ սիւնհոդոսէն մինչեւ ցժողովն սուրբ որ գումարեցաւ ի Կ. Պոլիս Թէոդոս մեծ թագաւորին օրերով, որուն ներկայ էր աստուածային այն զոյգը, այսինքն Գրիգորիոս Նիւսիոյ եպիսկոպոսն եւ Գրիգորիոս Աստուածաբան՝ եպիսկոպոս Սեսիմոնի եւ Նազիանզու, են դարձեալ 55 տարիներ, որ այսպէս (կ'ըլլայ)։ Կ'առնունք Կոսդանդիանոս Յաղթողէն 11 տարի Նիկիոյ ժողովէն ետքը, եւ իւր որդւոցը Կոստանդինոսի, Կոստանդիոսի եւ Կոստասայ՝ 25 տարի, Յուլիանու՝ 2 տարի, Յովինիանու 1 տարի, Վաղենտինիանու եւ Վաղէսի ընդ Գորդիանու՝ 14 տարի, Գորդիանու եւ Վաղենտինիանու փոքրկան՝ 1 տարի, Թէոդոսէն ալ 1 տարի, եւ այսպէս կ'ըլլայ 55 տարի, ինչպէս ըսինք։ Արդ յայտ յանդիման է թէ այս հայ Գրիգորիոսն յիշեալ երեք Գրիգորներէն տարբեր է, ինչպէս վերն ըսինք[1]։„

“Իսկ նկատմամբ այն միւսոյն զոր գրած էիր

---

[1] Յաջորդ մասը լոկ վասն ամբողջութեան կը թարգմանենք. բայց մտադիր կ'ընենք նաեւ որ Հայոց Եկեղեցական պատմութեան նկատմամբ հետաքրքրական քանի մը կէտեր կան այս մասին մէջ։

(Ասորէն. «ըսած էիր») ինծի՝ թէ Եթէ հաւատացեալ էր այս Գրիգորիոս, ապա ի՞նչ է այն կարծիքը, զոր սովորեցուցած է Հայոց որ ջուր չխառնեն պատարագի բաժակին մէջ. — գիտցիր որ կրնար անիկայ իրեններուն հրամայել որ ջուր չխառնեն գինւոյ մէջ, թէեւ հաւատացեալ ըլլար կամ ոչ հաւատացեալ, վասն զի այսօր իսկ կան շատ մ'ոչ հաւատացեալք, որոնք պատարագի բաժակի գինւոյ մէջ ջուր կը լեցընեն: Դարձեալ նոյն Գրիգորիոսն ամենեւին չէ պատուիրած որ ջուր չխառնեն գինւոյ մէջ, կամ որ մէկը չհաղորդուի (Ասորին՝ ողի մի առցէ ոք զպատարագն) բայց միայն յարութեան սուրբ տօնին՝ բաց ի քահանայից եւ սարկաւագաց եւ տղայոց մանկանց, կամ որ պատկեր չդնեն իրենց եկեղեցեաց մէջ, թէպէտ եւ այս ամէնն անոր (Գրիգորի) կը վերագրեն: Բայց նոյն իսկ եթէ նոյն Գրիգորն գրած ըլլար այս ամէն օրէնքները, ինչպէս իրենք կը հաստատեն, պէտք էր գէթ խորհիլ որ այն իրենց Գրիգորիոսը մեծ եւ առաւել չէր քան զսուրբ առաքեալս որք աւանդեցին գրեթէ յամենայն եկեղեցիս որ ի ներքոյ երկնից ջուր լեցընել խորհրդոյ բաժակին գինւոյ մէջ, Պետրոս եւ Պաւղոս յԱնտիոք եւ ի Հռոմ, եւ ի գաւառս, Պաւղոս եւ Յովհաննէս յԵփեսոս եւ ի Բիւզանդիա եւ անոնց իշխանութեան ներքեւ գտնուող տեղեաց մէջ, Ղուկաս եւ Մարկոս յԱղեքսանդրիա եւ յԵգիպտոս եւ շրջակայ ամէն տեղերը եւ անոնցմէ բղխեց եկաւ այս աւանդութիւնը Քրիստոնէից ամէն եկեղեցեաց մէջ մինչեւ ցայսօր: Արդ մենք չորս աթոռ ունինք եւ պատրիարքներ որոնք կը վկայեն թէ պէտք է ջուր խառնել պատարագի բաժակի գինւոյ մէջ, իսկ իրենք ուրիշ վկայ չունին բայց միայն իրենց սովորութիւնը: Իսկ նկատմամբ անոր որ հայազգի մը քեզմէ պահանջեր էր, ինչպէս որ գրած էիր, թէ ցուցուր ինձ աւետարանէն թէ Տեառն մերոյ իւր աշակերտաց տուած բաժակին մէջ ջուր կար կամ թէ պէտք է ջուր լեցընել յայն, դո՛ւն ալ իրմէ պահանջէ որ քեզի ցուցընէ աւետարանէն՝ թէ ջուր չկար այն բաժակին մէջ եւ թէ պէտք չենք ջուր խառնել խորհրդոյ բաժակին մէջ: Բայց թերեւս ըսէ մէկը. Աւետարանին մէջ գրուած է թէ Տէրն մեր ըսաւ իւր աշակերտացը՝ թէ Ճշմարտիւ

> կ՚ըսեմ ձեզի թէ մէյ մ՚ալ պիտի չխմեմ “ի բերոյ որթոյ”, մինչեւ որ ձեզի հետ Աստուծոյ արքայութեան մէջ նոր խմեմ զայն. եւ ըսէ թէ “ի բերոյ որթոյ” ըսելովն յայտնի է թէ անապակ գինի էր բաժակին մէջ եւ ոչ ջրախառն գինի: Այլ թող լսէ. ինչ ուրեմն, յԱրքայութեան Աստուծոյ կամ յարութենէն ետքը՝ երբ իւր աշակերտաց հետ կերաւ եւ խմեց մեր Փրկիչը տնօրինաբար իւր յարութիւնը ստուգելու համար երբ մնաց իրենց քով 40 օր, ինչպէս գրուած է, անխառն խմեց ինքն եւ իւր աշակերտներն ամէն ատեն որ կերան եւ խմեցին. եւ ո՞վ է այնչափ յիմար որ այսպէս ըսէ. բայց այն միայն որ կ՚ըսէ թէ ջուր չկար բաժակին մէջ զոր առաւ Տէր մեր եւ մատոյց եւ օրհնեց եւ խմեցին անկէ իւր աշակերտներն, այլ միայն գինի: Բայց արդ եթէ ուզէ մէկն ըստ պատշաճի ջրել իրենց այս դարովելի կարծիքը, եւ զայլն ամենայն, զորոնք վերը յիշեցի, շատ խօսքերու եւ ընդարձակ գրութեան պէտք կ՚ունենայ, այլ մեք զայս ժամանակին թողլով՝ քու գրածիդ ուրիշ մէկ գլուխն անցնինք:”

Այս նամակիս արժէքն ոչ այնչափ այն է՝ որ նոր ծանօթութիւն ու նոր լոյս կը սփռէ Ագաթանգեղեայ պատմութեան վրայ, այլ այն որ ըստ բաւականի նպաստամատոյց կ՚ըլլայ մեզ Ագաթանգեղեայ աղբերաց քննութեանը: Այս նկատմամբ առաւել յարգ ունի նամակին այն մասը, զոր Գէորգ “կենսագրութեան խօսքերէն” կը քաղէ: Բնականապէս ի վկայութիւն կոչած վեց հատակտորներով չենք կրնար՝ ոչ միայն պայծառ այլ եւ ոչ ըստ բաւականի ճշգրիտ գաղափար կազմել այն գրութեան վրայ, զոր Գէորգ առջեւն ունեցած է եւ զոր “Պատմութիւն որ է վերայ նորա” (= կենսագրութիւն) կ՚անուանէ. եւ թէ ինչ յարաբերութիւն ունի այն գրութիւնն մեր Ագաթանգեղեայ հետ՝ մանաւանդ թէ եւ ոչ այնչափ, որչափ առ ժամս մեզի բաղձալի էր։ Բայց եւ այս սակաւ տողերն ըստ բաւականին կ'օգնեն Ագաթանգեղեայ եւ անոր աղբերաց վրայ ինչ ինչ դիտողութիւններ ընելու, որով եւ նպաստամատոյց կ'ըլլան Հայ մատենագրութեան կընձռեալ մասանց միոյն հետազօտութեանը։

2.

Առաջին խնդիրն որ կը յառնէ՝ այն է թէ Գէորգայ յիշած վկայութիւնքն ի՞նչ աղբիւրէ առնուած են, եւ կամ յայտնի եւս խօսելով՝ արդեօք այն “կենսագրութիւնն„ որմէ քաղած է Գէորգ, ունի՞ նմանութիւն մեր Ագաթանգեղեայ հետ, եւ թէ ի՞նչ աստիճանի է այս նմանութիւնը։ Պատասխանը դժուարին չէ, եթէ համեմատենք այս վկայութիւնները Ագաթանգեղեայ մէջ գտնուած նման խօսքերուն հետ։ — Բնականապէս ոչ ամէն վկայութիւն բառ առ բառ կրնանք գտնել առ Ագաթանգեղեայ. բայց նաեւ այն սակաւ խոտորմունքն որ յերեւան կ'ելլեն ի համեմատութեան, մեզի առիթ կու տան Ագաթանգեղեայ աղբիւրներն որոնելու։ — Լաւագոյն կը համարինք աստ դէմ առ դէմ դնել Ագաթանգեղեայ եւ Գէորգայ համեմատական մասերն, որով առաւել որոշ գաղափար կրնանք կազմել այս երկու բնագրաց իրարու հետ ունեցած փոփոխ յարաբերութեան վրայ։ Գէորգայ վկայութիւնք հոս գրաբար դրուած են, որպէս զի աւելի յայտնի տեսնուի Ագաթանգեղեայ հետ ունեցած նմանութիւնը կամ տարբերութիւնը։

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ[1] (Էջ 43, տող 13—44, 3.)	ԳԷՈՐԳ (LAS. 123,30 — 124,5.)
«(Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ իշխանն Յունաց ի հալածել կայր զեկեղեցի Աստուծոյ։) Իսկ իբրեւ զգացեալ Տրդատիոս վասն Գրիգորի թէ քրիստոնէական պաշտաման հաղորդ է, այնուհետեւ պատուհասակոծ առնէր զնա եւ ազգի ազգի արհաւիրս արկանէր ի վերայ նորա. (բազում անգամ ի բանս եւ ի կապանս տանջանօք նեղէր զնա թողուլ ի բաց լինել նմա յերկրպագութենէն Քրիստոսի, ի հնազանդութիւն դառնալ նմա դիցն սնոտեաց եւ պղծութեանն պաշտաման։)»	«(Ի ժամանակին զի ունէր զթագաւորութիւն Հռոմայեցւոց Դիոկղետիանոս, իսկ զՊարթեւաց եւ զՀայոց արքայութիւն ունէր Տրդատէս)․ լուաւ Տրդատէս եթէ է ի պալատան իւրում այր մի Գրիգոր անուն, որ զդիս իւր ոչ պաշտէ, այլ ի քրիստոնէից պաշտամանէ անտի է։ Զնա կոչեցեալ ջանայր յաճախ սպառնալեօք արհաւիրս արկանել ի վերայ նորա։»

Յայտնի կը տեսնուի հոս որ այս երկու բնագիրք ի միջոցին բառ առ բառ նոյն են, բայց սկիզբն ու վերջն աւելի կամ պակաս աննման։ Հաւանական է որ Գէորգայ տեսած բնագրին մէջ Ագաթանգեղեայ համեմատ էին այս մասերն՝ վասն զի ասոր նման տարբերութիւնք կը տեսնուին նաեւ այն վկայութեանց մէջ, զորոնք Գէորգ ուրիշ գրքերէն (զոր օր. Եւսեբեայ Եկեղեցական պատմութենէն) յաճախ յառաջ կը բերէ։ Տարակոյս չկայ որ Գէորգ դիտմամբ ամփոփած է այս հատածին վերջը, մինչդեռ հայն

---

[1] Հոս կը յիշեցընենք որ մեր գործածածն է Վենետիկոյ 1862ի տպագրութիւնը։ LAS համառօտութեամբ կը նշանակենք Լանդի Analecta Syriaca գրոց էջերը։ Համեմատութեանց մէջ դրուած փակագիծը կը նշանակէ՝ որ այն մասն պակաս է միւսին մէջ կամ գէթ շատ տարբեր։

“աղգի աղգի արհաւիրս„ ըսածը կը մեկնէ մանր մասանց իջնալով, զորոնք Գէորգ վասն համառօտութեան, որուն շատ մտադիր եղած է[1], եւ աւելորդ համարելով ի բաց թողուցած է: Մեր այս խօսքը լոկ ենթադրութիւն չէ: Գէորգ ուրիշ գրոց վկայութեանց վերջն ալ նման կերպերով կ'ամփոփէ: Եւսեբեայ Եկեղեցական պատմութենէն[2] Ե—— —— Ե—— յառաջ բերածին վերջն այսպէս կը համառօտէ. “Եւ այլք բազումք, զորս թուել ոք ոչ կարէ.„ — ուր Եւսեբեայ մէջ այս խօսքն է. “Եւ զայլոց անթիւ բազմաց, որ վասն Նորին իրաց ի Նմին քաղաքի անդ հանդերձ երիցամբք եւ սարկաւագօք գումարեցան, չէ ինչ դժուարին զհամար տալ. այլ նշանաւորագոյնքն ի նոցանէ սոքա էին։„ Այսպէս կրնար վարուիլ նաեւ Ագաթանգեղեայ հատուածին հետ ալ. թող որ ըստ ինքեան ալ աւելորդ էին այն վերջին բառերն եւ հարկ չկար զանոնք ալ օրինակել։

---

[1] Գէորգ ինքնին կը խոստովանի որ մտադիր եղած է իւր Նամակն ըստ կարի համառօտ գրելու: Ահաւասիկ իւր խօսքը, զոր կը գտնենք այս Նամակիս սկիզբն, ուր յետ ջատագովելոյ իւր Նամակին յապաղումն, (որուն պատճառն էր յաճախութիւն գործոց “ի ներքս եւ արտաքոյ վանաց„ եւ հիւանդութիւն,) կ'ըսէ. (LAS. 109, 10—20.) “Այժմ այնու զի եղեւ ինձ սակաւ ինչ ոգի առնուլ յերկոցունց (այսինքն ի գործոց եւ ի հիւանդութենէ) փութահացեալ եթէ զօրացուցէ Տէր զտկարութիւն իմ առ այս ի ձեռն սրբոց աղօթից եղբայրութեան քոյ, արարից պատասխանի հարցուածոց քոց, ի մտի այսպէս եդեալ զի ըստ գլխոց ինչ զմի մի ի Նոցանէ յիւրաքանչիւր տեղւոջ կարգեցից, զի մի՛ մինչ զամենայն բանս իւրաքանչիւր ի հարցուածոց քոց ի գրել կարգիցեմ՝ կարի իմն երկայնաձիգ ճառքս լինիցին եւ ոչ ուրախութիւն ինչ լինիցի ի յաճախութենէն (Առոչէն է “վասն յագութեանն„): Զի եւ բանից առաւելութիւն՝ ասէ իմաստունն յաստուածականն՝ Բարսեղ, այն իսկ է ի բնէ, զի սակաւուք զքաղցումն ծանուցէ„: — Նոյն այս հինգերորդ գլխուն վերջն, ուր պատասխան կը գրէ Յեշուա Հայոց բաժակի խնդրոյն նկատմամբ ըրած հարցմանն, այսպէս կը համառօտէ իւր խօսքը. “Եթէ ուրուք կամք իցեն ջրելոյ, որպէս արժանն է, զայս խոտան կարծիս Նոցա եւ զայլսն՝ զոր ի վեր անդր յիշեցաք, բազում բանից պէտք են եւ առանձինն գրոց. այլ մեք թողեալ զայս առ ժամն՝ ի միւս այլ գլուխ անդր հարցուածոց քոց անցցուք:„ Նման խօսքեր կը գտնուին Նամակիս այլ եւ այլ կողմերը:

[2] Տես LAS. 125,29. Ի վկայութիւն կոչուած մասը կը գտնուի յԵւսեբ. Եկեղ. Պատմ. Գիրք Է. Գլուխ ԻԲ.:

Միտ դնենք դարձեալ՝ որ Եւսեբեայ պատմութեան յիշեալ տեղը Գէորգ կ՚ընթեռնու՝ “Գրիգորիոս եւ Թէոդորոս որ եղբարք էին եւ հովիւք եկեղեցեաց Պոնտոսի„։ Արդ յոյն օրինակաց եւ ոչ մին այս ընթերցուածն ունի, այլ ամէնքն ալ Γρηγόριος δέ καὶ Ἀθηνόδωρος ἀδελφοὶ τῶν κατὰ Πόντον παροικιῶν ποιμένες. (Գրիգորիոս եւ Աթենոդորոս եղբարք հովիւք եկեղեցեացն Պոնտացւոց։) Զայս այլազգ չենք կրնար մեկնել եթէ ոչ այնու թերեւս՝ որ Գէորգ ի յիշողութենէ գրած է այս վկայութիւնը, եւ կամ հարեւանցի ընթերցած։ Նոյնն եղած կրնայ ըլլալ նաեւ Ագաթանգեղեայ յիշեալ հատածին սկիզբն, ուր երկու բնագիրք — ասորին առ Գէորգայ եւ հայն — չեն միաբանիր։ Կայ նաեւ կարծող թէ Գէորգ ըստ կամի աւելցուցած ըլլայ սկզբան այն քանի մը տողը, որպէս զի խօսքը կապակցութիւն ունենայ[1]։ Զիարդ եւ իցէ՝ վերոյիշեալ հատակոտորն յէականս այնպէս կը միաբանի Ագաթանգեղեայ հետ, որ չենք կրնար այն սակաւ տարբերութեանց համար ուրիշ բնագիր մը փնտռելու պէտք զգալ։

---

[1] Այսպէս Ryssel, V, Ein Brief Georgs. Gotha. 1883. էջ 65. ծան. 1։

Առաջին համեմատութիւնը ցուցուց, որ Ագաթանգեղոս ծանօթ է Գէորգայ. յաջորդ համեմատութիւնք աւելի պիտի հաստատեն զայս, բայց միանգամայն պիտի ցուցընեն թէ ինչ տեսակ գրութիւն մըն էր սոյն “Ագաթանգեղոսը”։

ԱԳԱԹԱՆԳ·	ԳԷՈՐԳ
(Էջ 50,6—50,10.)	(LAS. 124,5—124,8.)
“Այր մի օտարական եւ անաշխարհիկ եկիր յարեցար ի մեզ, եւ զի՞րդ իշխես պաշտել զԱստուածն զայն զոր ես ոչ պաշտեմ։”	“Օտարական եւ անաշխարհիկ առ մեզ եկիր, (եւ բազում պատուոյ եւ փառաց հաղորդ եղեր ի մէնջ,) արդ այժմ զի՞րդ իշխես պաշտել զԱստուածն զայն զոր ես ոչ պաշտեմ։”

Այս վկայութիւնն անժխտելի եղանակաւ կը ցուցընէ այս երկու գրոց միեւնոյն աղբերէն բղխած ըլլալը։ Գէորգայ քով “եւ բազում պատուոյ եւ փառաց հաղորդ եղեր ի մէնջ” խօսքը մեծ նշանակութիւն մը չունի, եթէ նաեւ ընդունինք՝ որ Գէորգայ յաւելուած չըլլայ։ “Օտարական եւ անաշխարհիկ” բառերն ուրիշ խորհրդածութեան մ’առիթ կուտան, ինչպէս քիչ մ’ետքը կը տեսնենք։

ԱԳԱԹԱՆԳ·	ԳԷՈՐԳ
(Էջ 103,11 եւ 105,11.)	(LAS. 124,8—124,10.)
“Եւ եղեւ նա յայնմ վիրապի ամս երեքտասան... ։ Իսկ յայն վիրապ՝ ուր ընկեցին զնա, պահեալ լինէր նա կենդանի շնորհիւ Տեառն մերոյ։”	“Իսկ երանելին մնաց ի զեռնալից վիրապին, յոր անկաւ, ամս երեքտասան, պահեալ ի չար զեռնոց բարութեամբն Աստուծոյ։”

Տարակոյս չկայ որ այս վկայութիւնն ալ միեւնոյն աղբիւրը կը ցուցընէ. բայց նաեւ առիթ կու տայ ուրիշ հետազօտութեան մ՚ալ. այսինքն՝ այս հատածին համեմատութենէն ըստ բաւականի կ՚իմացուի՝ թէ ո՛րչափ ուղղութեամբ դատած է գերմանացի գիտնականը Կուդշմիտ[1], որ **Երկու աղբերք** կը տեսնէ Ագաթանգեղեայ մէջ, մին պատմական եւ միւսն առաւել եկեղեցական եւ վկայաբանական ուղղութեամբ գրուած: Այս տողերուս համեմատութեամբը կը հաստատմանայ գերմանացի գիտնականին ըրած դիտողութիւնը: Վասն զի, ինչպէս հատածիս համեմատութիւնը կը ցուցընէ, Գէորգայ յիշած հատածին համապատասխանող նախադասութիւնքն առ Ագաթանգեղեայ քովէ քով չեն, այլ իրարմէ անջատեալ: Ամբողջ էջ[2] մը կը բաժնէ այն երկու նախադասութիւնները: Արդ այս **միջանկեալ** էջը **պատմական** է նիւթոյն նկատմամբ, եւ ի մէջ այլոց, "սէգն Տրդատայ սիգալով գետոց թմբերն աւերելը„ կը պատմէ, ուստի ի հարկէ Հայոց ընտանեկան կենաց նշխարներով լի հատած մըն է, որուն մէջ **վկայաբանական** եւ ոչ տող մը կը գտնուի: Ո՞վ կրնայ ուրեմն մեղադրել զմեզ՝ եթէ ըսենք որ այս **միջանկեալ** էջը **պատմական աղբերէ** է, իսկ մնացեալը (— որով Ագաթանգեղոս եւ Գէորգ կէտ առ կէտ կը միաբանին իրարու —) **վկայաբանական** աղբերէ. որով կը հաստատուի նաեւ այն կարծիքը՝ թէ Ագաթանգեղոս **այնպէս** որպէս ասէին մեր առաջին՝ երկու աղբիւրներէ քաղուած բաղադրութիւն մըն է։ Եթէ այս այսպէս է, ցուցուած կ'ըլլայ նաեւ՝ որ Գէորգայ տեսած բնագիրը վկայաբանական աղբեր նմանութիւն ունէր եւ ոչ պատմականին[1]։

---

[1] Alfred Gutschmid, "Agathangelos„ **յուսումնաթերթին** Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1877. I. 1—60. Այս գրութեան մէկ մասին հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակեց Բազմավէպ, 1878, էջ 229, 297, եւ 1879, էջ 10, 97 եւ 237:

[2] Էջ 103, 13—105, 1:

Եթէ ներեալ է ենթադրութիւն մ'ալ ընել՝ կրնանք ըսել թէ Ագաթանգեղեայ այլեւայլ աղբիւրներէ քաղուած ըլլալուն նշան մըն է նաեւ այն՝ որ յիշեալ վկայաբանական տեղւոյն մէջ եւ այլուր “երեքտասան ամ„[2] կը դրուի Գրիգորի վիրապին մէջ մնալուն ժամանակը, իսկ ուրիշ տեղեր “հնգետասան ամ„. այսպէս Աւտայի պատմութեան եւ այն խօսակցութեան մէջ զոր Ագաթանգեղոս առ Խոսրովիդուխտ ուղղուած պատասխանւոյն մէջ իշխանաց բերանը կը դնէ, — պարբերութիւն մը, որուն վկայաբանական աղբերէն չըլլալուն թերեւս վկայեն իւր ընտանեբանութեամբք հիւսուած նախադասութիւնքն[3]։

---

[1] Անկարելի չէ գուցէ, որ առաւել մօտադիր աչք մը Ագաթանգեղեայ գրոց մէջ Գէորգայ այս հատածին ուրիշ առաւել համեմատական խօսք մը կարենայ գտնել։ Նման խօսքեր շատ կը գտնուին, բայց եւ ոչ մին՝ որչափ կրցանք համեմատել՝ առաւել նման է քան մեր վերը յիշած հատածը։ Այս “նման„ խօսքերէն մին կը գտնենք յէջն 179, 26 — 180, 9. “կամ թէ կեցցէ՞ արդեւք միօրեայ մարդ յանհնարին վիրապի անդ յայնմիկ, յորում թաղեալն կայի ես ի մէջ օձիցն իբրեւ ի շեղջի . . . ։ Սակայն մեծասքանչ ողորմութիւն Տեառն պահեաց զիս կենդանի։„ Այս խօսքերը կը դնէ Ագաթանգեղոս Գրիգորի Լուսաւորչի բերանը։

[2] Մեր մատենադարանի հին կրկնագիր Ագաթանգեղեայ մէջ սոյն տեղն է՝ “չորեքտասան ամ„, իսկ այլուր փոխանակ “հնգետասան„ գրելու, կը գրէ միշտ “հինգետասան„։

[3] Ագաթ. էջ 166, 8 — 166, 19։ “Արդ իբրեւ լուան մարդիկն՝ սկսան ծիծաղել զբանիւքն զոր ասաց. սկսան խօսել ընդ նմա եւ ասեն. Եւ դու ուրեմն մոլեգնեցար,

ԱԳԱԹԱՆԳ·

(Էջ 164,4—164,19.)

«Ապա յետ այսորիկ ժամ տուեալ որսոյ՝ ամենայն զօրացն ածել կուտել զպարականն, (խուճապական սփռեալ, երագագ տուեալ. թակարդ ձգեալ[1].) կամեցեալ որս առնել, երթեալ ի դաշտն փառական շեմակաց։ Այն ինչ ի կառս ելեալ կամէր թագաւորն ըստ քաղաքն ելանել, անդէն վաղվաղակի պատուհաս ի Տեառնէ ի վերայ հասանէր. եւ հարեալ զթագաւորն այսոյն պղծութեան՝ ի կառացն ի վայր կործանէր. եւ անդէն մոլեգնել սկսաւ, եւ իւրովի ուտել զիւր մարմինն։»

ԳԷՈՐԳ

(LAS. 124,11—124,15.)

«Եւ հրամայեաց թագաւորն զի գումարեսցի բանակ իւր, որպէս զի ելցեն յորս. եւ իբրեւ այս եղեւ եւ կառքն լծեալ էին եւ ինքն ի կառս թագաւորութեան իւրոյ ել նստել, բարկութիւն Աստուծոյ առաքեցաւ ի վերայ նորա, եւ հար զնա ոգի չար, եւ ի կառացն յերկիր ի վերայ երեսաց կործանէր եւ սկսաւ մոլեգնել եւ ատամամբք իւրովք զմարմին իւր խածանել եւ ուտել։»

Լաւ պէտք է մտադիր ըլլալ այս հատածիս, որ թէեւ նոյն աղբերէ առնուած է երկու գրոց մէջ ալ, բայց մատնանիշ կ'ըլլայ մեզ թէ ինչպէս կը գրէ հայ Ագաթանգեղոսն, եւ ինչպէս ասորին: Այս տողերուս համեմատութիւնն կրնայ թերեւս համոզել զանոնք՝ որոնք զԱգաթանգեղոս ասորի բնագրէ մը թարգմանութիւն կ'երազեն, թէ սոյն մատեանս այժմու հանգամանաց մէջ թարգմանութիւն չի կրնար ըլլալ:

դեւ ուրեմն հարաւ ի քեզ. զիա՞րդ է՝ զի այս հնգետասանամ է զի ընկեցին զնա յանհնարին խոր վիրապն, եւ դու ասես եթէ կենդանի է. արդ եւ ոսկրոտին իսկ ո՞ւր իցեն. զի նոյնօրին իբրեւ իջուցին զնա անդր՝ յօձիցն իսկ տեսլենէն նոյնժամայն սատակեալ իցէ։»

[1] Փակագծեալ խօսքը ճոխաբանութիւն է հայուն, որ աղքատ ասորւոյն քով պակսելու էր։ Նոյն իսկ յոյն թարգմանիչը պարզած ու համառօտած է այս ճոխ նախադասութիւնը։

ԱԳԱԹԱՆԳ·

(Էջ 550,8. 553,3. 567,5. 573,23—574,10.)

“Իսկ երանելին Գրիգորիոս յաղօթս կացեալ խընդրէր յամենապարգեւէն Աստուծոյ... զհարուածոցն բժշկութիւն . . . ։ (553,3.) Յանկարծակի եղեալ ձայն սաստկութեան, բոմբիւն որոտման . . . եւ իջեալ այր մի ի կերպարանս լուսոյ, կոչեաց զանուն իմ եւ ասէ. (567,5.) Պինդ կաց, քաջ լեր, զգոյշ լեր, զի գործ ի ձեռն եկեալ հասեալ է քեզ . . . շինեսջիր զտաճար անուանն Աստուծոյ՝ որ ցուցաւ ի տեղւոջն . . . եւ զվկայարանս սրբոցն . . . ։ (573,23—574,10.) Իսկ երանելին Գրիգորիոս ծունր կրկնեալ ամենատեառն բարերարի մարդասիրին Աստուծոյ . . . համբարձեալ զբազուկս հանապազատարած յերկինս, ամենայն ժողովելոցն եւ թագաւորին բժշկութիւն հայցէր։ Ապա դարձաւ առ թագաւորն, շնորհելովն Քրիստոսի զոտս նորա եւ զձեռսն բժշկէր։„

ԳԷՈՐԳ

(LAS. 124,16—124,24.)

„Իսկ սուրբն Գրիգորիոս ծունր կրկնէր յերկիր եւ աղաչէր զԱստուած զամենակարողն զի տացէ բժշկութիւն թագաւորին։ Եւ ահա ձայն յերկնից լսելի եղեւ առ նա որ ասէ. Գրիգորիէ, զօրացիր եւ քաջ լեր, զի ընդ քեզ եմ մինչեւ ցվախճան։ Շինեսցես ինձ եկեղեցիս եւ կանգնեսցես ինձ տուն բնակութեան սրբոց իմոց եւ բարձրացուսցես զեղջիւր նոցա։ Եւ վասն այնր զոր աղաչեցեր զիս՝ ահա լուեալ (լիցի) քեզ եւ զխնդրուածն՝ զոր խնդրեցեր յինէն՝ ահա տուեալ իմ քեզ։ Եւ իբրեւ ասացաւ այս ամենայն առ սուրբն, դարձաւ առ արքայն եւ զձեռս եւ զոտս նորա շօշափեաց եւ դարձոյց ի բնութիւն մարդկան զօրութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։„

Այս հատածը դժուարին է միաբանել եւ ցուցընել հաւաստեաւ Ագաթանգեղեայ մէջ այնպիսի տեղ մը, որուն նոյնութիւնն անտարակուսելի ըլլայ, ինչպիսի են, կարծենք, վերը դրուած վկայութեանց համապատասխանող հատածները։ Ագաթանգեղեայ մէջ չենք գտներ միահամուռ Գէորգայ յիշած այս հատածին մասերը, այլ մասն մասն ցրուած կը գտնենք նման խօսքեր Երրորդ գրոց սկիզբը։ Եթէ Գէորգ հաւատարմաբար եւ առանց կցկցելու գրած է այս վկայութիւնն, այն ատեն յայտնի նշան է թէ նախնական Ագաթանգեղեայ եւ կամ գէթ անոր աղբերաց մէջ կար նման հատուած մը, զոր Ագաթանգեղեայ հաւաքողն ի բաց յապաւած է, եւ կամ գուցէ այլեւայլ աղբիւրներէ քաղած եւ մուծած է այս հատածին մասանց մէջ շատ մ՚ուրիշ խօսքեր, որով միեւնոյն հատածիննման ուրիշ խօսքեր Ագաթանգեղեայ 550—575 էջերուն մէջ ցրուած եւ իրարմէ բաժնուած կը գտնուին, իսկ միահամուռ եւ ոչ տեղ մը։ Այս ալ կրնայ դիւրաւ մեկնուիլ՝ եթէ ընդունինք թէ այլեւայլ աղբիւրներէ բաղադրուած է Ագաթանգեղեայ մատեանը։ Առանց որեւիցէ կռուանի չէ այս ենթադրութիւնը. վասն զի այս հատածիկներն իրարմէ անջատող ընդարձակ մասերը մեզի շատ կասկածելի կ՚երեւան։ Ասոնց մեծ մասը կը կազմէ Գրիգորի բերանը դրուած տեսլեան մը պատմութիւնը։ Այս տեսիլը չի կրնար ըստ մեզ նախնական Ագաթանգեղեայ վերաբերիլ. գէթ այնպիսի տեղ մը եւ այնպիսի եղանակաւ մուծուած է հոս, որ ակնյանդիման անկապակցեալ կը մնայ բովանդակ խօսքը։ Ագաթանգեղոս կը պատմէ (էջ 551) թէ թագաւորն եւ այլ հարուածեալք “սկսան թաւալել անկանել առաջի նորա եւ խնդրել բժշկութիւն„։ Ի՞նչ պատասխան կը դրուի հոս Լուսաւորչին բերանը։ Բոլորովին անկապակցեալ խօսք մը. “Եւ ես ընդ ձեզ իբրեւ զմի ի ձէնջ խնդրեցից զձեր բժշկութիւնն. մարդասէր Աստուածութիւնն ողորմեսցի ձեզ: Բայց փութացարուք շինեցէք զվկայարանն, զի հանգուսցուք զվկայսն Աստուծոյ...: Իսկ Նոցա խնդրեալ զի փութով հրամայեսցէ՝ որպէս եւ կամեսցի զինչ եւ կամիցի առնել: Իսկ Նորա տեսիլ պատմեալ Նոցա՝ ասէ„: Եւ կը գրուի այս տեղ 16 էջ տեսիլ մը: Ի՞նչ կապ ունին հոս բժշկութեան խնդրոյն հետ վկայարան շինելու յորդորակն եւ մանաւանդ անկապակցեալ եղանակաւ մուծուած տեսիլը: Ամենայն ոք կը տեսնէ որ այսպիսի կցկտուր խօսք մը շատ կասկածաւոր է. իսկ տեսլեան այս սկըզբնաւորութիւնը՝ “Իսկ Նորա տեսիլ պատմեալ Նոցա ասէ„, յաւելուած մըն է լոկ, որպէս զի յետագայ յաւելեալ տեսիլքը կերպով մը կապուի Նախընթաց խօսքին հետ:

Տեսիլքը կը վերջանայ այս խօսքերով՝ “Եւ զայս ասացեալ, շարժումն եղեալ, ընդ առաւօտանալն ծածկեցաւ տեսիլն„: Ո՞վ չի տեսներ որ հոս լմնցաւ այս միջանկեալ եւ անկապակցեալ հատուածը: Սակայն կարծես թէ որպէս զի այս ամէն մասերուն յետին յաւելուած ըլլալուն աւելի բացայայտ նշան մ'ունենանք, Ագաթանգեղեայ խմբագրողը ճշդիւ յիշեալ վերջաւորութենէն ետքը՝ Էջքէ— Նոր հատած կը գրէ զարմանալի անկապակցութեամբ (էջ 508, 4). “Արդ ամենարարն, ամենաստեղծն, ամենահաստիչն... խրատեաց զձեզ....: Արդ եւ դուք զասացեալսն հրամանացն փութացարուք: Եւ արդ եկայք շինեսցուք զվկայարանն, փոխել զվկայսն ի հանդիստ. եւ սոքա փոխեցին զձեզ ի Նորոգութիւն: Եւ զայս ասացեալ՝ հրամայեաց զի զնիւթ շինուածոյն վաղվաղակի պատրաստեսցեն:„ Այս խօսքն անհրաժեշտ կապ ունի 16 էջ յառաջ (ուստի բովանդակ տեսիլքին հատածէն անմիջապէս յառաջ) գտնուող հատուածին հետ, զոր վերը յիշեցինք, ուր Թագաւորին բժշկութիւն խնդրելուն անկապակցեալ պատասխան մը տրուած էր, յորդորելով որ վկայարան շինեն. նոյնը հոս ալ կը տեսնենք: Ուստի այս երկու հատածք իրարու շարունակութիւն են եւ իրարմէ չեն անջատուիր. եւ այսպէս բովանդակ տեսլեան հատածը կասկածելի յաւելուած մըն է: Անշուշտ Ագաթանգեղեայ հաւաքողը տեսլեան նկարագրութիւնն ուզած է տեղ մը պատուաստել, եւ առանց միտ դնելու այնպիսի տեղ մը դրած է՝ որ միեւնոյն խօսքին շարունակութիւնն ընդհատած է, որով ի հարկէ ԺԳ. հատածն բոլորովին անկապ կը մնար: Կարծեր է անշուշտ որ "իսկ նորա տեսիլ պատմեալ նոցա՝ ասէ„ աւելցնելով՝ կրնայ իւր պատուաստը բարեքել. բայց չէ յաջողած:

Կրնանք իբրեւ հաւանական ընդունիլ՝ որ նախնական Ագաթանգեղեայ մէջ հոս[1] կար Գէորգայ յիշած վկայութեան նման խօսք մը, զոր յետոյ խմբագրողն ընդլայնած ըլլայ կամ յանձնէ եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ քաղելով, որով ծագած են՝ ըստ մեր կարծեաց՝ ԺԱ — ԺՁ

---

[1] Այսինքն ԺԱ—ԺՁ հատածներուն մէջ կամ անոնց տեղը:

Հատածները։ Գէորգայ մէջ կը կարդանք յերկնից ձայն գալու պատմութիւնը. Նման խօսք մը, որ Նախնական Ագաթանգեղեայ մէջ կար, կրնայ առիթ տուած ըլլալ ճշդիւ հոս դրուած անկապակցեալ տեսլեան յօրինման, որուն մէջ բնական է որ Նախնական բնագրին շատ խօսքերը զետեղուելու էին[1]։ Նախնականին "չինեսջիր ինձ եկեղեցիս„ խօսքը կրնար հիմն ըլլալ վկայարանաց պատմութեան (էջ 568—572) դրուելուն, որ կրկնութիւն է յետոյ (ի ճԶ) — անշուշտ ի բնական տեղւոջ — դրուած պատմութեան։ Եւ վերջապէս Գէորգայ Հատածին բժշկութեան պատմութեան մէջ միայն ոտից ու ձեռաց բժշկութիւնը յայտնի կը դրուի. ասիկայ կրնար հիմն ըլլալ էջ 573 դրուած ոտից ու ձեռաց մասնական բժշկութեան[2]։ Այսպէս ուրեմն ճԱ—ճԶ հատուածները՝ ընդլայնում են նախնական բնագրին, որով հոս տեղ Գէորգայ վկայութեան նման խօսք մը կը գտնենք առ Ագաթանգեղեայ[1]:

---

[1] Նոյն իսկ տեսլեան այլեւայլ մասերն իրարու հետ կապ չունին, բայց մանաւանդ էջ 567, որ կարծենք Նախնական բնագրին կը վերաբերէր։

[2] Եւ որովհետեւ ոտից ու ձեռաց բժշկութիւնը պատմելով՝ հարկ էր որ ուրիշ հատածներ ալ գրուէին, որոնց մէջ միւս մնացեալ մասունքը բժշկուէին, կը գտնենք իրօք Ագաթանգեղեայ մէջ բժշկութեան աստիճանաւորութիւն մը եւ երեք այլեւայլ մասնական բժշկութիւններ. (էջ 550, 574 եւ 580։) Մենք կարծենք որ Նախնական բնագրին մէջ վերջինը միայն ըլլալու էր, անշուշտ նաեւ այն շատ տարբեր կերպարանօք։ Այս բժշկութեանց հետ անհրաժեշտ կապուած էր Թագաւորին խոզադէմ կերպարանաց ստորագրութիւնը, զոր արդեամբք ալ իւրաքանչիւր բժշկութեան սկիզբն այլեւայլ ձեւով կրկնուած կը գտնենք, որով 548—582 էջերու մէջ 6 անգամ կը կրկնուի այս ստորագրութիւնը։ Գուցէ յանդուգն հետեւութիւն մ'ալ հետեւեալը համարուի։ Այս այլեւայլ բժշկութեանց յետին պատուաստ ըլլալու նշան կրնայ ըլլալ սա խօսքը (էջ 550, 7). "Իսկ երանելին Գրիգորիոս յաղօթս կացեալ խնդրէր յամենապարգեւէն Աստուծոյ տալ ի նոսա՝ ոչ զկերպարանացն հարուածելոց բժշկութիւն, այլ զմտացն անմտութեան վարդապետութեանն զգաստութեան։„ Այս պարբերու-

---

թիւնը նոյն է Գէորգայ յիշած խօսքին հետ, եթէ նօտրագիրք ի բաց յապաւուին, որոնք կրնային յաւելեալ ըլլալ որպէս զի այն կասկածաւոր մասնական բժշկութիւնները կապուէին նախընթաց եւ յաջորդ խօսքին հետ:

[1] Բիւէլ որ Գէորգայ յիշած վկայութեանց համապատասխանող Ագաթանգեղեայ մասերն ոչ միշտ ճշգութեամբ կը նշանակէ, աստ եւս չգտնելով համապատասխանող պարբերութիւն մը, այլեւայլ մանուածապատ շրջաններու կը դիմէ: Բիւէլ կը կարծէ որ Գէորգայ այս հատածին համապատասխանող մասն երկու աղբիւրներէ միայն կարելի է հաւաքել. առաջին մասն՝ Ագաթանգեղոսէն, իսկ մնացեալն ալ կը կարծէ որ լատիներէն գտնուած Լուսաւորչի կենսագրութենէ մը միայն, զոր Բոլլանդեանք հրատարակեցին: (Համմ. Acta sanctorum Septembris, Tomus VIII. cap. III. § 36. p. 411.) Այս կենսագրութեան մէջ կը կարդանք. „Et cum complesset orationem, apprehendens manum regis signo crucis facto eum a daemonio liberavit.“ Արդ Բիւէլ կը կարծէ որ Գէորգայ յիշած խօսքին վերջին մասին համապատասխանող միայն այս խօսքը կը գտնուի, ուստի թէ Գէորգայ տեսած աղբիւրն այս կենսագրութիւնն ալ գիտէ: Ուրիշ հետեւութիւններ ալ կը հանէ Բիւէլ. այսպէս, թէ այս լատիներէն կենսագրութեան բնագիրն յունարէն ըլլայ, զոր Գէորգ տեսած է, եւ թէ թերեւս նաեւ այս յունարէն բնագիրը հայերէնէ մը թարգմանուած ըլլայ. եւ որովհետեւ (կը յաւելու Բիւէլ) Գէորգ յայտնի կ'ըսէ թէ Վէջ կենսագրութենէն քաղած է, կը հետեւի որ թէ Ագաթանգեղոս եւ թէ այս լատիներէնը միեւնոյն հասարակաց — հայերէն կամ յունարէն — աղբերէ բղխած են, եւ այլ այսպիսի ենթադրութիւններ: Ասոնք մեր այս խնդրոյն համար ամենեւին նշանակութիւն չունին, վասն զի այն հիմն, որուն վրայ յեցեալ են, այսինքն թէ Գէորգայ այս հատածին նման խօսք մը միայն լատիներէն կենսագրութեան մէջ կը գտնուի, սխալ է: Լատիներէն այս յիշեալ հատածն ամենեւին չի նմանիր ասորւոյն, գէթ Ագաթանգեղեայ այն խօսքը զոր մենք վերը Գէորգայ հատածին համեմատ դրինք, շատ աւելի նման է քան թէ այս լատիներէնը: Այս լատիներէն գրութեան յունարէն բնագիրը հրատարակեց Բօլ տը Լակարտ իւր Ագաթանգեղեայ յոյն թարգմանութեան հրատարակութեանն՝ իբրեւ յաւելուած՝ Die Akten Gregors von Armenien անուամբ (էջ **89—120**) եւ այն՝ երեք ձեռագրաց համեմատութեամբ: Յունարէն կենսագրութիւնը հրատարակած է նաեւ J.—P. Migne, Patrologiae Cursus completus. Series graeca CXV: Symeonis Logothetae cognomento Metaphrastae opera omnia, Tomus II, pp. **943—996**.

Եթէ նաեւ այս ամենայն ընդունելու չըլլանք, գէթ այն չենք կրնար ուրանալ որ այս հատածներն իրօք յաւելուածներ կը բովանդակեն, եւ թէ հոս ալ կը գտնենք այլ—այլ աղբիւրներու հետքեր: Վասն զի միայն այնու ենթադրութեամբ՝ թէ Ագաթանգեղեայ այլեւայլ աղբիւրները միեւնոյն դէպքն ի հարկէ սակաւ ինչ այլայլութեամբ կը բովանդակէին եւ թէ հաւաքողն զանոնք ի մի ձուլած է, — այսու ենթադրութեամբ միայն կը մեկնուի այն պարագայն որ այս հատածներուն մէջ միեւնոյն դէպքերն այնչափ անգամ կը կրկնուին այլեւայլ կերպարանօք: Այսպէս եւ կամ այնպէս՝ Գէորգայ այս յիշած Ագաթանգեղեայ հատածը մեծ նշանակութիւն ունի անոր աղբերաց քննութեանը: Եթէ Գէորգ աւելի ընդարձակօրէն քաղած ըլլար իւր տեսած բնագիրը, աւելի հետաքրքրական հետազօտութեանց նիւթ կը գտնէինք: Մենք այս վեց մանր հատակտորոց քննութեամբը միայն կրցանք ցուցընել ծանրակշիռ կէտ մը, որուն առաւել քննութիւնը կը թողունք անոնց, որոնք մասնաւորաբար կը զբաղին Ագաթանգեղեայ քննութեամբը:

Յաջորդ հատածին համեմատութիւնը կը հաստատէ զայն՝ որ հետեւցուցինք նախընթաց եւ մանաւանդ հինգերորդ հատածին համեմատութենէն: Հոս ալ այլեւայլ աղբիւրներու հետքեր կը նշմարուին. եւ որովհետեւ Գէորգայ յիշած այս վերջին հատածը բաւական երկար է, առիթ կու տայ մեզի փոքր ի շատէ տեսնելու՝ թէ ո՛ր աղբիւրին աւելի նման էր ասորականը, պատմականի՛ն թէ վկայաբանականի՛ն։ Բայց հարկաւ նաեւ հոս չենք կրնար այս քանի մը տող վկայութեանց քննութեամբն աւելի կարեւոր եւ հետաքրքրական հետեւութիւններ հանել, մանաւանդ թէ եւ ոչ զայն ամենայն որ ցայժմ ըսուեցան եւ զոր պիտի ըսենք այս հատածին նկատմամբ՝ իբրեւ անտարակուսելի առաջի դնել։ Ահաւասիկ այս վերջին հատածին համեմատութիւնը։

ԱԳԱԹԱՆԳ·

(Էջ 596,16. 597,25. 603,1
604,5—8.)

“Իսկ Թագաւորն վաղվաղակի փութով եւ երկիւղիւ՝ մեծաւ խնդութեամբ հոգացեալ գումարեալ զգլխաւորսն նախարարացն, զկուսակալս աշխարհին . . . (597,25.) առաքեաց զնոսա ի կողմանս Կապադովկացւոց ի քաղաքն Կեսարացւոց զոր ըստ հայերէն լեզուին Մաժաք կոչեն, զի տարեալ զԳրիգորն՝ քահանայապետ կացուսցեն իւրեանց աշխարհին . . . ։ (603,2.) Գային հասանէին ի քաղաքն Կեսարացւոց եւ անդ տեսանէին զկաթողիկոսն սուրբ Ղեւոնդիոս . . . ։ (604, 5.) Եւ եղեալ ժողով բազում եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Կեսարացւոց՝ զի ձեռնադրեսցեն զսուրբն Գրիգորիոս եւ աւանդել ի նա զպատիւ խոնարհութեան քահանայութեան Քրիստոսի։„

ԳԷՈՐԳ

(LAS. 124,24—125,1)

“Իսկ իբրեւ լուաւ Թագաւորն՝ ուրախ եղեւ եւ փառաւորեաց զԱստուած, եւ հրամայեաց զի ժողովեսցին որք տեղեկագոյնք եւ երիցագոյնք իցեն ի նախարարս (շահապս) իւր եւ ի մեծամեծս, եւ երթիցեն ընդ երանելւոյն Գրիգորի ի Կապադովկիա ի Կեսարիա քաղաք, որպէս զի առցէ երանելին վաղվաղակի զկարգ քահանայութեան եւ դարձցի յաշխարհ Հայոց։ Եւ որք չոքանն եւ մտին ի Կեսարիա, յանդիման եղեն Ղեւոնդիոսի սրբոյ եպիսկոպոսի տեղւոյն։ Եւ նորա լուեալ զայս արար եպիսկոպոս զԳրիգորիոս գումարեալ եւ ածեալ զիւրեւ զեպիսկոպոսունսն որ ընդ իւրով իշխանութեամբ (ասորին “ձեռամբ„) էին։„

Հոս ալ կը տեսնենք թէ երկու բնագիրք այնպէս կը միաբանին՝ որ ուրիշ աղբիւր մը փընտռել ի զուր է[1]. բայց այսու տարբերութեամբ՝ որ ասորւոյն միահամուռ գրածը չենք գտներ ի միասին մէկտեղ առ Հայ Ագաթանգեղեայ, այլ ընդհատեալ ուրիշ հատուածներով։ Այս հատուածին համեմատութիւնը կը ցուցընէ նաեւ հայոյն եւ ասորւոյն տարբերութիւնը։ Անտարակոյս հոս հայն աւելի պատմական աղբիւրը կը ներկայացընէ, իսկ ասորին վկայաբանական աղբիւրէն քաղած կ՚երեւայ։ Զայս կը ցուցընէ նաեւ այն պարագայն՝ որ Գէորգայ հատուածին համապատասխանող մասերը Հայ Ագաթանգեղեայ քով գրեթէ տասն էջերու մէջ բաժնուած են իրարմէ մէջընդմէջ ընդհատելով այնպիսի պարբերութեամբք, որոնք պատմական նկարագիր ունին եւ որոնց մէջ կան այնպիսի մասեր (զոր օրինակ Հայոց վարչական եւ աւատական հանգամանաց նկատմամբ տեղեկութիւններ), զորոնք մատենագիր մը դիւրաւ յանձնէ կարկատել չէր կրնար։ Այսպէս (էջ 596—597) կը գտնենք Հայոց նախարարական դասակարգութեան ցուցակն, որ կ՚ընդհատէ վերը յիշուած հատուածին մասերը։ Յայտնի է որ այս նախարարաց դասակարգն այնչափ նշանաւոր եղած էր հին Հայոց մէջ, մինչեւ Ստեփանոս Սիւնեցի իւր պատմութեան մէջ (Գլ. Թ.) կ'աւանդէ՝ թէ Շապուհ արքայից արքայն այս հատածին ցուցակին համեմատ դասաւորեց Հայոց նախարարներն իւր արքունի սեղանին ժամանակ։ Յաջորդ էջերուն մէջ (598—608) դրուած է պատճէն հրովարտակին՝ զոր գրած է Տրդատ առ Ղեւոնդիոս, որ նոյնպէս պատմական աղբիւրէն պիտի ըլլայ։ Ընդհանրապէս խօսելով՝ այս հատածին համեմատութիւնը կը ցուցնէ՝ թէ այն մասերուն մէջ զոր երկու բնագիրք ալ միասին ունէին, պատմականն աւելի ճոխ եւ ընդարձակ էր քան թէ վկայաբանականը։

---

[1] Րիւսէլ այս խօսքն ալ չգտնելով Ագաթանգեղեայ մէջ՝ կը ստիպուի դարձեալ լատիներէն կենսագրութեան դիմել։ (Cap. IV. § 38. p. 412.) Թողլով զայն՝ որ լատիներէն կենսագրութեան այս հատուածն աւելի նմանագոյն չէ Գէորգայ խօսքին, նոյն իսկ լատիներէն կենսագրութեան այս հատուածն Ագաթանգեղոսէն քաղուած է, ինչպէս նաեւ բովանդակ այն լատիներէն գրութիւնը յունարէն Ագաթանգեղոսէն է։ Լատինականին այս հատուածը կը գտնուի Ագաթանգեղեայ մէջ՝ էջ 604, 16—21. Հմմտ. Ryssel, 66, ծ. 2։

Ագաթանգեղեայ այլեւայլ աղբիւրներէ բաղադրուած ըլլալն աւելի կը ստուգուի, եթէ քաջ կշռենք այս գրոց այլեւայլ իրարու հակասական տեղերը. եւ անժխտելի կը ցուցուի՝ երբ տեսնենք թէ բաց ի Նախնական Ագաթանգեղոսէն՝ ծանօթ են խմբագրին Կորիւն, Բուզանդ, Ս. Բարսղի պատարագամատոյցն եւ այլ գրութիւններ։ Թողլով այժմ այս վերջին երեք աղբիւրները՝ տեսնենք միայն հակասական մասերը։

Այլեւայլ գրութիւններէ խմբագրել եւ ի մի ձուլել չէ այնչափ դիւրին, մանաւանդ երբ նման հատածներ գտնուին այլեւայլ գրոց մէջ, որով դիւրաւ շատ մը կրկնութիւններ, աւելաբանութիւններ եւ նաեւ խօսքի ու պարբերութեանց ընդհատումներ կը սպրդին խմբագրեալ գրութեան մէջ։ Ագաթանգեղեայ գրութիւնն այսպիսիներով լի է, թէեւ մաս մ'ալ հեղինակին ճոռոմաբան յորդութեան արդիւնքն է։ Ահաւասիկ քանի մ՚այսպիսի կէտեր։

Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ Թագաւորը հրամայեց Գրիգորի պսակ եւ թաւ ոստ նուիրել Անահտայ. երբ Գրիգոր յանձն չառաւ, յայտնուեցաւ իւր քրիստոնեայ ըլլալն. — զոր արդէն այլուր յայտնի հաստատած էր Ագաթանգեղոս[1]։ Սակայն արդի Ագաթանգեղեայ այս տեղն անմիջապէս կը դրուի քանի մը էջ վիճաբանութիւն Գրիգորի եւ Տրդատայ մէջ[2], եւ անմիջապէս կ՚աւելցուի[3]. “Խօսել սկսաւ թագաւորն եւ ասէ. Քանիցս անգամ փորձեալ է քեզ խրատ եւ պատուէր, զի մի երկրպագեսցես առաջի իմ զհաստուածս բանիցդ առասպելաց՝ զոր յօդեալ եւ սարքեալ ես, զոր ոչդ վայելէ քեզ խօսել։„ Այս խօսքն յայտնապէս օտար աղբիւրէ մըն է, վասն զի Ագաթանգեղեայ գրութեան հետ չի համաձայնիր, եւ յայտնապէս յոյն կամ ասորի վկայաբանութենէ մը քաղուած է։ Ագաթանգեղոս կը պատմէ[4] թէ թագաւորն “շատ աղաչեաց զԳրիգոր վասն հանապազորդ առ նմա կալոյ, զի ընդ ինքեան շրջեցուսցէ.„ բայց Գրիգոր “ոչ հաւանեալ չառնոյր յանձն,„ այլ “յանապատ տեղիս հաճեալ բնակութեամբ . . . մինչեւ յօր քրիստոսակոչ հանգստեանն իւրոյ„ — այնպէս որ իւր տեղ Հայոց արքեպիսկոպոս դրուեցաւ Արիստակէս[1], եւ սակայն քիչ մ'ետքը կ'աւելցուի.“ Ապա եւ ինքն իսկ մեծն Գրիգորիոս ելանէր զտեղեօքն կարգելովք, եւ զգաւառօքն աշակերտելովք յաշխարհին Հայոց„ եւն, եւ այս երեք անգամ կը կրկնուի[2]:

---

[1] Ագաթ. տպ. Վենետ. 1862. էջ 43. “Թաքուցանէր զանձն, եւ զայն ինչ ի վեր ոչ հանէր թէ ոյր, կամ ուստի, կամ որպէս կամ զիարդ. զանձն ի ծառայութեան տուեալ ի հնազանդութեան պաշտէր առաջի նորա։„ Նախնական Ագաթանգեղեայ մէջ այսպէս էր, ինչպէս տեսանք Գէորգայ Նամակին սկիզբները։ Էջ 43, 14 չի յարմարիր հոն։

[2] Ագաթ. էջ 51—60։

[3] Ագաթ. էջ 60, 14—20։

[4] Ագաթ. էջ 638, 16 եւն։

Արդէն գրոցս այս վերջին մասերն աղբերաց խառնակ բաղադրութիւն մըն է, որուն պատճառաւ գրեթէ իւրաքանչիւր էջին մէջ կը կրկնուի յառաջ անգամ մ'ըսուածը: Արդէն յիշեցինք վկայարանաց շինութեան եւ թագաւորին բժշկութեան պատմութեանց այլեւայլ ձեւով կրկնուիլը. Նոյնը կը տեսնենք բովանդակ երրորդ գրոց մէջ: Դիւաց գնդերու երեւալն ու պատերազմիլն ու աղաղակելն եւ “ի կողմանս Հիւսիսոյ„ եւ “ի Կաւկաս„ փախչելն երեք անգամ կը կրկնուի[3], առ նուազն տասն անգամ՝[4] թէ Գրիգոր լուսաւորեց զՀայս եւ մոլորի պաշտամանց ունայնութիւնը ցուցուց, նոյնչափ անգամ ալ թէ եկեղեցիներ շինեց եւ քահանաներ դրաւ ամէն կողմ ու ամէն գեղ[5], եւ թէ ժողովուրդը կրթեց եւ մանկտին ուսոյց[6], այնչափ անգամ ալ Տրդատայ բարեպաշտութիւնը կը գովուի. եւ այլ անթիւ կրկնութիւններ։ Այսչափ կրկնութեանց արդիւնքն այն եղած է՝ որ բովանդակ գրութեան մէջ պատմութեան թելն գրեթէ ամէն քայլափոխին կ՚ընդհատի իրարու նման խորհրդածութիւններով։ Օրինակ առնունք միայն ՃԸ. հատածին յաջորդող մասը։ Ագաթանգեղոս կը պատմէ՝ թէ հրաման առաւ Գրիգոր Լուսաւորիչ թագաւորէն որ մեհեանները կործանէ, եւ սկսաւ կործանել նախ Երազամոյն Տիւր դից մեհեանը։ Այս կտորը[1] գեղեցիկ եւ ընտիր պատմական աղբիւրը կը ներկայացընէ. Հոս անմիջապէս կցուած է վկայաբանական աղբիւրէն ընդարձակ մաս մը դիւաց պատերազմաց եւ մկնդաւորաց վրայ[2]։ Այս յաւելուածով գոհ չըլլալով՝ կը յաւելու երկու ընդհանուր եւ վերացեալ իմաստով կտորներ ալ[3], թէ “Առ հասարակ ամենեցուն սերմանեալ զաստուածպաշտութեանն բան„ էին. եւ թէ “Առնոյր այնուհետեւ զԱրշակունեաց որերն ի վարժս վարդապետութեան„ էին։ Հազիւ այս չորս էջ միջանկեալ յաւելուածէն ետքը նորէն կը սկսի ընտիր պատմական աղբիւրը,[4] որ շատ գեղեցիկ եղանակաւ կը միաբանի չորս էջ յառաջ եղած պատմութեան հետ, եթէ այն միջանկեալ վկայաբանական կտորները ջնջենք։ Հոս (էջ 589—591) պատմական աղբիւրը կը շարունակուի, բայց նաեւ ասոր մէջ մուծուած կտոր կայ վկայաբանական կրկնութիւններէն[5], որ ուրիշ ձեւով կը դրուի դարձեալ յաջորդ էջերուն մէջ, ուր վերջապէս (էջ 593, 9 եւ 25) դարձեալ կը սկսի պատմականը: Հատած ՃԺԱ. ընտիր աղբիւրէն է ամբողջ, բայց մէջը հիւսուած է Հրեշտակին երեւման միջադէպն,[1] որ այլուր ալ կը կրկնուի,[2] եւ այլ յաւելուածք՝ մինչեւ որ ՃԺԳ կը սկսի ընտիր աղբիւրն էջ մը միայն շարունակուած: Եթէ այսպէս մտադիր աչօք հետազօտենք բոլոր Ագաթանգեղեայ գրութիւնը, դժուար չէ շատ տեղ յայտնապէս զանազանել երկու աղբիւրները, թէեւ տեղ տեղ շատ խառնուած ըլլալով՝ դժուարին է որոշել իրարմէ:

---

[1] Ագաթ. էջ 642—643:

[2] Ագաթ. էջ 643, 3—8. 645, 14—20. 656, 3:

[3] Ագաթ. էջ 584—586. 590—591. 608—609:

[4] Ագաթ. էջ 579, 10—23. 581, 18—583. 587, 4—26. 589, 14—590. 591, 21—593. 9. 593, 14—24. 618, 15—620. 623, 23. 628, 15—629. 637 եւն:

[5] Ագաթ. էջ 587—88. 611, 19. 620, 26. 624—625. 627, 9. եւն:

[6] Ագաթ. 587, 25—588. 625, 6. 626—627. 636—638 եւն. եւն:

---

[1] **Ագաթ. էջ 583, 19—584, 16։**
[2] **Էջ 584, 20—586։**
[3] **Էջ 587։**
[4] **Էջ 588, 22—589, 12։**
[5] **Էջ 590, 21—591, 6։**

Անտարակոյս ընտիր աղբիւրէն են Նախարարաց ցուցակները[3]: Բայց վասն զի բաւական տարբերութիւն կայ այս երկուքին Նախարարաց դասաւորութեանը մէջ՝ անդէպ չէ թերեւս Լակարտի[4] կարծիքը թէ այլ-այլ ժամանակներ գրուած են, վասն զի մատենագրի մ'այսպիսի իրաց մէջ կամաւ փոփոխութիւն ընելն դիւրաւ ընդունելի չէ, մանաւանդ որ Ագաթանգեղեայ ճշդիւ այս մասը պատմական նշանակութիւն ալ ունեցաւ[5]: Լակարտ կը կարծէ դարձեալ՝ թէ առաջին ցուցակին դասաւորութեան կարգը Շէրանոսա-Րեան ժամանակէն էր, այնու որ "մարդպետութեան„ իշխանութեան գոյութիւնը կը յիշուի։ Բայց այս չէ ճշմարիտ, վասն զի չորրորդ դարու վերջերն ալ դեռ կար այս, ինչպէս գիտենք Բուզանդայ գրքէն։ Պատմական աղբիւրէն է ԺԲ. հատածն, ուր գրուած է Տրդատայ հրովարտակն ճշդիւ հեթանոսական ոգւով գրուած եւ Հայոց դիցաբանութեամբ հիւսեալ[1]. այս հրովարտակէն ետքը կայ տասն տող միջանկեալ կրկնութիւն մը Տրդատայ քաջութեանց[2], եւ անմիջապէս կը յաջորդէ ուրիշ հրովարտակ մ'որ սկզբնոյն վրայէն յեղուած է ճշդիւ։ Կուդշմիտ իրաւամբք այս երկրորդն ուրիշ գրչէ ելած կը համարի։ Վերջապէս Ագաթանգեղեայ գրոց յառաջաբանն անշուշտ նախնականին մէջ շատ այլազգ ըլլալու էր, իսկ բովանդակ վարդապետութիւնն որ յայտնապէս յունական կամ ասորի Ս. Հօր մի գրոց թարգմանութիւնն է կամ բանաքաղութիւն մը, նախնականին մէջ անշուշտ կը պակսէր. եւ արդէն շատ թոյլ են այն անցումներն որով կապուած է այս երկրորդ գիրքն առաջին եւ երրորդ գրոց հետ։ Բայց այս մասին վրայ քիչ մ'ետքը։

---

[1] Էջ 596, 1—16:
[2] Էջ 608 եւն:
[3] Ագաթ. էջ 596—597 եւ 650:
[4] Agathangelus, Anhang 111. S. 161—162.
[5] Հայոց Նախարարաց դասաւորութեանց Նկատմամբ տես Կ. Կոստանեանց, Հիւսուածք. Հար. Գ. Վիեննա, 1877, էջ 28—39:

Ցայս վայր ըսուածներէն տեսանք իբրեւ հաւանական թէ Ագաթանգեղոս այլեւայլ գրոց բաղադրութիւն մըն է, եւ թէ Գէորգայ տեսածն Ագաթանգեղոսն է, բայց ոչ արդին, այլ թերեւս նախնականներէն մին։ Այժմ կը մնայ տեսնել թէ այս ասորալեզու Ագաթանգեղոսն ինչ աղերս ունի պատմութեան նկատմամբ հայոյն հետ. եւ թէ յունի՞ն աւելի նման է՝ թէ հայոյն։

---

[1] Ագաթ. էջ 105—110։
[2] Ագաթ. էջ 110, 7—17։

3.

Տեսանք որ ասորին եւ հայն թէեւ նոյն գիրքը կը ներկայացնեն, բայց ոչ միեւնոյնը, այնպէս որ հայն աւելի ճոխ է քան ասորին։ Թէ իրօք տարբեր էր ասորին հայ Ագաթանգեղոսէն պատմութեան նկատմամբ, յայտնի կը տեսնուի Գրիգոր Լուսաւորչի վարուց համառօտագոյն ծրագրէն, զոր Գէորգ յիշեալ “կենսագրութենէն„ քաղելով կը պատմէ[1]։ Ասորին կը պատմէ՝ որ Գրիգոր Լուսաւորիչ հռոմայեցի էր ազգաւ, բայց ի տղայութեան Հայաստան եկած եւ հոն սնած։ Ճշդիւ հակառակը կ'աւանդէ Ագաթանգեղոս, որ Պարթեւ եւ այն՝ Արշակունի կը դնէ զԳրիգոր, եւ ի մանկութեան Կապադովկիա փախած եւ հոն սնած։ Գրիգորի վերապէն հանուիլն ըստ ասորւոյն՝ Թագաւորին քրոջ հոգալովը եղած է, իսկ ըստ Ագաթանգեղեայ արքայաքեռ Խոսրովիդխտոյ հոգալովը։ Վերջապէս Գէորգ զԳրիգոր Լուսաւորիչ Նիկիոյ ժողովոյն ներկայ կը դնէ ընդդէմ բացայայտ վկայութեան Ագաթանգեղեայ։

Զարմանալին այն է՝ որ այս տարբերութեանց ոմանք համեմատ են նոր քննադատութեան հետեւութեանցը։ Զոր օրինակ ըստ ասորւոյն Գրիգոր Պարթեւ կամ Արշակունի չէ, այլ Հռոմայեցի։ Ասոր հետ կը միաբանի Կուդշմիտ, որ կը համարի իբրեւ “հաւանական„ թէ Գրիգորի եւ Տրդատայ մանկութեան անցից իբարու հետ ունեցած աղերսն ըստ Ագաթանգեղեայ՝ պատմական չէ։ Ըստ Կուդշմիտի տեսութեան՝ Խոսրովու մահն իր իսկ հօրեղբարց նիւթելովն՝ բնականապէս Պարսից սատարութեամբն եղած է. բայց Խոսրովու մահուամբը Հայոց քաղաքական դիրքն անմիջապէս չփոխուեցաւ, ուստի եւ ոչ Պարսիկք շուտով տիրեցին Հայաստանի, այլ Տրդատ յաջորդեց իւր հօրը տեղ ի տղայութեան։ Հազիւ բաւական ետքը յաջողեցան Պարսիկք մերժել զՏրդատ՝ որ դեռ անչափահաս էր, եւ թէ այն ժամանակին Արքայից արքայն ոչ թէ Արտաշիր էր, այլ Շապուհ։ Տրդատ յետոյ նորէն ձեռք ձգեց իւր հայրենի աթոռը։ Յիշենք որ մեզմէ հնգետասան դար յառաջ Եղիշէ՝ Հայոց եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց առ կայսր ուղղած նամակին մէջ՝ կը գրէ (էջ 123) ճշդիւ ասոր համեմատ. “Նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ է հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարց իւրոց[1] ապրեալ անդ յերկրիդ Յունաց եւ ի ձէնջ թագաւորեալ տիրէ հայրենի աշխարհիս„։ Ահաւասիկ հաստատուն կռուան մը անդրադոյն քննութեան Հայոց պատմութեան կնճռեալ մէկ մասին, զոր կրկնել չէ տեղւոյս։

---

[1] LAS. 122, 24—123, 28.

---

[1] “Ի հօրեղբարց իւրոց„ (այսինքն Տրդատայ, ուստի յեղբարց Խոսրովու), որոնք հայրասպան կ՚անուանուին, այսինքն Տրդատայ եւ ոչ թէ իրենց հայրը, — ուստի զԽոսրով մեռցուցին։ Մանրամասն քննութիւն մը թերեւս կարենայ որոշ աստիճան մը միաբանել զԱգաթանգեղոս եւ զԵղիշէ։ Եղիշէի այս հատուածին մատնադիր եղած է Հ. Յ. Գաթրճեան, Տիեզ. Պատմ. Հատ. Բ. էջ 464. ծ. 1. որ կը յաւելու “Հօրեղբարցն անուամբ առ հասարակ ազգականս արդեօք ակնարկիցէ, եթէ այլ ինչ հիմն պատմութեան՝ այլակերպ յԱգաթանգեղեայ։„

Ընդհակառակն այս տարբերութեանց ոմանց մէջ անտարակոյս առաւել իրաւունք ունի Ագաթանգեղոս քան ասորին։ Այսպէս է Գրիգորի Նիկիոյ Ժողովոյն ներկայ գտնուելուն պատմութիւնը, որուն մէջ Ագաթանգեղոս բացայայտ ուղիղ է, իսկ ասորւոյն պատմածն անհաւանական։ Նիկիոյ սիւնհոդոսին արձանագրութիւնքն ի կողմն են Ագաթանգեղեայ։

Հետաքրքրական է գիտնալ թէ ասորի Ագաթանգեղոսն հայո՞ցն աւելի նման եւ մերձաւոր է՝ թէ յունին։ Խնդրոյն լուծման գոհացուցիչ մեկնութիւն մը չի կրնար տրուիլ, վասն զի չունինք առջեւնիս առատ նիւթ համեմատութեան եւ հետազօտութեան առաջարկեալ խնդրոյն։ Սակայն եւ այնպէս այս քանի մը հատածոց համեմատութիւնը կը ցուցընէ՝ որ ասորին հայոյն աւելի համեմատ է քան յունին։ Ահաւասիկ քանի մը համեմատութիւնք, որ մեր ըսածը կը հաստատեն։ Ասորւոյն "ի պաշտամանէ քրիստոնէից է„ խօսքը չէ այնչափ նման յունին որ կ'ըսէ[1]. ὅτι χριστιανὸς ὑπάρχει (զի քրիստոնեայ գտանի,) այլ աւելի նման է հայոյն՝ "Քրիստոնէական պաշտաման հաղորդ է„։ Շատ աւելի բացայայտ կը ցուցընէ 2ր հատածը։ Ասորւոյն "օտար եւ տարանց աշխարհին„ կը համապատասխանէ բառ առ բառ Հայոյն “օտարական եւ անաշխարհիկ„ բառերուն, մինչ յոյնը[1] Ἄνθροπος ξένος καὶ ἀπερίστατος (մարդ օտար եւ անօգնական) կ'ըսէ: Նշանաւոր է նոյնպէս որ մինչ Հայն եւ ասորին միաբան կ'ըսեն՝ “Եւ եղեւ նա յայնմ վիրապի ամս երեքտասան,„ յոյնը միեւնոյն տեղը բոլորովին այլազգ է, եւ կ'ըսէ[2] Καὶ ῥιφεὶς ἔμεινεν ἐν ἐκείνῳ τῷ κρημνῷ ἔτη δεκατέσσαρα (եւ արկեալ մնաց յայնմ խորխորատի ամս չորեքտասան): Այսպիսի մանր տարբերութիւնք այլուր եւս կը տեսնուին, յորս Հայն եւ ասորին կը միաբանին ընդդէմ յունին: Այսպէս Հայն եւ ասորին ունին՝ “Զիա՞րդ իշխես պաշտել զԱստուածն զոր ես ոչ պաշտեմ,„ ուր յոյնը կ'ըսէ ըստ յունարէնի ոգւոյն[3], Πῶς τολμᾷς σέβειν θεὸν τὸν μὴ παρ᾽ ἐμοῦ προσκυνούμενον (զիա՞րդ իշխես պաշտել զԱստուածն ոչ երկրպագեալ յինէն). — եւ այլ այսպիսի մանր օրինակներ, որոնցմէ հաստատուն հետեւութիւն մը հանել դժուարին է: Բայց նաեւ ոչ ոք կրնայ արգելուլ զմեզ ենթադրելու՝ թէ ուրիշ շատ մեծագոյն տարբերութիւնք պիտի երեւային անշուշտ, եթէ համեմատութեան առատ նիւթ ունենայինք: Սակայն պէտք ալ չկայ այս կերպով ցուցընելու՝ որ

---

[1] Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde. Göttingen, 1887 (1888), p. 12, 90. Յաջորդ վկայութեանց մէջ PL. համառօտութեամբ կը նշանակենք այս մատեանը։

---

[1] PL. Agath. § **20**, p. **14**, **58**. (Հայ՝ **50**, **6**, **7**.)

[2] PL. Agath. § **54**, p. **29**, **25**. (Հայ՝ **103**, **11**.)

[3] PL. Agath. § **22**, p. **14**, **59**. (Հայ՝ **50**, **9**, **10**.) — Հոս մտադիր կ'ընենք որ Լակարտ իւր հրատարակութեան մէջ ի լուսանցս թանձր թուանշաններով նշանակած է նաեւ հայերէն բնագրին էջերը, ուստի մենք յաջորդ վկայութեանց մէջ յաճախ միայն Վենետկոյ 1862ի տպագրութեան էջերը նշանակելով կը շատանանք:

Գէորգայ տեսածը չէր այժմու յունարէն Ագաթանգեղոսն, որ լոկ թարգմանութիւն է Հայոյն, վասն զի արդէն ցայժմ ըսուածներէն ակնյանդիման է՝ որ այն ասորին յէականս երբեմն կը տարբերէր յԱգաթանգեղեայ, եւ կամ ըսենք՝ չէր այն ասորի բնագիրն արդի Ժողովրդեան Ագաթանգեղոսին, այլ նախնական Ագաթանգեղոսներէն մին։

Շատ հաւանական է որ ասորերէն լեզուաւ էր այն բնագիրը՝ զոր Գէորգ ընթերցաւ եւ որմէ քաղեց։ Ասոր նշան է անշուշտ այն պարագայն՝ որ Գէորգայ խօսքերն այնպէս մը կը ցուցընեն, թէ այն "կենսագրութիւնը„ ծանօթ բան էր նաեւ Յեշուայ, ուստի եւ ընդհանրապէս Ասորւոց։ Չենք կրնար ուրանալ թէ կարելի էր նաեւ որ յունարէն ըլլար. վասն զի Գէորգ քաջ հմուտ է յունական լեզուին եւ յոյն Հարց մատենագրութեան։ Բայց եւ այս կարծիքը կարեւորութեան սահմանէն անդին չ'անցնիր։ Մենք միշտ աւելի հաւանական կը կարծենք՝ որ ասորերէն ըլլայ։

Ասորի Ագաթանգեղոս մ'ենթադրելն ի հարկէ կը յարուցանէ հին խնդիր մը՝ թէ մի՞ գուցէ նաեւ Հայ Ագաթանգեղեայ բնագիրն ասորի ըլլայ եւ հայերէնը լոկ թարգմանութիւն յասորւոյն[1]։ Խնդիրն այնու առաւել ծանրակշիռ կ'երեւայ՝ որ նաեւ Լակարտ իւր հրատարակած յունարէն Ագաթանգեղեայ մէջ **Գէլցեր** կը գտնէ **ասորի բնագրէ** մը թարգմանուած ըլլալը, եւ զասոնք մանրամասն կը թուէ այն 43 էջ ծանօթութեանցը մէջ, զորոնք իւր Ագաթանգեղեայ հրատարակութեան վերջը կցած է[1]: Այս խնդիրն ըստ ինքեան ուղղակի կապակցութիւն չունի մեր խնդրոյն հետ. վասն զի տեսանք՝ որ Գէորգայ գործածած ասորի բնագիրը չի կրնար նախնական բնագիրն ըլլալ ո՛չ հայոյն եւ ո՛չ յունին: Սակայն աւելորդ չէ անգամ մ'ալ զբաղիլ հոս այս խնդրով, որուն նկատմամբ արդէն այնչափ կարծիք յայտնուած են:

---

[1] Խնդիրը միայն ասորի բնագրին նկատմամբ կրնայ յուզուիլ, վասն զի անտարակուսելի է՝ որ մեր ունեցած յոյն օրինակը թարգմանութիւն է Հայ բնագրէն, որուն վրայ քիչ մ'ետքը։

Լակարտի գտած հետքերն երկու տեսակ են. նախ այնպիսի հետքեր, որոնք չէ թէ ուղղակի հայ բնագրին յասորւոյն թարգմանուած ըլլալը կը ցուցընեն՝ այլ յունին յասորւոյն, այնու որ այս հետքերն **միայն յոյն Լաւրենտեան** մէջ կը տեսնուին: Բայց նաեւ այս բաւական է. եթէ մի անգամ՝ ցուցուի՝ որ յոյնն իրօք ասորի բնագիր մը կ'ենթադրէ, որմէ թարգմանուած է, հայոյն ալ յասորւոյն թարգմանուած ըլլալը կրնայ գէթ ենթադրուիլ: Երկրորդ կարգի հետքերն, որոնք ուղղակի հայ Ագաթանգեղեայ թարգմանութիւն մ'ըլլալը կը ջանան ցուցընել, աւելի ծանրակշիռ են մեզի համար, զորոնք յաջորդ տողերուն մէջ մանր պիտի կրկտենք։ Ի հարկէ այս երկու խնդրոց հետ կը կցի երրորդմ'ալ, այն՝ թէ յոյնն իրօք հա՞յ բնագրէն թարգմանուած է՝ թէ ոչ։ Վերջապէս կը քննենք համառօտութեամբ այս գրոց բանաքաղութիւններն ու պատմական արժէքը։ Կարգաւ տեսնենք զասոնք։

---

[1] P. Lagarde, Agathangelus. Erläuterungen zu Agathangelus, էջ 121—149, որուն կը յաջորդեն չորս յաւելուածք: Ասորի բնագրին հետքերուն քննութիւնը կը գտնուի 127—129 էջերուն մէջ: Իսկ ուղղակի հայ բնագրին մէջ գտնուած հետքերը դրուած են 135—149 էջերուն՝ այսինքն յատուկ անուանց ցուցակին մէջ, յորում Լակարտ աստ անդ կը յաւելու թէ այս ինչ անուան ձեւն ու վերջաւորութիւնն ասորի բնագիր մը կ'ենթադրէ, եւն:

4.

Յունական թարգմանութեան մէջ գտնուած ասորի բնագրի մը հետքեր երեք են, որոնց երկուքին վրայ ընդարձակ կը խօսի Լակարտ։

1. Առաջին հետքն է հետեւեալը։ Ագաթանգեղեայ մէջ (593, 10) կը կարդանք՝ թէ “**փութացեալ հասանէր ի գաւառն Դերջան**„։ Յունական թարգմանութեան **մի միակ ձեռագիրն** այս տեղ կը կարդայ μετὰ δὲ ταῦτα ἔσπευδεν ὁ ἅγιος Γρηγόριος καταλαβεῖν καὶ τὴν τῶν Ζερανιτῶν πατρίδα, — ուստի փոխանակ Δερζανιτῶν = Դերջանացւոց — հոս Ζερανιτῶν = Ջերանացւոց կը գրուի։ Լակարտ այս Ζερανιτῶνի մէջ կը գտնէ ասորւոյն հետքը, զոր սակաւ ինչ ընդարձակօրէն պարզել կը ջանանք, որպէս զի նաեւ ոչ ասորագէտ ընթերցողը լաւ ըմբռնէ խնդրոյն էութիւնը։ Ինչպէս որ, կ'ըսէ Լակարտ, երբ Դիոսկորիդէսի արաբական թարգմանութեան մէջ ἐλαφόβοσκον բառը عيانيلا թարգմանուած կը գտնենք, կը հետեւցընենք անմիջապէս՝ որ այս թարգմանութիւնն ոչ թէ յոյն բնագրին վրայէն է, այլ ասորի օրինակէ մը,

վասն զի ܪܥܝܐܝܠܐ, ասորերէն[1] ܪܥܝ ܐܝܠܐ (= ճարակ եղջերուի) բառին ընդօրինակութիւնն է, նոյնպէս Ζερανιτῶνէն կը հետեւցընենք ասորի բնագիր մը, երբ ենթադրենք որ յոյն թարգմանիչը փոխանակ ܕܪܪܢܝܐ (= Գերղանացիք) տեսնելու՝ իր առջեւն ունեցած ասորի բնագրին մէջ ܕܪܪܢܝܐ (= Ջերանացւոց) տեսած է, ենթադրելով միանգամայն՝ որ մինչ առաջին ընթերցման մէջ ܕ (= դ) արմատական է, երկրորդին մէջ թարգմանիչն այդ ܕ (= դ) ոչ-արմատական կարծած ըլլայ, այլ լոկ իբրեւ սեռականի նախդիր[2]:

Բայց չի բաւեր այս ենթադրութիւնը միայն: Վասն զի նախ ձրի կ'ենթադրուի որ այս անուան մէջ դղ գրերն՝ անշուշտ գրողին վրիպելովն՝ փոխուած եղած ըլլան ղր, որմէ ծագած ըլլայ դը-ջերանայա ընթերցուած մը, զոր յոյն թարգմանիչը թարգմանած ըլլայ Ζερανιτῶν այն ܕ (= դ) գիրը սեռականի նշան կարծելով: Դարձեալ պէտք է ենթադրել տակաւին՝ որ այն ենթադրեալ դը-ջերանայա ընթերցուածին սկիզբն յունին πατρὶς բառին համապատասխանող ասորի բառը, որ status constructus (բաղադրեալ պարագայ) կոչուած ձեւն ունենալու էր ըստ ինքեան, (ըսենք՝ օրինակողին վրիպելովն) status emphaticus (որոշեալ պարագայ) ձեւին պէտք էր աղաւաղած ըլլալ, եւ կամ թէ այն յոյն թարգմանիչն՝ որ Ագաթանգեղեայ պէս գիրք մը կրցաւ թարգմանել, ճշդիւ հոս “շատ քիչ ասորերէն„ հասկընար: Բայց աստի “ի գաւառն **Դերջան**„ ասորերէն հարկաւ պիտի ըլլար ܐܪܥܐ ܕܕܪܙܢ, որմէ **րղ** գրերուն ի **ղր** փոխուելովն իսկ՝ չէ կարելի **Ջէրանացւոց** ձեւ մը հանել: Ուստի եւ այս ամենայն ենթադրութիւնք են լոկ եւ ոչ աւելի ինչ. եւ այս ենթադրութեանց մի միայն պատճառն ոչ այլ ինչ է՝ բայց միայն այն, որ կամայ թէ ակամայ կ՚ուզուի Ζερανιτῶνէն ասորի բնագիր մ՚երազել: Աւելորդ է այսպիսի լոկ քմածին ենթադրութեանց դէմ խօսիլ: Նոյն իսկ ինքն Լակարտ իմացած է իւր այս ենթադրութեանց անհիմն ըլլալը: Եթէ նաեւ այս ենթադրութեանց հիմնական ըլլալն ընդունինք, կարելի է միայն զայս հետեւցընել թէ **միայն յոյն** թարգմանութիւնն յասորւոյն է, վասն զի հայը “Դերջան„ ունի այս տեղ: Եւ որովհետեւ **աներկբայ** է թէ յոյնն ի **հայոյն** թարգմանուած է, ինչպէս քիչ մ՚ետքը կը տեսնենք, զուր են այս ամենայն ենթադրութիւնք: Ի վերջոյ փոխանակ Լակարտի հետ ենթադրութեանց անթիւ կոյտ մը հաւաքելու, շատ աւելի բնական է **մի միայն** ենթադրութիւն ընել, այսինքն թէ յունարէն օրինակը հոս աղաւաղեալ ըլլալու է, մանաւանդ որ **մի միակ** է յոյն ձեռագիրը:

---

[1] Ընթերցողաց դիւրութեան համար ասորերէն բառերն արաբացի նշանագիրներով կը դնենք:

[2] Ասորերէն լեզուն մեր սեռական հոլովման համապատասխանող պարագային կը կազմէ բառի մը սկիզբը ܕ = դ գրոյն յաւելուածովը:

2. Աւելի ծանրակշիռ չէ երկրորդ հետքը: Ագաթանգեղեայ մէջ կը կարդանք[1]. “Զի քո

---

[1] Հայ էջ 88, 15. LA. § 44. p. 25, 67.

իսկ են ծառայք եւ քեզ լիցին երկրպագուք„, զոր յոյն թարգմանիչն ալ կը թարգմանէ δοῦλοι γὰρ σοῦ ὑπάρχοντες, καὶ σοῦ προσκυνηταὶ γένωνται. Արդ Լակարտ այս խօսքին մէջ ասորի բնագիր մը կը նշմարէ։ Ըստ Լակարտի՝ այս խօսքն “տրամաբանօրէն ուղիղ„ չէ. ուստի կ'ենթադրուի՝ որ անշուշտ բնագիրը լաւ գրած պիտի ըլլար, այլ թարգմանիչը սխալ թարգմանած. եւ որովհետեւ հոս հայն ու յոյնը կը միաբանին, կը հետեւի որ այն “տրամաբանօրէն ուղիղ„ բնագիրն ուրիշ մը — ուստի ասորալեզու — մ'ըլլալու է։ Բայց յորո՞ւմ է այս “ուղիղ տրամաբանութիւնը„։ Լակարտ կը կարծէ՝ որ այս խօսքը “տրամաբանօրէն„ ըլլալու էր՝ “զի քո իսկ են գործք (եւ ոչ՝ ծառայք) եւ քեզ լիցին երկրպագուք„, ուստի եւ յունին մէջ ոչ թէ δοῦλοι այլ ἔργα պէտք էր ըլլալ։ Արդ այս ամենայն լաւ կը մեկնուի, կ'ըսէ Լակարտ, եթէ ասորի բնագիր մ'ընդունինք. վասն զի ասորերէնի մէջ عبد թէ գործք = ἔργον եւ թէ ծառայ = δοῦλος կը նշանակէ (առաջինն 'բադ, իսկ՝ վերջինը 'բեդ կարդալով), ուստի եւ հոս այն (ենթադրեալ) բնագրին մէջ عبديك էր, եւ թարգմանիչը սոյն բառն սխալմամբ “քո ծառայք„ թարգմանած է, մինչ պէտք էր “քո գործք„ թարգմանել։

Նոյնպէս կը մեկնէ Լակարտ Ագաթանգեղայ ուրիշ մէկ խօսքն ալ[1]. “Հայեաց Տէր ի ժառանգութիւն քո եւ ի գործս ձեռաց քոց„, ուր յոյնը քիչ մ'այլազգ է. ἴδε ἐπὶ τὰς δούλας σου καὶ τὰ ἔργα σου. Հոս ալ ըստ Լակարտի՝ "ի գործս" պէտք չէր ըլլալ, այլ "ի ծառայս": Այսպէս ուրեմն ցուցման բովանդակ զօրութիւնն յայնմ է որ "տրամաբանօրէն ուղիղ" չեն այս խօսքերը, ուստի կը ստիպուինք դիմել պատիպատ միջոցներու, որպէս զի մեկնենք՝ թէ բնագրի մը "տրամաբանօրէն ուղիղ" խօսքը թարգմանիչը չէ հասկցած:

---

[1] Հայ՝ եջ 154, 16. LA. § 82, p. 42, 94։

Բայց նախ այս հիմնական յառաջադիրը՝ թէ այս խօսքերն տրամաբանօրէն ուղիղ չեն, — սխալ է: Լակարտ միտ չէ դրած Ագաթանգեղեայ այս հատածին ընդհանուր իմաստին. վասն զի եթէ միտ դրած ըլլար, կ'իմանար՝ որ հոս "զի քո իսկ են ծառայք" խօսքը միայն կրնայ "տրամաբանօրէն ուղիղ" ըլլալ, եւ ոչ թէ "քո են գործք", ինչպէս Լակարտ կը կարծէ: Ագաթանգեղոս այս հատածին մէջ կը խօսի թէ ինչպէս մարդիկ Քրիստոսի "արեամբ փրկեալք եւ ազատեալք յիշխանութենէ խաւարի" իւր "ծառայք" են: Հոս "գործք" ամենեւին չի յարմարիր: Ո՞վ չի գիտեր դարձեալ, — որուն Լակարտ միտ դրած չէ, — թէ երկրորդ խօսքն Ագաթանգեղեայ չէ, այլ է կոչումն ի Սաղմոսաց[1], ուստի եւ ամէն ենթադրութիւնք՝ թէ ուղիղ չէ այս խօսքն եւ այլ նմանք, ի զուր են: Եթէ միտ դնէր Լակարտ այս պարագային, նոյն իսկ այս խօսքը կը ստիպէր զինքն որ զուր տեղ աստրական հետքեր չփնտռէ։ Վասն զի սաղմոսաց այս խօսքն առ յունական Ագաթանգեղեայ բառ առ բառ կը միաբանի Եօթանասնից հետ, իսկ Հայ Ագաթանգեղոսն ալ (որ "ի գործս ձեռաց քոց" դնելով յունէն քիչ մը կը շեղի,) Եօթանասնից Հայ թարգմանութեան կը համապատասխանէ, այնպէս որ եւ ոչ նշանախեց մ՚անգամ կը տարբերի։ Իսկ ասորին, որմէ քաղուած պիտի ըլլար այս վկայութիւնն, եթէ նախնական բնագիրն՝ որմէ թարգմանուեցան յոյնն ու հայն՝ ասորական ըլլար, բոլորովին այլազգ է։ Լոնտոնի Բազմալեզուեան Ս. Գրոց հրատարակութեան մէջ Պեշիտթայի այս համարն է[1] "երեւեսցին ծառայից քոց գործք քո։" Ուստի եւ այս վկայութեանց համեմատութիւնն անգամ կը ցուցնէ որ զուր է եւ այս ասորական կարծեցեալ հետքը։

---

[1] Սղմ. ՁԹ, 16. իսկ ասորականն է Ղ. 16:

3. Լակարտի յիշած երրորդ եւ վերջին հետքը յիշուելու անգամ արժանի չէ, եւ ինքն իսկ իմացած է իւր ցուցման անբաւականութիւնը։ Լակարտ միտ դնելով՝ որ յոյն թարգմանութեան մէջ Յունաստանի անունը յաճախ Ἰωνία կը թարգմանուի, կը հետեւցընէ որ ասիկայ ասորի բնագրոյ մ՚ազդեցութիւնն է, վասն զի Ասորիք զՅոյնս Հէլլէն չեն կոչեր, այլ միշտ يونيا, այսինքն Յաւնայա = Յոյնք։ Բայց եթէ Ասորիք Յոյնք կ՚անուանեն զՀելլէնս, չի հետեւիր որ նաեւ Հայք այնպէս չեն անուաներ, եւ թէ Ἰωνία թարգմանութիւնը չի կրնար

---

[1] Biblia sacra polyglotta, edidit Brianus Waltonus. Lond. **1657**. lll. **232**, յասորական բաժնի։

հայ բնագրին ազդեցութիւնն ըլլալ։ Ա՛յլ խնդիր է՝ թէ արդեօք Հայոց զՀելլէնս Յոյն կոչելն ասորակա՞ն ազդեցութիւն է թէ ոչ։ Բայց թէ Ἰωνία թարգմանութիւնն ի հարկէ ասորի բնագիր մը չ'ենթադրեր, այն յայտնի բան մըն է։ Հայոց մէջ Հելլէն անունն սակաւածանօթ է, եւ սովորական գործածականն է Յոյն անունը։ Թէ որչափ սակաւածանօթ էր Հելլէն անունը Հայոց, յայտնի է (ի մէջ անթիւ այլոց) Եզնկայ միայն խօսքերէն, որ իբր այն թէ անլուր անուն մը գրած ըլլայ Հելլէն կոչելովը, ըստ բնագրին, ուրկէ թարգմանած է Եզնիկ այս մասը, անմիջապէս կը յարէ մեկնութիւն մը՝ թէ այն Հելլէնք "Յոյնք„ են[2]։

Այսպէս ուրեմն անհիմն են այն հետքերը, զորոնք Լակարտ յոյն թարգմանութեան մէջ կը տեսնէ։ Լակարտի այս կարծեաց ուղղակի կը հակառակի այն ալ՝ որ յոյնն իրօք հայ բնագրին վրայէն թարգմանուած է, որուն վրայ այժմ կարծենք չի կրնար կասկած ըլլալ։ Բայց նախ քան զայս ընդարձակ ցուցընելը, հարկ է հետազօտել այն հետքերն ալ, զորոնք Լակարտ ուղղակի հայ բնագրին մէջ կը նշմարէ։

---

[2] Եզնիկ, Եղծ. Գ. էջ 206 "Կարգեալ հասանէր յԵգիպտացիս եւ ի Բաբելոնացիս եւ ի Փռիւգացիս եւ ի Փիւնիկեցիս գործ դրօշագործութեան եւ խորհուրդք նորա. եւ ապա ի Հելլէնս, որ են Յոյնք, առ Կեկրոպեաւ։„ Հայ բնագրին մէջ է միայն "... ապա ի Հելլէնս՝ առ Կեկրոպաւ...։„ Էջ 207. "Եւ Հելլէնք կոչին Յոյնք՝ յառնէ միոջէ, որում Հելլենոս անուն էր յԻլլադացւոց աշխարհին։„ Միայն Եզնկայ փոքրիկ մատենկան մէջ Յոյնք 12 անգամ կը գործածուի, իսկ Հելլէն 2 անգամ միայն, եւ այն՝ Հելլէն անունը Հայոց մեկնելով։

Լակարտ Հայ բնագրի մէջ կը գտնէ քանի մը նշաններ, որոնք ըստ իւր կարծեաց կը ցուցընեն որ սկզբնական բնագիր չէ հայն, այլ թարգմանութիւն: Այս նշաններն են գրեթէ ամէնն ալ Ագաթանգեղեայ մէջ գտնուած յատուկ անուանք, որոնց վերջաւորութիւնը օտար լեզուներէ առնուած կ'երեւայ: Զասոնք Լակարտ իբրեւ ապացոյց կը բերէ ի մէջ: Օտար բնագրի նշան են ըստ Լակարտի՝ Տրդատէս, Տրդատիոս, Ուստակէս, Վըրիանէս, Ափրոդիտէս, եւն, որոնք օտար լեզուաց վերջաւորութիւնները կը ներկայացընեն: Սակայն այսպիսի հետեւութիւն մը շատ հիմն չունի միշտ, եւ նաեւ նշան է դոյզն ծանօթութեան Հայ մատենագրութեան: Մեր մատենագրութիւնը դար մ'ետքը ծնած է նոյն իսկ Հայոց քրիստոնէութեան ընդհանուր դարձէն. այս եւ ասկէ յառաջ երկար դարերու միջոցին մէջ Հայք սերտ յարաբերութեան մէջ էին իրենց դրացի ազգաց հետ. — Հոս կրնան նկատուիլ միայն Յոյնք եւ Ասորիք. — եւ այս միջոցին մէջ (մատենագրութենէն յառաջ) տիրած են մեր լեզուին մէջ շատ օտար եւ օտարաձեւ անուանք, այնու առաւել՝ որ մեր նոյն դարուն հօլուաց ու հօլուապետաց բաւական մասն յոյն եւ ասորի էին, ինչպէս յայտ է ի պատմութենէն: Այսպէս այն օտար եւ օտարաձեւ անուանք այնպէս ընտելական էին մեր նախնեաց, որ յաճախ կը տեսնենք միեւնոյն անուան երկու ձեւերն ալ — յոյնն ու ասորին — միեւնոյն գրոց մէջ անխտիր գործածուած: Մանաւանդ թէ յաճախ կը հանդիպինք այսպիսի անուանց նաեւ հոն, ուր անկարելի կ'երեւար[1]: Յաճախ յոյն բնագրէ մ'եղած թարգմանութեան մէջ կը գտնենք խառնիխուռն ցրուած ասորի անուանց ձեւեր, եւ ընդհակառակն ասորի բնագրաց թարգմանութեան մէջ յոյն անուանց, եւ այն՝ երբեմն միեւնոյն իջլին մէջ[2]:

---

[1] Այս առաւել կը տեսնուի այն գրոց մէջ, որոնք յասորւոյն թարգմանուած են, ինչպէս Եփրեմ, Զգօն, Լաբուբնայ եւ այլք: Եթէ ուրիշ օրինակք պակսէին, բաւ էր միայն Զգօնի անուանց քննութիւնն զմեզ համոզելու: Ահաւասիկ այն գրոց մէջ գործածուած անուանց կրկին — ասորի եւ յոյն — ձեւերէն քանի մը հատը. Աքայար, Ահար եւ Ախար — Եղիսէ, Եղիշա — Ռուբէն, Հռուբիլ — Ռեբեկա, Երեփիկա — Ովսէ, Հօշա, եւ Խոշա — Սէմ, Շէմ — Քիրամ, Խիրամ — եւ այլ այսպիսի անթիւ պէսպիսութիւնք: Նոյն գրոց մէջ հետաքրքրական է տեսնել մէկ կողմանէ Հայոց անլուր ասորի ձեւեր — ինչպէս Գոդէ, Ծբաւութ, Խոծար, Խոդդէ, Վաշթէ, Կաւսս, Ծուր, Սկեղ, Ծաար, եւն — միւս կողմանէ բնիկ յունական եւ կամ Հայոց ընտելական ձեւեր բնագրին անգամ հակառակ — ինչպէս Նաբադ (ասորին = Նադաբ), Արիուդ (աս. = Արի(հ)ու), Գոմոր (աս. = عمورا), Սեգովր (ասորին = Ծաար), Արբաքսաթ (ասորին է = Արփաքշար), Նոյ, Աբէլ Եզեկիա եւ այլ անթիւ նմաններ, թողլով նաեւ ի բաց այնպիսի անուանք, որոնք թերեւս մեկնուին իբր թէ թարգմանիչն ուզած է ազգայնացընել ասորի բնագրին ինչ ինչ անունները, այսպիսի են օրինակի համար Արշաւիր (Ասորին է احشيرش), Արտաշէս (ասորին է ارطحششت), Շապուհ, Դարեհ, Տիգրան, եւն: Միթէ կարելի՞ է ասոնց համար Զգօնն յունարէնէ թարգմանուած համարիլ, կամ մանաւանդ ինքնագրութիւն մը կարծել, վասն զի Տիգրան, Շապուհ, Դարեհ . . . ոչ յունէն եւ ոչ յասորւոյն կրնան թարգմանուիլ: Եփրեմայ մատենագրութիւնքն ալ քննութեան հետաքրքրական նիւթ կը մատուցանեն այս նկատմամբ:

[2] Քանի մ'օրինակ տեսանք արդէն նախընթաց ծանօթութեանց մէջ: Հոս կը յաւելունք քանի մը հատ ալ: Թէ Ոսկեբերանի Եսայեայ մեկնութիւնը յունականէն թարգմանուած է, չի կրնար երկբայութեան տակ ձգուիլ. եւ սակայն այն թարգմանութեան մէջ կը կարդանք ի մէջ այլոց Ամուրհացիք, Բիշան, Եղիշէա, Իդաիշ, Ծուրացիք, Շաուղ, Շիլովհա, Շմաւոն եւն: Եւ երբ Ոսկեբերանի Պաւղոսի թղթոց մեկնութեանց մէջ կը կարդանք Շաւուղ, Շիղա, Ահով, Եղիշայ եւ այլ նմաններ, չենք կրնար հե-

Եթէ գոհ չենք այս ընդհանուր դիտողութեամբք, միտ դնենք որ նման օտարաձեւ անուանք կը գտնուին յաճախ մեր մատենագրութեան այնպիսի գրոց մէջ ալ, որոնք թարգմանութիւն չեն, եւ որոնց իրօք հայ հեղինակաց գործքն ըլլալն անտարակուսելի է: Նաեւ ազգային անուանք կը գտնենք օտարաձայն վերջաւորութեամբ. սակայն ասիկայ նշան չէ թարգմանութեան: Երբ Եղիշէի մէջ բովանդակ Հայոց եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց առ կայսր ուղղած նամակին մէջ կը կարդանք. (էջ 123) “Նախնին մեր Տրդատիոս„ եւ նմանները, կրնա՞նք հետեւցընել թէ Եղիշէ կամ նոյն իսկ Հայոց այս նամակը թարգմանութիւն ըլլայ յասորւոյն: Նոյն է Ագաթանգեղեայ մէջ ալ: Եղիշէ (որուն անունն օտարաձեւ է, բայց այնու նաեւ միակ հայկական եղածն է,) կ՚ըսէ (էջ 44). “Մի հաւատայք առաջնորդացն ձերոց, զոր Նազովրեցիս անուանէք„, զոր կը գտնենք նաեւ յէջն 280 եւ 318: Էջ 344. “Յուսիկեան տանէն Բաբիկ եւ Յոխնան„: Ո՞վ չի տեսներ որ հոս Յուխնան է يوحن (= Յովհաննէս): Ահաւասիկ նշան մ՚ալ թէ որ-

---

տեւցընել թէ ասորի բնագրէն է թարգմանութիւնն: Եփրեմ, որ խիտ առ խիտ լի է անսովոր եւ անընդել օտարաձեւ անուամբք — զոր օրինակ Ովկյաշ, Յովաշ, Ամոծիա, Ոխոզիա, Յահովրամ, Ուռխա(Եդեսիա), Նծբին (Մըծբին), Գաւթ, Շմուէլ, Շըմշըն (Սամփսոն), Աշեր, Ախիա, Ծարփաթ, եւն — կարծես մոռցած իւր ասորականութիւնը՝ միեւնոյն էջին մէջ երբեմն այս օտարաձեւ անուանց ճշգրիտ հակառակ մեզի ընդելական անունները կը դնէ: Աւելորդ էր նաեւ այսչափ մանրամասն իջնալը, վասն զի ով որ փոքր ի շատէ հմուտ է հայ մատենագրութեան, ինքնին իմացած է մեր թարգմանչաց այս դիպաց մէջ բռնած ընթացքը:

չափ տիրած էին Հայոց մէջ օտար նաեւ սովորական անուանք, որուն նշան է բաց յայլոց Գադիշոյ Խորխոռունեաց իշխանին անունը (Եղիշէ, 71, եւ 160,) որ է ասորերէն قديشا բառը, որ կը նշանակէ “Սուրբ„: Խորենացւոյ մէջ կը կարդանք (Գ, ԼԳ, էջ 446) “Գրիգորիոս Նաջանշոյ„, սակայն Խորենացի թարգմանութիւն չէ: Կորիւն Մաշթոցի աշակերտաց միոյն անունը կը յիշէ Ղեւոնդէոս (էջ 16, տպ. Վենետ. 1833) եւ Ղեւոնդէս (էջ 21): Աւելորդ է այլեւս այսպիսի վկայութեանց դիմել:

Այսչափ ընդհանրապէս խօսելէն ետքը՝ տեսնենք ի մասնաւորի այս անուանց մէկ քանին զոր Լակարտ իբրեւ նեցուկ կ'առնու իր ենթադրութեան: Լակարտ երբ Վրթանէս անուան համար կ'ըսէ թէ “ης վերջաւորութիւնը յայտնի կը ցուցընէ որ Հայ Ագաթանգեղոսն սկզբնագիր չէ„, շատ կը վրիպի: Վրթանէս եւ այլ այսպիսի անուանց շատերն ինչ լեզուի եւս պատկանին նախնաբար, մի միայն ձեւն են Հայ լեզուին մէջ, զոր ի հարկէ պիտի գործածէին թէ՛ հեղինակք եւ թէ՛թարգմանք: Նոյնպէս Ռըստակէս թէեւ ըլլայ “այլայլախառն ձեւ մը„, ինչպէս կ'անուանէ Լակարտ[1], սակայն յաճախ գործածական է նախնեաց քով քան զՀայաձեւն Արիստակէս[2]: Վրիպական է Նոյնպէս կապպադովկիա անունէն հանած ցուցումը։ Լակարտ կ'ուզէ հետեւցընել որ "Հայ Ագաթանգեղոսը բնագիր չէ, վասն զի այս գաւառին ազգային Գամիրք անունը չի գործածուիր երբեք Ագաթանգեղեայ մէջ. (515, 7 չհաշուելով.) այլ միշտ յունական անունը (կապպադովկիա) կը դրուի։„ Այս ի հիմանց սխալ է. եւ Լակարտ կ'իմանար իւր վրիպակն եթէ մտադիր ըլլար հոս հայ բնագրին։ Յոյն թարգմանութեան մէջ արդեամբք չորս անգամ *Καππαδοxία* կը դրուի եւ անգամ մը միայն *Καππαδόχων* (կապպադովկացւոց)։ Բայց հայոյն մէջ կապպադովկիա միայն մի անգամ կը գտնենք (515, 17), որմէ քիչ մը յառաջ արդէն Գամիրք ալ գրուած է (515, 7), զոր Լակարտ ըստ հեշտի եւ առանց պատճառի չի հաշուեր։ Ընդհակառակն կապպադովկացիք երեք անգամ[1] կը յիշուի, որովհետեւ Գամրացի անսովոր է հայ ականջաց։ Լակարտ առանց միտ դնելու հայ բնագրին՝ այս սխալ հետեւութեան հասած է։ — Ագաթանգեղոս կորդուաց գաւառին անունը քիչ մ'այլայլութեամբ կորդովիտ[2] կ'անուանէ։ Լակարտ հոս կը պնդէ թէ "կորդովտաց„ ձեւն յունական անուան

---

[1] PL. Agath. **136**, **19**. Ռըստակէս = *Ῥ*σταχης, eine hybride Form. Armenier und Griechen haben kein Wort mit R an, *Ἀρ* erklärt sich wie ارز = راز.

[2] Ագաթանգեղոս վեց անգամ Ռըստակէս յիշելով, եւ ոչ անգամ մը Արիստակէս կ'անուանէ: Նոյնպէս Խորենացի ութ անգամ Ռըստակէս կը յիշէ եւ հազիւ երկու

անգամ Արիստակէս։ Բուզանդ երկու անգամ կը յիշէ Արիստակէս ձեւը։ Կը թողում յիշել զայլս։

[1] Յունական թարգմանութեան մէջ կապպադովկացիք շրջուած է կապպադովկիա անուամբ։ Այսպէս հայոյն (42, 22) "ուսանէր ի Կեսարիայ կապպադովկացւոց քաղաքին„ կը թարգմանուի ἐπαιδεύετο ἐν πόλει Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας. Նմանապէս միւս տեղերն ալ։

[2] Ագաթ. էջ 597, 4 "Իշխանն կորդովտաց աշխարհին„, ուր յոյնն է ὁ ἔκτος ἄρχων ὁ τῆς Κορδουΐτῶν

վրայէն ձեւուած է։ Ներուի ըսել՝ որ Հակառակն է Հաւանականը։ “Կորդովտաց„ ձեւին ուղղականն է Հարկաւ Կորդովիտ, որ Հայկական է։ Յայտնի է որ Հայկական աշխարհագրական անուանց շատերուն վերջը “ովիտ„ (անշուշտ = Հովիտ) վերջաւորութիւնը կը տեսնուի[1]։ Վերջապէս պէտք է պատասխանել նաեւ Լակարտի ուրիշ մէկ առաջարկութեան։ Ագաթանգեղեայ մէջ կը յիշուի Աֆրոդիտէս անունը[2]։ Արդ Աֆրոդիտէս չէ ուղղական յունարէնի մէջ, այլ սեռական[3] է, ուրեմն կը հետեւի որ “Հայ կարծեցեալ բնագիրն յունական հոլովմանց վերջաւո-

---

χώϱας. Բաց աստի միայն տեղ մը կը յիշուի նոյն գաւառին անունը Կորդիք ձեւով (628, 9). „Առ Կորդւօք մինչեւ յամուր երկիրն Մարաց„։ Հոս ալ — մեր դնէ Լակարտ — յոյն թարգմանը նմանապէս կը թարգմանէ ἕως Νοϱσιϱάκων (Նոր-Շիրական) γῆς καὶ Κοϱδουΐτῶν καὶ τῆς ὀχυϱωτάτης χώϱας τῶν Μήδων.

[1] Այսպէս են զոր օրինակ Աշխովիտ, Կոգայովիտ, Արծիշովիտ, եւն։ Կորդովտաց գաւառը շատ մ'այլեւայլ յորջորջումներ ունի. Կորդէք (Բուզանդ, էջ 159, 209. Եղիշէ, էջ 163), Կորդէք (Խոր. էջ 272), Կորդուացէք (Խոր. 173), Կորդուք (Բուզանդ, էջ 21, 22, 42, 123 եւն. Խոր. 72, 237, 315. Եղիշէ, 18, 19, 87)։

[2] Ագաթ. 607, 5—8։ Այս կտորին վրայ ետքէն ալ աւելի կ'ունենանք խօսելու, եւ տեսնելու հայ բնագրին նշանները յունին մէջ։

[3] Յունարէնի մէջ այս անուան ուղղականն է Ἀφϱοδίτη, զոր Ափրոդիտ թարգմանուած կը գտնենք տեղ տեղ, ինչպէս Ոսկեբ. ի Մեկնութեան Պաւղ. Հտ. Ա. 858, յորմէ կը կազմուի “ափրոդիտական„ վերադիրը։ Անծանօթ չէ նաեւ “ափրոդիսեան„ ձեւը, զոր ինչ ինչ տեղեր կը գտնենք, զոր օրինակ Ոսկեբերանի Մեկնութեան Պաւղոսի Թղթոց. Հտ. Բ. 1862, էջ 492 եւ Ոսկեբերանի Մեկնութեան Մատթէի. Հատ. Գ. 1826 էջ 70։ Բայց Խորենացւոյն (Բ. ժբ. էջ 183) “առեալ պատկերս զԴիոսի . . . զԱֆրոդիտեայ„ եւ (Գ. լէ, էջ 445) “Արտեմեայ եւ Աֆրոդիտեայ„ ընթերցմն ի հարկէ չի հետեւիր Աֆրոդիտէ ձեւը։ Արդեօք Աֆրոդիտեան ձեւը կապ մ'ունի Ափրոդիտէս ձեւին հետ։ կարծենք թէ ոչ։

րութիւնը պահած է, որ ապաքէն չէ նշան բնագիր ըլլալուն:„

Ճշդիւ ասոր հակառակը կը ցուցուի՝ եթէ համեմատենք նոյն իսկ հոս տեղ յոյնը հայոյն հետ: Հայոյն “Երկրորդ մեհեանն անուանեալ Աստղկան դից, սեննեակ Վահագնի կարգացեալ ըստ յունականին, որ է ինքն Ափրոդիտէ„ խօսքը կը գտնենք թարգմանուած, ὁ τρίτος βωμὸς Ἀστέρος θεῶν καὶ τῶν Ἡρακλέους ἐλέγετο κληθείς, κατὰ δέ τοὺς Ἕλληνας Ἀφροδίτης, ուր յունին մէջ Ἀφροδίτης կարծենք [illegible] հայուն Ափրոդիտէ ըլլալուն պատճառաւ այս վերջաւորութիւն առած է: Լակարտ մոռցած է հոս բաց աստի, որ ցանցառ չեն նաեւ դէպքեր, որ յունական անուանց սեռականը ուղղական է մեր մէջ: Ո՞վ չի գիտեր որ յունարէնի մէջ Ζεύς է ուղղականն, իսկ սեռականն է Διός: Սակայն հայերէնի մէջ հակառակն է, այսինքն Դիոս է ուղղական, թէեւ Զեւս եւս տեղ տեղ կը գտնենք գործածուած: Հայք Ζεύς անունը Արամազդ եւ Որմիզդ ալ կը թարգմանէին[1]:

---

[1] Ահաւասիկ քանի մ՚օրինակ: Ոսկեբ. Պաւղ. Ա. էջ 302 “չմեռաւ Դիոս„. եւ “ասեն թէ մեռաւ Դիոս„: “Եթէ այսպէս իցէ որպէս առաքեալ ասէ, ապա անմահ Զեւս, զոր եւ Դիոսն կոչեն եւ հայերէն Արամազդ„: էջ 301. “ի Կրետացւոց քաղաքին չիրիմ ինչ էր Դիայ, այսինքն է Արամազդայ„. “չիրիմ չինեցին անաւրէնք Կրետացիքն Դիայ, զոր Հայքն Արամազդ ասեն„: Գրծ. Առաք. ԺԴ. 11 “Կոչէին զԲառնաբաս՝ Դիոս, եւ զՊաւղոս՝ Հերմէս:„ “Պատկեր Դիոսէ„ գիտէ եւ Խորենացի (էջ 183 եւ 189), թող զայլս: — Ափրոդիտէս կրնայ այնպէս մեկնուիլ, ինչպէս Դիոնիսոսն, զոր կը կարդանք Ոսկեբերանի Եսայեայ մեկնութեան մէջ (Վենետ. 1880, էջ 274). “Զդիոնիսոս, ասեն, թէ այգեաց շահապետ է„: “Զհերմեսայ„ նորանշան հոլովն (291) Հերմէսես կամ նման մը կ՚ենթադրէ, եւ վերջապէս պէտք ենք մատ-

Վերջապէս կը յիշենք ամբողջութեան համար Լակարտի քանի մ'այլ անուանց նկատմամբ ըրած դիտողութիւնները:

Ագաթանգեղեայ մէջ կան քանի մ'անուանք, որոնց սկիզբն ու ծագումն դժուարին է այժմ գտնել. ասոնք, կը կարծէ Լակարտ, “ասորի բնագրէ մը սխալ ընթերցուած ըլլալու ձեւն ունին„. այսպիսի են՝ Աղբիանոս (630, 6. 650, 11.), որ البينوس ձեւէն սխալ կարդացուած պիտի ըլլայ ըստ Լակարտի. Արիստակէս՝ (630, 15.) “որ յայտնապէս յոյն ձեւով կ'երեւայ„. Բարշամինա դիք (589, 3.) بر شميا անունէ մը (“որ սակայն անհասկանալի է ինձ„ կը յաւելու Լակարտ). Աքաբէս (630, 14.) اجفيس (ج = ب) ձեւէ, եւ վերջապէս Լիկիանէս (42, 19. 45, 18. 46, 20 եւ 24. 47, 6.) նոյնպէս ليقينيس = ليقنيس անունէ մը սխալ ընթերցուած կ'երեւայ: — Սակայն այս մեկնութիւնը չի բաւեր: Այս անուանց շատերը նաեւ այլուր կը գտնենք ճշդիւ այս ձեւերով. զոր օրինակ Բուզանդ հինգ անգամ (էջ 9, 45. 226. 263. 264.) կը յիշէ Աղբիանոս ձեւը. անհնար է ենթադրել իսկ թէ այս երկու մատենագիրք ալ սխալ ընթերցած են միեւնոյն բնագիրը: Բաց աստի միեւնոյն ա-

---

դիր ըլլալ որ “զկէսն ի Պանանց կերպարանաց„ առ Ոսկեբ. Պաւղ. (Ա. 302) կը գտնենք, որուն յունարէնն ուղղակի է լոկ *Πάν*. Ուրիշ նման դէպքերը զանց կ'առնեմ: Յոյն բնագրի նշան են (Ոսկ. Եսայ. էջ 273) “Այրերա՝ օգոց (ի թիկունս իցէ)„ եւ “Ղաբենա՝ թէ ձիթենեաց (չահապետ իցէ„)։ Աւետարանի թարգմութեան հետեւեալ խօսքը (Մարկ. Ե. 20.) “սկսաւ քարոզել ի Դեկապոլին„ *ἤρξατο κηρύσσειν ἐν τῇ Δεκαπόλῃ*. եւ այլն:

նունը շատ անգամ կրկնուած է Ագաթանգեղեայ մէջ, եւ անկարելի է կարծել որ միշտ անմտադրութեամբ ընթերցման մէջ սխալած ըլլայ: Դարձեալ Բարշամինա եւ այլք ոմանք՝ տարակուսական ձեւ են. յոյնը ունի Βαρσαμήνης, նոյնը կը գտնենք առ Խորենացւոյ (Բ. գլ. ժդ.) Բարշամին ձեւով: Վերջապէս Լիկիանէ տարակուսական է, եւ անշուշտ պիտի ըլլայ գոնեայ Լիկինիանէս, ինչպէս յոյն թարգմանութիւնը Λικινιανός ունի: Իսկ Արիստակէս՝ ըստ Լակարտի "եգիպտական ալ կրնայ ըլլալ", սակայն իւր այս ձեւովը մեզի համար դեռ եւս անծանօթ անուն մը կը մնայ: Ուրիշ անուանց մէջ ալ այսպիսի ինքնուրոյն ձեւեր կը տեսնուին, որոնք օտար բնագրէ սխալ թարգմանութիւն չեն միշտ. զոր օրինակ Հայոց սովորական "Կոստանդիանոս" ձեւը, որուն բնիկն է Constantinus, Յուստիանէ = Justina, եւ այլք՝ որոնք ճշգիւ այնպէս կազմուած են՝ ինչպէս Աղեքսիանոս, Լիկինիանոս, եւն: Ի վերջոյ դիտենք՝ որ մեր նպատակն էր ցուցընել՝ թէ Հայ եւ յոյն բնագրաց մէջ Լակարտի գտած ասորական հետքերը տակաւին հաստատուն կռուան մը չունին: Բայց չենք ուզեր ըսել՝ թէ անհնար է Ագաթանգեղեայ մէջ աստ կամ անդ ասորական ազդեցութիւն նշմարել: Յայտնի է որ Հայ խմբագրողը կրնար առջեւն ունենալ ասորի աղբիւրներ, եւ շատ մասեր Բառացիօրէն քաղել, որով եւ այսպիսի ազդեցութեան մ'ենթարկուիլ:

5.

Թէ յոյն թարգմանութիւնը հայ բնագրէն է, ամենեւին տարակոյս չկայ: Լակարտ կը ջանայ ցուցնել զայս նաեւ այնու՝ որ յոյն թարգմանութեան մէջ Ս. գրոց վկայութիւնք ճշգիւ ըստ հայ բնագրին են եւ ոչ ըստ Եօթանասնից յունական թարգմանութեան: Բայց այսպիսի ցուցմանց պէտք չկայ: Ով որ քիչ մը մտադրութեամբ կը համեմատէ այս երկու բնագիրները, յայտնի կը տեսնէ որ յունին բնագիրը հայն է: Մեր նպատակը չէ հոս երկարագոյնս զբաղելու այս խնդրովս. մենք համառօտիւք միայն նշանակենք քանի մը կէտեր, որոնք հայ բնագիր մ'ըլլալն աներկբայելի կ'ընեն:

Մեծ մտադրութիւն պէտք չէ տեսնելու համար որ յունին մէջ կան այնպիսի տեղեր, ուր թարգմանիչը հասարակ հայերէն բառ մը յատուկ անուն կարծելով՝ գիր առ գիր փոխադրած է ի թարգմանութեան: Ագաթանգեղայ մէջ կը կարդանք[1]. “Սկսանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց գումարել զզօրս Աղուանից եւ Վրաց եւ բանալ զդրունս Ալանաց եւ զիւրոյ պահակին„: Հոս “զիւրոյ„ դերանունն անդէպ է, եւ ասոր տեղ յատուկ անուն մը պիտի դրուի անշուշտ: Ո՞վ ալ չի տեսներ որ “զՃորայ„ ըլլալու է փոխանակ “զիւրոյ„ դերանուան: Սակայն զարմանալին այն է՝ որ այս սխալ ընթերցուածն այնպէս հին է, որ յոյն թարգմանիչն ալ “զիւրոյ„ կարդացած է իւր ժամանակին, եւ այս Կէզուարոսը յատուկ անուն կարծած է, նաեւ այս բառին սկիզբն եղող “Է-„ շաղկապն ալ արմատական համարելով թարգմանած է ἀνοῖξαι δὲ καὶ τὰς κλεισούρας τῶν Ἀλανῶν καὶ τοῦ λεγομένου Καιζουάρου πύργου. (Եբաց եւ զդրունս Ալանաց եւ զամրոցին որ կոչի Կէ-զուարոս[1]:) Եթէ իրաւացի է այս դիտողութիւնը[2], սոյն բառը միայն բաւ է հաստատելու թէ իրօք յոյնը հայէն բղխած է:

---

[1] Ագաթ. էջ 30, 19. PL. § 10, p. 8, 62.

Կը գրէ այլուր Ագաթանգեղոս[3]. “Ապա երթեալ հասանէր յամուր տեղին յանուանեալ յԱնի:„ Հոս Ագաթանգեղոս իւր մանկաց յօրդուածեամբը սայթաքեցուցած է զյոյն թարգմանիչը, որ վերջին յ նախդիրն արմատական կարծելով թարգմանած է պարզմտութեամբ. ἐξελθὼν ἐπορεύθη εἰς ὀχυρότατον τόπον, καλούμενον Ιανί. Ելեալ չոքաւ յամուր տեղին որ կոչի Յանի[4]:

Ագաթանգեղեայ 606—607 էջերը շատ նեղութիւն տուած են թարգմանչին, այնու գլխաւորաբար՝ որ այս էջերուս մէջ խիտ առ խիտ յիշուած Հայոց դից անուանց համապատասխանող յունական անուններ պէտք էր գտնել, որ դիւրին չէր միշտ: Հետաքրքրական են մանաւանդ հետեւեալները: Թարգմանիչն ընթեռնլով այս խօսքը, "Երրորդ մեհեանն անուանեալ Աստղկան դից, սենեակ Վահագնի կարգացեալ ըստ յունականին, որ է ինքն Ափրոդիտէս" — միտ չէ դրած որ Աստղիկ ի մեզ կը թարգմանուի[1] Յունաց Ափրոդիտէ(ս), ինչպէս արդէն Ագաթանգեղոս նշանակած է, այլ ուզած է Աստղիկ անունն ալ թարգմանել, եւ մոռադիր ըլլալով որ Աստղիկ աստղ բառին նուազականն է, թարգմանած է զայն Ἀστὴρ = աստղ բառով՝ այսպէս. ὁ τρίτος βωμὸς ἀστέρος θεῶν. (Խորանն երրորդ աստեղ աստուածոց:) Հոս բաց ի ἀστέροςէն հայ բնագրին ազդեցութեամբն է որ θεῶν (աստուածոց) դրուած է, վասն զի հայերէնի մէջ "դից" անեզական էր, որ յայտնագոյն եւս կը տեսնուի՝ երբ յաջորդ "սենեակ Վահագնի" խօսքը կը թարգմանուի καὶ τῶν Ἡρακλέους ἐλέγετο κληθείς, ուստի Ἡρακλέουςին τῶν յոդնակի յօդ դրուած է։

---

[1] Կարելի է որ Καιζουάρου բաղադրութիւնը լոկ գրչաց արդիւնք ըլլայ, եւ թերեւս նախնական թարգմանութեան մէջ ըլլար այս խօսքն այսպէս. καὶ τοῦ λεγομένου..., ... καὶ Ζουάρου πύργου, ինչպէս Լակարտ կ'առաջարկէ ընթեռնուլ: Բայց այսու խնդիրը չի փոխուիր: Վասն զի Ζουάρου միշտ “զիւրոյ„ դերանուան նմանութիւն մ'ունի:

[2] Կուտթշմիտ (էջ 8) կը կարծէ՝ որ Ζουάρου ըլլայ անյաջող տառադարձութիւն մը Ճորայ անուան, ուստի եւ ոչ թէ “զիւրոյ„ սխալ ընթերցման ազդեցութիւն:

[3] Ագաթ. էջ 590, 6. PL. § 132, p. 67, 81.

[4] Դժուարին է ընդունիլ թէ հոս *Ιανί* ըլլայ իբր = Հանի անուան, եւ թէ նախնաբար այսպէս եղած ըլլար հոս Ագաթանգեղեայ մէջ:

---

[1] Ահաւասիկ քանի մ'օրինակ: Կոչումն ընծայութեան (Վիեն. 1832). Դ. էջ 50, 9 կը կարդանք. "Իսկ կէսքն ինաւ, որ իգամոլքն էին, կնոջ մարդոյ ուրումն պատկեր կուռս ի բարձունս կացուցեալ Աստղիկ անուն եդեալ՝ յերեւելոյ անտի ախտին երկիր պագանէին:" Ոսկեբերան. Մեկն. Եսայեայ (Վենետ. 1880, էջ 291—292). "Յորժամ եւ զՀերմեսեայ եւս զանուանոյն ի դիս լսիցես՝ եթէ գող էր, եւ Աստղիկ՝ պոռնիկ:" Ոսկեբ. Մեկն. Մատթէի. (Հտ. Գ. էջ 70.) "ԶԱփրոդիտեան ցանկութիւնն ասեմ, այսինքն զԱստղկանն": Միայն մտադրութեան արժանի է որ ուրիշ տեղ մ'այնպէս կը յիշուի իբր թէ Ափրոդիտ եւ Աստղիկ այլեւայլ դիք ըլլան, վասն զի Ոսկեբ. Մեկն. Պաւղ. Հտ. Ա. (Վենետ. 1862, էջ 858, 16) կը գտնենք. "ԶԱփրոդիտ պաշտեմ, ասէ, է— զԱստղիկ կամ զԱրէս": Բայց եւ հոս նոյն դիքն է որ Ափրոդիտ կը կոչուի եւ Աստղիկ. այս յայտնի կ'ըլլայ եթէ միտ դնենք յոյն բնագրին՝ որ ἀλλὰ τὴν Ἀφροδίτην, ἀλλὰ τὸν Ἄρην կ'ընթեռնու: Նաեւ Հայկազնեան մեծ Բառագրոց մէջ այս հատուածն կը յիշուի այս ձեւով. "ԶԱփրոդիտ պաշտեմ ասէ՝ զԱստղիկ": Անկէ բղխած է "աստղիկեան" վերադիրը: Համմ. Ոսկ. Մեկն. Պաւղ. Հտ. Բ. էջ 492 եւն.

Նման դէպքեր, յորում հայերէն դից անուն մը թարգմանուած կը գտնենք, ցանցառ չեն բովանդակ այս թարգմանութեան մէջ։ Միայն այս էջերուս մէջ կը տեսնենք որ “Երկրորդ Ոսկեմօր Ոսկեծին դից, եւ բագինն իսկ յայս անուանեալ Ոսկիհատ Ոսկիամօր դիցն” կը թարգմանուի ὁ δεύτερος χρυσῆς μητρὸς χρυσογεννήτων θεῶν χρυσόκοκκος· χρυσῆς μητρὸς τῶν δαιμόνων. ուստի եւ այս անուանք պարզապէս իբրեւ բառեր թարգմանուած են։ Նշանաւոր է Մեծամօր կամրջի այլեւայլ անգամ Βάθος (= խորք) եւ Βαθύτατος (= խորագոյն) թարգմանուիլը[1], որ հայ բնագիր մը կ'ենթադրէ, ըստ որում թարգմանիչն այս անունն ի հարկէ Մեծ եւ Մօր (Ճահիճ) բառերէ լուծելով՝ այնպէս թարգմանած է։ Գայլ է անուն գետոյն որ Երիզայի քովէն կ'անցնի. այս գետոյս Λύκος (գայլ) թարգմանուիլը բնական է, եւ չէ նշան հայ բնագրի։

Յաջորդ օրինակն ալ կարծենք բաւական է ցուցընելու հայ բնագիր մը։ “Յայնմ ժամանակի գային հասանէին յերկիրն Հայոց, յԱյրարատ գաւառ ի Վաղարշապատ, զոր եւ Նորաքաղաքն կոչեն, ի նիստս թագաւորաց Հայոց[1]:„ Հոս յոյն թարգմանիչը լաւ համարած է գրել, Τότε οὖν ἐλθοῦσαι φθάνουσιν τὰ ὅρια τῆς Ἀρμενίας, εἰς Ἀραρὰτ τὴν πατρίδα καὶ Οὐαλαρσαπὰτ τὴν καλουμένην Νέαν πόλιν, κεκτισμένην εἰς οἰκητήριον τῆς τῶν βασιλέων Ἀρμενίας. Այս խօսքին մէջ Οὐαλαρσαπὰτ անունը Վաղարշապատին ճշգրիտ ընդօրինակութիւնն է, մինչ դեռ աւելի յունական ձեւ մըն է Οὐαλεροκτίστη, ինչպէս թարգմանուած կը գտնենք 11 անգամ: Իսկ Նորաքաղաք հոս յունարէնի թարգմանուած է νέα πόλις, ուր այլուր Նոր-Շիրական անուան մէջ բնիկ հայ ձեւը պահուած է Νορσιρακέων եւ Νορσιράκων[2] ձեւերով: Նման երեւոյթ կը տեսնուի 623 էջին թարգմանութեան մէջ, ուր Ամանորայ դիք, Վա-

---

[1] Ագաթ. 40. 12. PL. § 15, p. 11, 56. “Զոր եւ կամուրջ Մեծամօրէ կոչեն” = καὶ τὴν διαβάθϱαν τοῦ λεγομένου ποταμοῦ Βάθεος. Ագաթ. 161, 9. PL. § 86, p. 44, 61. “Ընդ կողմն պողոտային՝ որ հանէր ի Մեծամօրէ կամուրջն” = εἰς τὰ μέϱη τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ τῆς ἀποφεϱούσης εἰς τὴν γέφυϱαν τοῦ βαθυτάτου καλουμένου ποταμοῦ:

---

[1] Ագաթ. էջ 122, 24—123, 2. PL. § 66. p. 34 92—94.

[2] Յունական ձեռագրին մէջ աղաւաղեալ է երկու տեղն ալ այս անուան ճշգրիտ ուղղագրութիւնը. (Ագաթ. 650, 15 = PL. § 164, p. 83, 93 եւ Ագաթ. 628, 8. PL. § 152, p. 77, 73.) Առաջին տեղն, ուր Հայոցն մէջ "ի Նոր-Շիրական կողմանէն„ կը կարդանք, յոյն ձեռագրին մէջն է ἀπὸ Νορσιρέων μερῶν, իբր այն թէ Նոր-Շիրան ըլլար անունը: Տարակոյս չկայ որ հոս Լակարտ մեծաւ իրաւամբք Ναρσιρακέων փոխած է, ըստ որում առաջինն լոկ աղաւաղ գրչութիւն մըն է, որուն մէջ ακ դուրս ինկած է: Բայց խնդիր է, արդեօք նոյնպէս իրաւացի՞ էր երկրորդ տեղն ալ Νορσιράκων փոխելը: Հոս մինչ հայն "առ Նոր-Շիրական երկրաւ„ է, յոյն ձեռագիրն ունի ἕως Νοσικάρων γῆς, իբր այն թէ Նոշիկարան ըլլար անունը: Անտարակոյս հոս ալ անուան σικαρων գրերն աղաւաղութիւն են, եւ ըլլալու էին σιρακων, բայց սկզբան Νο գրերը (փոխանակ Νορ ըլլալու) ուղղագոյն կրնան ըլլալ: Վասն զի նաեւ հայ անունը Նոր-Շիրական եւ Նոշիրական ձեւերով աւանդուած է: Համեմ. վերջնոյս համար Բուզանդ Դ. Ծ, էջ 159. եւ Ե, Թ, էջ 209. — Անուան այս աղաւաղութիւնը նշանակութիւն չունի մեր խնդրոյն համար:

Նափուր դէք եւ Նաւասարդ կարգաւ թարգմանուած են։ Այս հատածը նշանաւոր է այնու՝ որ բովանդակ խօսքը խիտ առ խիտ արտուղութեամբք լի ըլլալով, անթարգմանելի է այս կերպարանաց մէջ յոյն՝ բայց մնաւանդ ասորի լեզուին։

“Վիշապաքաղ Վահագնի„ Քարքեայ լերան մնարքն եղող Յաշտիշատու մեհենին նկատմամբ կը կարդանք Ագաթանգեղոսի մէջ հետեւեալը[1]. “Ութերորդ պաշտօն հռչակեալ, անուանեալն Վիշապաքաղն Վահագնի[2], յուշիկ տեղիք թագաւորացն Հայոց մեծաց, ի սնարս լերինն Քարքեայ[3] ի վերայ գետոյն Եփրատայ, որ հանդէպ հայի ի մեծ լեառնն Տաւրոսի, որ եւ անուանեալ ըստ յաճախապաշտաման տեղեացն Յաշտիշատ։„ Աննշանակ եւ դոյզն բան չէ՝ երբ յոյն թարգմանութեան մէջ այս վերջին նախադասութիւնն այսպէս կը կարդանք. ὁ εἰρημένος τόπος, διὰ τὰς πολλὰς θυσίας Πολύθυτος. (Տեղի որ վասն բազում զոհիցն յաշտիշատ կոչէր։)

Մեկնութիւնը դիւրին է։ Թարգմանիչն ունէր իւր առջեւ հայ բնագիր մը եւ կը հասկնար, եւ հոս ստուգաբանութիւն մ'ըրած է քաղաքիս անուան, որուն արդէն Ագաթանգեղոս առաջնորդ եղած էր։ Թարգմանիչը Յաշտիշատ անունը **յաշտ** եւ **շատ** բառերէ բաղադրեալ կարծելով ի հարկէ πολύθυτος = զոհաշատ պիտի թարգմանէր։ Ասկէ աւելի բացայայտ նշան չենք կրնար փընտռել։ Փոյթ ալ չէ որ այս ստուգաբանութիւնը չէ ուղիղ **ըստ արդի լեզուաբանութեան**[1]. բաւ է ըսել թէ ամէն հայագէտ այսպէս կրնար իմանալ եւ պիտի իմանար անշուշտ։ Եթէ ԺԹ. դարու մէջ այսպիսի հասկըցողներ կան իրօք, զարմանք չէ որ Ը. կամ Թ. դարու մէջ ալ ըլլային։ Յիշենք վերջապէս յԱգաթանգեղեայ հատուած մ'ալ[2], յորում կ'ըսուի թէ "Նախ դիպեալ ի ճանապարհի **Երազացոյց Երազահան** պաշտաման **Տիր դից դպրի** գիտութիւն քրմացն՝ անուանեալ դիւան գրչի **Որմզդի** ուսման ճարտարութեան մեհեան։„ Ահաւասիկ ընիկ Ագաթանգեղեան կամ Բուզանդեան գրչէ ելած հատած մը, որ թարգմանուած չի կրնար ըլլալ։ Յոյնը հոս շատ նեղ ինկած՝ կը թարգմանէ. Ἀπιοῦσι δὲ αὐτοῖς ὑπήντησε τόπος προσαγορευόμενος ὀνειροπόλων, ὀνειροδεικτῶν σέβασμα δαίμονος Γραμματέως καὶ γνώσεις ἱερέων. Τρίδις ἐκέκλητο βωμὸς Ἀπόλλωνος· χαρτουλαρίων Διὸς διδαχῆς εὐμαθήτου ἱερέων. Պէտք իսկ չունինք յերկար խօսելու այս տեղ, ուր յայտնապէս կը տեսնուի՝

---

[1] Ագաթ. 606, 16—24. PL. § 140, p. 71, 46—49.

[2] Այս հետաքրքրական տեղը յունական թարգմանութեան մէջ կը գտնենք թարգմանուած. προσηγορεύετο δὲ ὁ βωμὸς ὀγδόου σεβάσματος, τοῦ εὐφημοτάτου δρακοντοπνίκτου Ἡρακλέους.

[3] Յոյն թարգմանութեան մէջ այս լերան անունը քիչ մ'այլայլ է. վասն զի հոն կը կարդանք. τόπος θυσιῶν βασιλέων Ἀρμενίας μεγάλης ἐν τοῖς Χαρχαρεῶν ὄρεσιν: Ուստի եւ փոխանակ Քարքէ անուան հոս Քարքար կը գրուի։ Տեղւոյս չէ հետազօտել թէ որն է ճշգրիտ ձեւ անուանս։

---

[1] Հոս **շատ**՝ չէ մեզի ծանօթ **շատ** = բազում բառը, այլ գոյական մը որ քանի մ'անուանց մէջ կը տեսնուի, որպէս **Արտաշատ**։ Ըստ Լակարտի ընիկ հայկական ձեւ չէ **շատ**, եւ այլայլած է փոխանակ **շահր** ըլլալու = شهر։ Հմմտ. PL. Agath. 136 եւ Armenische Studien, Göttingen, 1877 էջ 22, 280.

[2] Ագաթ. էջ 584, 8—14. PL. § 128, p. 65, 20—23.

թէ կրնա՞ր արդեօք Հայ Ագաթանգեղոսը թարգմանութիւն ըլլալ։ Ագաթանգեղեայ այս խօսքն իրօք որ եւ է լեզուի անթարգմանելի է, վասն զի բնիկ Հայու մը գրչէն ելած բակառութեամբք եւ արտուղութեամբք լի հատած մըն է. որուն կը համոզուինք եթէ համեմատենք յոյնը, որ չկարենալով թերեւս աւելի պատշաճօրէն թարգմանել, այլեւայլ նախադասութեանց բաժնած է զայն՝ փոխելով տեղ տեղ բնագիրը, եւ որ աւելի ծանրակշիռ է՝ դից անուանք եւս փոխուած են։ **Տէր** եղած է Τρίδις, եւ բոլորովին տեղափոխուած ուրիշ տեղ դրուած է. եւ այստեղ ճշդիւ բոլորովին նոր խօսք մը յօդեր է թարգմանիչը։ **Երազացոյց Երազընդհան** բառերուն դիրքը փոփոխուած է եւ արդէն թէ ὀνειροδεικτῶν **Երազացոյցի** բառ առ բառ թարգմանութիւն է։ **Դպիր**, որ Հայոյն մէջ Տիւր դից կը կցուի անմիջապէս, յունին մէջ եղած է իբրեւ անուն ուրոյն դից, ըստ որում Տիւր անունը հոն դուրս ինկած է. եւ վերջապէս **Որմզդի** = Διὸς թարգմանուած է։ Այս հատածն գոնեայ Հայոյն նախնականութիւնը կը ցուցընէ։ — Այս խօսքէն անմիջապէս յառաջ կը յիշուի **Երազամոյն** տեղի[2], զոր յունին մէջ կը գտնենք այսպէս թարգմանուած ἐν τοῖς λεγομένοις τόποις ὀνειρομούσοις. Հայն հոս ազգային

---

[1] Այսինքն “Եւ յերթալ նոցա դիպեցաւ նոցա տեղի որ կոչէր երազագուշակ, երազացոյց պաշտօն դից Դպրէ եւ գիտութիւնք քրմաց։ **Տրէդէ** կոչէր բագինն **Աղողնէ**. դիւան Դպրայ ուսման ճարտարութեան քրմաց„։

[2] Ագաթ. էջ 584, 7. PL. § 128. p. 65, 20. — **Ուշա**դրութեան արժանին այն է՝ որ Հայոյն մէջ “յԵրազամոյն տեղին„ է, իսկ յոյնը յոգնակի է։

Հետաքրքրական անուն մը կը ներկայացընէ։ Երազամոյն կարծենք կը նշանակէ որ այն տեղ մեհեան էր ապագայն գուշակող դից, որ կը մեկնէր երազները, ըստ որում Երազ եւ մոյն[1] բառերէ կազմուած կ'երեւայ։

Աննշանակ բան չէ, երբ յոյն թարգմանութեան մէջ[2] կը կարդանք. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος, εἰσπορευόμενος ἐν τῷ αὐτοῦ παλατίῳ πάντοτε, ὁ καλούμενος Εὐσέβιος. (Արքեպիսկոպոսն, որ մտանէր միշտ ի պալատն նորա, որ կոչէր Եւսեբիոս։) Սակայն Ագաթանգեղեայ միտքն այս չէ. վասն զի անոր նպատակը չէ ըսել թէ Եւսեբիոս[3] միշտ արքունական պալատը կը մտնէր, այլ թէ դրան եպիսկոպոս էր: Անոր համար հայ բնագրին մէջ այս խօսքն է. “Հայրապետն մեծ արքեպիսկոպոսն աշխարհամուտ դրան:„ Յայտնի է որ թարգմանիչը սխալ հասկցած է աշխարհամուտ դրան (= արքունիք) ասութիւնը, եւ մուտ բառին զօրութեամբն ստեղծած է εἰσπορευόμενος թարգմանութիւնը:

---

[1] Մոյն ցանցառ բառերէն է մեր լեզուին, որ թէ իբր ուրոյն գոյական եւ թէ բարդութեանց մէջ կը գտնուի քանի մը տեղ նախնական մատենագրութեան մէջ։ Իւր նշանակութիւնն ըստ բաւականի յայտնի է։ Ոսկեբ. մեկ. Պաւղ. (Հտ. Բ. էջ 558) կը կարդանք. "Զմոյն տմոյն առնել„, ուր յոյնը "խաժարել„ է, որմէ կազմուած է յետինգարեան մատենագրաց մէջ յիշուած փմոնոբիւն բառը։ Առակաց մէջ (ԺԷ. 22) կը կարդանք "Սիրտ ուրախ բարեմոյն առնէ„, այսինքն քաջառողջ, բարեկեաց, ինչպէս կ'իմանանք՝ եթէ համեմատենք յունին հետ, որ կ'ըսէ. Καρδία εὐφραινομένη εὐεκτεῖν ποιεῖ, բայց աւելի բացայայտ լատինականը կ'ըսէ, Animus gaudens aetatem floridam facit. Վերջապէս նաեւ կազմութեամբ Երազամոյնի ճշգրիտ նման է Հօրամոյն բառը, որուն "բարեհայր„ նշանակելն անտարակոյս է Մակաբայեցւոց (Բ. Մկ. Ժ. 10) մէկ խօսքէն, ուր կը կարդանք. "Բայց վասն Հօրամոյն Անտիոքայ անօրէն զաւակի, ցուցցուք համառօտ„։ Յոյն բնագրին մէջ փոխանակ Հօրամոյն բառին կը գտնենք Անտիոքայ մականունը Եւպատոր՝ այսպէս. Νυνὶ δὲ τὰ κατὰ τὸν Εὐπάτορα Ἀντίοχον, υἱὸν δὲ τοῦ ἀσεβοῦς γενόμενον δηλώσομεν. Հօս ուրեմն Անտիոքայ Εὐπάτορ = Եւպատոր անունը թարգմանուած է Հօրամոյն, իսկ Եւպատոր կը նշանակէ "Բարեհայր„։ Նոյն նշանակութիւնն ունի անշուշտ Ագաթանգեղեայ ուրիշ խօսքը (20, 19) "Վասն հօրամոյն քաջութեանն Տրդատայ։„ Երազամոյն ուրեմն Բարի-երազոց մեկնիչ դից վերադիրն էր։

[2] PL. § 165, p. 83, 6։ Հայ Ագաթ. 651, 26—652, 2։

[3] Հաւանականագոյն է որ նախնաբար Եւսեբիոս էր Ագաթանգեղեայ մէջ, եւ ոչ Սեղբեստրոս, ինչպէս ունի

Տեսանք որ յոյն թարգմանիչը մեծ ճարտարութեամբ հայերէն անուանք անգամ թարգմանած է: Ասիկայ ի հարկէ ամէն տեղ կարելի չէր: Կրնային գտնուիլ շատ մ'անուանք եւ ազգային տիտղոսք եւ նմանիք, որոնց համապատասխանող յունական յորջորջմունք դժուար էր գտնել, եւ կը ստիպուէր թարգմանիչը կամայ թէ ակամայ անոնցմէ ոմանք ընդունիլ իւր թարգմանութեան մէջ: Բնական է որ նաեւ անմտադրութեամբ ալ այսպիսի բառեր սպրդէին այն թարգմանութեան մէջ: Գէթ ստոյգ է որ յոյն թարգմանութեան մէջ ցանցառ չեն այսպիսի խօսքեր, որոնց մէջ թարգմանիչն հայ բնագրէն բառը պարզապէս օրինակելով գոհ եղած է, որով իւր աղբիւրը՝ յորմէ թարգմանած է՝ անժխտելի եղանակաւ կը ցուցուի: Դնենք ասոնց մէկ քանին, որոնք առաւել նշանաւոր կ'երեւան:

Ագաթանգեղեայ մէջ կը կարդանք[1] թէ “Հրամայեաց կատարել անդ ամ յամէ ի տեղւոջ՝

1862ին տպագիրը: Յունական օրինակին կը համաձայնին Փարիզեան օրինակն եւ մեր մատենադարանին ընտիր օրինակը:

[1] Ագաթ. 611, 3—6. PL. § 142. p. 72, 94—96.

ժողովել ամենեցուն ի յիշատակ սրբոցն, որ օր եւթն էր Սահմի ամսոյ„: Ահաւասիկ հայկական ամսոյ անուն մը. յոյն թարգմանիչը պատշաճ կը տեսնէ չփոխել իւր բնագրին այս անունը, այլ կ'ընդունի իւր թարգմանութեան մէջ այդ "Սահմի„ բառը՝ բնականապէս յաւելլով անմիջապէս մեկնութիւն մը յոյն ականջաց համար օտար բառին. եւ այսպէս՝ կը թարգմանէ հետեւեալ եղանակաւ. Προσέταξεν ἐπιτελέσαι κατ' ἔτος ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ τὴν τῶν μαρτύρων μνήμην ἑβδόμῃ τοῦ μηνὸς Σαομὶ κατὰ χώραν λεγομένου, κατὰ δὲ Ῥωμαίους Ὀκτωβρίου. (Կարգեաց կատարել ամ ըստ ամէ յայնմ տեղւոջ զյիշատակ մարտիրոսացն յեւթներորդում ամսոյն Սաօմի [= Սահմի[1]] ըստ բարբառոյ աշխարհին, իսկ ըստ Հոռոմոց Ոկտոբերեայ:) Հոս թարգմանիչն իւր բնագիրը կը յայտնէ ոչ լոկ այնու որ Սահմի բառն օրինակած է, այլ եւ այնու, որ կը յաւելու յայտնապէս՝ թէ այս Սահմի բառն է ըստ բարբառոյ աշխարհին[2]: Երբ թարգմանիչն ինքնին կը ցուցնէ իւր բնագիրը, ո՞վ կրնայ այնուհետեւ ժխտել այսպիսի իրողութիւն մը։

---

[1] Յոյնը հայուն հ գիրը չկրնալով ճշդիւ նշանակել, գոհ եղած է Սաօմի փոխելով, որմէ մերձաւոր ձեւ չէր կրնար գտնել: Այսպիսիք կը տեսնուին ուրիշ տեղեր ալ, ուր պէտք կ'ըլլայ հայկական ինչ ինչ անուններ յունական գրերով նշանակել եւ որոնք այն գրերով ճշդիւ չէին կրնար նշանակուիլ: Այսպէս "Աշոցայ գաւառին„ կը գտնենք Ἀσουήνῶν πατρίδος թարգմանուած. Արծրունեաց = Ἀρσουρουνων, Բագայառիճ = Βαγααρίζ, Ծուդէից = Σουδαίων, Կաղարջայ = Καλαρσῶν, Ճիղբք = Σιλβανοί, Մանայարք = Μαναάρχ, Շահապիվանի = Σααπιανῶν, Վահեվահեան = Οὐανήϊος (որ գրեթէ անճանաչելի եղած է), Աւտա = Αὐταΐας, եւ վերջապէս "Հեր գաւառի„ թարգմանուած կը տեսնենք Χερᾶς τῆς πατρίδος, որ նշանաւոր է այնու՝ որ հ = χ գրուած է:

[2] Ուրիշ անգամ ալ առիթ ունեցած է թարգմա-

Դարձեալ մեծ նշանակութիւն ունի մեր խնդրոյն համար այս նկատմամբ Ագաթանգեղեայ 650—651 էջերուն մէջ գրուած Նախարարաց ցուցակը, որ թէեւ բաւական խանգարեալ է յոյն թարգմանութեան մէջ, սակայն եւ այնպէս մեզի բաւական ապացոյց կը մատակարարէ ասոր հայ բնագրէն թարգմանուած ըլլալուն։ Վասն զի յոյն թարգմանիչը ճշդիւ այս տեղ հայերէն բազմաթիւ բառեր եւ իշխանաց եւ Նախարարաց հայկական տիտղոսներ իւր թարգմանութեան մէջ մուծած է։ Հայոյն “զԹագադիր Ասպետն„ կը գտնենք թարգմանուած յունին մէջ τὸν στέφοντα τὸν βασιλέα ἄρχοντα, ᾿Ασπὲτ λεγόμενον. (Զիշխանն որ թագ դնէր թագաւորին, որ Ասպետ [= ᾿Ασπὲτ] անուանեալ։) Ուստի հայերէն ասպետ բառն օրինակուած է երկու տեղ[1]։

Երկու անգամ[2] կը հանդիպինք հայ բնագրին մէջ “զիշխանն Մաղխազութեան„ անուա-

---

նիշն հայ ամսոյ անուն մ'օրինակելու, բայց չէ ուզած։ Ագաթանգեղոս (163, 16) կը գրէ “Ի քսան եւ ի վեց ամսոյն հոռի կատարեցաւ սուրբն Հռիփսիմէ.„ յոյն թարգմանիչն հոռ τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου թարգմանելով գոհ եղած է։

[1] Ագաթ. 650, 21. PL. § 164. p. 83, 95. եւ դարձեալ էջ 596, 25. PL. § 135. p. 68, 46. Հոս հայն է “չորրորդ իշխանին թագակապ՝ իշխանութեանն ասպետ—ութեան„. այս տեղ ալ յոյնը նոյնպէս հայերէն բառը կը գործածէ. ὁ τέταρτος ἄρχων ὁ τὸ διάδημα ἐξουσίαν ἔχων ἐπιδῆσαι τῷ βασιλεῖ, ὁ λεγόμενος ᾿Ασπέτων. Միտ դնելու է որ հոս “ասպետութեան„ = ᾿Ασπέτων դրուած է, որով —ութեան = ων է ըստ թարգմանչին։ Բնականապէս սխալած է թարգմանիչն յայսմ։

[2] Ագաթ. էջ 597, 19. PL. § 135. p. 69, 53. եւ Ագաթ. 650, 25. PL. § 164. p. 83, 96.

նակոչութեան, եւ երկու անգամ ալ Թարգմանիչը հայերէն բառը գործածելով կը թարգմանէ τὸν ἄρχοντα Μαλχαζιτῶν եւ ἄρχων ὁ τοῦ Μαλχαζιῶν[1]: — Նոյնպէս «զիշխանն Սպասկապետութեան[2]» կը գտնենք թարգմանուած τὸν ἄρχοντα Σπασχαπετέων, ուստի սպասկապետութիւն բառն յունին մէջ մուծուած:

Այս ամենայն տեսնելէն ետեւ՝ զարմանք չէ նաեւ այնպիսի խօսքեր գտնել, որոնց մէջ հայերէն անուանք անփոփոխ կը դրուին յոյն թարգմանութեան մէջ, առանց միտ դնելու որ Յոյնք նոյն անուան համապատասխանող ուրիշ մը կը գործածեն: Ահաւասիկ քանի մ'օրինակ: Ագաթանգեղոս ճոխութեամբ կընկարագրէ[3] թէ ինչպէս «գետն Երասխ յարուցեալ գայր դարիւ եւ դարիւ, սառնահալ, ջրակուտակ, ձիւնասոյզ, ձիւնախաղաղ բազմութեամբն յաւուրս իւրոյ պղտորութեանն»: Յոյնը պարզմտութեամբ թարգմանած է. ὁ γὰρ ποταμὸς Ἐρασὰχ πλημμυρῶν μέχρι τῆς κρηπῖδος ἔρρεεν κτλ[4]. Ուրեմն Թարգմանիչը մոռցած է որ Երասխ հայկական հնչումն է, իսկ Յոյնք Ἀράξης կ'անուանեն այս գետը, եւ այսպէս հայ անունը մուծած է իւր գրոց մէջ

---

[1] Լակարտ իրաւամբք կ'ըսէ նկատմամբ այս բառին թէ սեմական կերպարանք ունի:

[2] Ագաթ. 650, 1. PL. § 164. p. 83, 98: Այս բառը սպասիկ եւ պետ բառերէ բաղկացեալ է: Ըստ Լակարտի սպասիկ = سپاهی է: Յոյն բնագրին մէջ փոխանակ Σπασκαπετέωνի կը գրուի Πασκαπετέων, ուստի սկզբան «ս» գիրը դուրս ինկած է: Հոս ալ έων = ութեան:

[3] Ագաթ. 40, 5. PL. § 15. p. 11, 53.

[4] Այսինքն «Զի գետն Երասխ յորդեալ մինչեւ ցափն հոսէր»:

Ἐρασὰχ ձեւով: Բայց ինչո՞ւ զուր տեղ α մ'աւելցուցած է թարգմանիչն այս անուանս: Գուցէ այն պատճառաւ որ Ἐράσχ վերջաւորութիւնը խժալուր գար յոյն ընթերցողաց: — Միտ դնելու է որ "դարիւ եւ դարիւ" ասութիւնը շատ ճշդիւ թարգմանած է յոյնը[1]:

Միտ չէ դրած թարգմանիչը նոյնպէս՝ որ Մասիս հայկական անուն է եւ անծանօթ Յունաց. եւ սակայն Ագաթանգեղեայ[2] "ճանապարհ կալեալ ի վեր ի բարձր լեառն Մասիս" խօսքը թարգմանած է պարզմտութեամբ. προσελθὼν ὁ βασιλεὺς ... εἰς ὑψηλότατον καὶ μέγα ὄρος, Μασὶς λεγόμενον. Այսպիսի են ի մէջ այլոց Ναπάτ = Նպատ[3], փոխանակ ըստ Յունաց Νιφάτης. Եկեղեաց գաւառ[4] կը տեսնենք թարգմանուած εἰς τὴν 'Εκελισηνὴν λεγομένην πατρίδα. Ցոյնք 'Εκελισηνή չեն կոչեր զԵկեղեաց, այլ 'Ακιλισηνή[1].

---

[1] Մեր արդի բառագրոց մէջ "դարիւ եւ դարիւ" ասութեան "վէտ վէտ" նշանակութիւնը կը տրուի: Կարծենք ոչ իրաւամբք: Դար կը նշանակէ բարձրաւանդակ, գահ եւ վիհք. բաց աստի՝ ափն (թէ ծովու եւ թէ գետոյ) ուստի եւ "դարիւ եւ դարիւ" կրնայ նշանակել միայն՝ թէ ջուրը մինչեւ ցափն բարձրացած կը հոսէր կամ "զափամբք բերելով": Բաւական է հոս յիշել միայն Յեսուայ գրոց (Գ. 15) մէկ խօսքն՝ որ այնպէս ճշդիւ Ագաթանգեղեայ խօսքին հետ կը համաձայնի, որ կարծենք Ագաթանգեղոս հոս Ս. Գրոց այս խօսքին նմանած է: Յեսուայ գրոց թարգմանութեան մէջ կը կարդանք. "Յորդանան լցեալ դայր դարիւ եւ դարիւ որպէս յաւուրս հնձոց ցորենոյ." հոս յոյն բնագիրն, ունի ὁ δε Ἰοϱδάνης ἐπληϱοῦτο καθ' ὅλην τὴν κϱηπίδα αὐτοῦ κτλ. (Իսկ Յորդանան լցեալ էր մինչեւ ցափն ամենայն եւն":) Վուլկադային աւելի բացայայտ Jordanis autem ripas alvei sui tempore messis impleverat. Ուրեմն "դարիւ եւ դարիւ" վէտ վէտ դժուարաւ կրնայ նշանակել:

[2] Ագաթ. 576, 12. PL. § 124. p. 63, 48.

[3] Ագաթ. 613. 9. PL. § 143. p. 73, 18.

[4] Ագաթ. 49, 15. PL. § 21. p. 14, 51. Յոյն թարգմանիչը հոս անճիշդ եղանակաւ թարգմանած է: Հայոյն խօսքը՝ "եկին հասին յԵկեղեաց գաւառ, ի գիւղն Երիզայ, ի մեհեանն Անահտական," այնպէս հասկըցեր է որ կարծես չէ թէ Երիզայ գիւղն Եկեղեաց գաւառին մէջ կ'իյնայ, այլ

Ագաթանգեղեայ խօսքը[2] թէ “Մինչեւ առ աշխարհաւն Խաղտեաց„ թարգմանուած է μέχρι τῆς χώρας Χάλτων. եւ սակայն Χάλτων Խաղտեացին բառական թարգմանութիւնն է. Ցոյնք այս գաւառը սովորաբար Χάλυβες կը կոչեն[3]: Այսպէս են Μασαχουτων (= Մասքթաց) եւ նոյն իսկ Θοργώμ, որ հայկական ձեւն է, ըստ որում յունական Եօթանասնից թարգմանութիւնը Θοργαμά կ'աւանդէ[4]:

Նշանաւոր են այն անուանք, որոնց մէջ հայկական վերջաւորութիւնք անգամ պահուած են ի թարգմանութեան եւ որոնք յոյն ականջաց խորթ են: Այսպէս են 'Ατραπατακάν = Ատրապատական[5] մինչդեռ Ցոյնք 'Ατροπατηνή

Եկեղեաց գաւառը Երիզայ գիւղին մէջ, վասն զի կը թարգմանէ ἥκασιν ὁ βασιλεύς τε καὶ ὁ στρατὸς εἰς τὴν 'Εκελισηνὴν λεγομένην πατρίδα ἐν τῇ κώμῃ τῇ καλουμένῃ Ἔρηζ. (Եկին թագաւորն եւ բանակն յԵկեղեաց կոչեցեալ գաւառ ի գեղջն որ կոչի Երէզ)։ Ուստի Հայոյն “ի գիւղն„ բառն հոս ներգոյական իմաստով առած է։ Այս ալ հայ բնագիր մը կ'ենթադրէ։

[1] Տես ի մէջ այլոց Strabonis rerum geographicarum libri XVII. Amster. 1707. T. II. p. 799 (527).

[2] Ագաթ. 627, 26. PL. § 152, p. 77, 69.

[3] Strab. T. II. p. 996 (678) եւ 826 (549).

[4] Լակարդ ընդարձակ ծանօթութիւն մ'աւելցուցած է Թորգոմ անուան նկատմամբ (էջ 140—143), զոր 1853ին “աստուածաբանից„ համար արդէն գրած էր. նոյնը հոս կը կրկնէ “Հայոց„ համար: “Բնականապէս, կը յաւելու, տանք չլսեն պիտի ինչպէս անոնք ալ չլսեցին„: Բովանդակ ցուցման կեդրոնն է թէ Թորգոմ անուան թ գիրն ի հարկէ յունէն միայն կրնայ ըլլալ, ըստ որում թ = ת չէ:

[5] Ագաթ. 628, 12. PL. § 152. p. 77, 73: Ագաթ. էջ 159, 10 “Ատրպատական„ անունը չի գտնուիր յունին մէջ:

կամ ’Ατροπάτης կ’անուանեն[1]: Հետաքրքրական է նոյնպէս “ի փայտակարան քաղաք[2]”, խօսքը Φατακαρανῆς[3] πόλεως; թարգմանուիլը եւ նմանները:

Այսչափ ապացոյցք կարծենք թէ եւ ոչ փոքրիկ կասկած մը կը թողուն այսուհետեւ, եւ այլ եւս չի կրնար խնդրոյ տակ ձգուիլ այս իրողութիւնը՝ թէ Հայն իրօք հիմն է յոյն թարգմանութեան: Ասիկայ ալ (յիշենք ի վերջոյ) ուղղակի ընդդէմ է Լակարտի կարծեաց, որ յունական թարգմանութեան մէջ ասորի բնագրի հետքեր կ’ուզէ գտնել:

---

[1] Strab. T. II. 794 (523).

[2] Ագաթ. 628, 4. PL. § 152. p. 77, 70.

[3] Ի վերջոյ աւելորդ չէ դիտողութիւն մը: Բաւական ատեն է որ սկսուած է մտադրութիւն ընել խնդրոյ մ’ալ, այսինքն թէ մեր նախնիք ինչպէս կը շեշտէին Հայերէն բառերը: Յոյն թարգմանութիւնն հոս ալ բաւական զօրաւոր կռուան մը կ’ընծայ այլուստ ցուցուածն հաստատելու՝ թէ արդէն Թ. դարուն (որմէ յառաջ է անշուշտ այս թարգմանութիւնը) ծանօթ էր բառի մը վերջին վանկը շեշտելու արդի սովորութիւնը: Վասն զի յոյն բնագրին մէջ Հայերէնէ փոխ առնուած բառերուն եւ անուանց վերջին վանկը միշտ շեշտեալ կը տեսնենք: Այսպէս են Ἰανί = Անի, ’Αραράτ = Արարա՛տ, ’Ατραπατακάν = Ատրպատակա՛ն, Οὐαλαρσαπάτ = Վաղարշապա՛տ, Σαομὶ = Սահմի, Βαγααρὶζ = Բագայառի՛ճ, Μαναάρχ = Մանայա՛րք, Αὐταΐας = Աւտա՛, ’Ασπὲτ = Ասպե՛տ, ’Ερασὰχ = Երա՛սխ, Μασὶς = Մասի՛ս, Ναπὰτ = Նպա՛տ, Θοργώμ = Թորգո՛մ, եւն: Աւելորդ է իբրեւ բացառութիւն յիշել զանոնք՝ որ յունական լեզուի առոգանութեան օրինաց համաձայն գրուած են. զոր օրինակ Ζουάρου = Զիւրայ, Σουδαίων = Ծուփէից, Χάλτων = Խաղտեաց, ῎Ερηζ = Երիզայ, Νορσιράκων = Նորշիրական: Ահաւասիկ կէտ մը անդրադոյն քննութեան, որ կրնայ բանասիրութեան համար ոչ սակաւ ծառայութիւն մատուցանել:

6.

Ագաթանգեղեայ ամբողջ գիրքն այլեւայլ աղբիւրներէ հաւաքեալ խմբագրութիւն մըն է, ինչպէս կանխաւ ըսինք։ Հարկաւ հետաքրքրական էր գիտնալ թէ ի՛նչ աղբիւրներ գործածած է հաւաքիչն, եւ ինչ բանաքաղութիւններ կան այս գրոց մէջ։ Բայց այս նկատմամբ շատ քիչ բան գիտենք այժմ, եւ այն՝ մեծաւ մասամբ ենթադրութիւնք են։ Թողլով այս ամենայն մէկդի, տեսնենք համառօտիւ թէ այս նկատմամբ ինչ աղերս ունի սոյն մատեանն ուրիշ հայ գրութեանց հետ։ Կը յուսանք թէ ուրիշ առթիւ աւելի հիմնական եղանակաւ կրնանք զբաղիլ այս խնդրով։

Կորեան եւ Ագաթանգեղեայ մէջ շատ կտորներ կան իրարու բառ առ բառ համապատասխանող[1]։ Այս կէտն ի վաղուց ծանօթ էր. եւ առհասարակ Կորիւն կը համարուէր բանաքաղը։ Առաջին անգամ Կուտշմիտ (էջ 25) յայտնեց հակառակ կարծիքը։ Սոյն խնդրով զբաղեցաւ մօտերս նաեւ Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան[2], որ ճանչնալով հանդերձ գերմանացի գիտնականին կարծեաց հաւանականութիւնն՝ երրորդ եւ միջին ճամբայ մ՚ուզեց բռնել, բայց արդեամբք հնուց ծանօթ կարծեաց պաշտպան հանդիսացաւ։ Ըստ իս առանց երկբայութեան է թէ Կորիւն չէ բանաքաղն, այլ Ագաթանգեղոսի վերջին հայ խմբագիրը, ուստի եւ Ագաթանգեղոս այս կերպարանաց մէջ Կորիւնէն ետքը մատենագրուած է։ Կը շատանամ հոս միայն քանի մը նշանաւոր կտորները համեմատելով։

---

[1] Այսպէս են՝ Ագաթ. էջ 581, 17—582, 23 = Կոր. էջ 13, 5—23։ Ագաթ. 584—585 = Կոր. 7—8։ Ագաթ. էջ 628, 15—636, 23 = Կոր. էջ 22, 12—24, 38։ Ագաթ. էջ 636, 24—637, 10 = Կոր. էջ 12, 33—13, 4։ Ագաթ. էջ 651—652, 654—655 = Կոր. էջ 17։ Ագաթ. էջ 657, 18—659 = Կոր. էջ 21, 37—22, 10 եւ 26, 13--24։ Ագաթ. էջ 661, 20—662, 22 = Կոր. էջ 28, 18—37։ Այլ բազմաթիւ մանր բանաքաղութիւնները զանց կ՚առնեմ նշանակել։

[2] Լուծումն բանաքաղութեան Կորեան կամ Ագաթանգեղոսի, հանդերձ վաւերաբանութեամբ ընդարձակ պատմութեան Ս. Մեսրովբայ. Բազմավէպ, 1889, Յուլիս (էջ 193—199) եւ Օգոստոս (էջ 225—232։)

ԱԳԱԹԱՆԳ․ (636, 24—637, 10։)	ԿՈՐԻՒՆ (12, 33—13, 4։)
«Յայնմ ժամանակի երանելի ցանկալի եւ անպայման աքանչելի լինէր երկիրս Հայոց․ որպէս եւ Մովսէս յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց հեբրայականին՝ ամենայն մարգարէական դասուն, եւ կամ իբրեւ յառաջագէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդաւն համերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի․ նոյնպէս եւ սա եկեալ հասեալ երեւեալ՝ հայաբարբառ հայերէնախօս գտաւ»։	«Յայնմ ժամանակի երանելի եւ ցանկալի աշխարհս Հայոց անպայման աքանչելի լինէր․ յորում անկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, եւ յառաջագէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդովն, համերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն՝ հայաբարբառք հայերէնախօսք գտան»։

Այս համառօտ ակներեւ բանաքաղութիւն մի է Կորեան գրքէն։ Հոս բովանդակ խօսքն կապակցեալ եւ ճշմարիտ է, վասն զի կը պատմուի թէ ինչպէս բովանդակ սուրբ Գիրքը՝ Մովսէսի գրքերէն սկսեալ մինչեւ Պօղոսի եւ այլոց առաքելական թղթերն ի Սահակայ եւ ի Մեսրոպայ («ի ձեռն երկուց հաւասարելոց») հայերէն թարգմանուեցան. («Հայաբարբառ հայերէնախօս գտաւ„)։ Ագաթանգեղեայ խմբագիրն մեր չգտնելով այս պարագաներուն՝ կարծեր է որ “ի ձեռն երկուց հաւաստարելոց„ խօսքը “սոյնպէս եւ սա„ փոխելով կրնայ կապակցեալ ընել այս բանաքաղութիւնը։ Բայց ի զուր. բովանդակ հատածն անկապ է հոն նախընթաց եւ յաջորդ մասերուն նկատմամբ. անկապ են բոլորովին “որպէս եւ Մովսէս„ եւն խօսքերը՝ յաջորդ “սա եկեալ ... հայերէնախօս գտաւ„ պարբերութեան մասին հետ. եւ վերջապէս տարակուսական է թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ արդեամբք կրնա՞ր այնպէս “յանկարծ հայերէնախօս„ գտնուիլ, որ ի մանկութենէն յունականաւ սնած էր։ Այս հատածը միայն բաւական է Ագաթանգեղեայ խմբագրութեան նկատմամբ ցարդ ըսածնիս հաստատելու։

Կորիւն կը յաւելու ապա՝[1] թէ “Էր այնուհետեւ սրտալիր ուրախութիւն եւ ակնավայել տեսիլ հայելոյն։ Քանզի երկիր, որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ. . . . վաղվաղակի ամենայն իրացն եղելոց խելամուտ լինէր։ . . . . Ի կողմանց եւ ի գաւառաց հայաստան աշխարհին յորդեալք եւ դրդեալք հասանէին ի բացեալ աղբերն գիտութեանն Աստուծոյ։„ Այս խօսքն առ Կորեան գեղեցիկ եղանակաւ կապակցեալ է, եւ կը նկարագրէ հայերէն Ս. Գրոց Թարգմանութեան յառաջ բերած արդիւնքները։ Ագաթանգեղոս բառ առ բառ քաղած է այս մասն ալ, սակայն ոչ թէ նախընթացին իբրեւ շարունակութիւն, ինչպէս արդեամբք է առ կորեան, այլ բոլորովին անկապ եղանակաւ մուծած է եւ այլուր[1]։

---

[1] Կոր. էջ 13, 5։

Ի պատմութենէ գիտենք որ Մեսրոպայ գիր գտնելէն վերջը՝ աշակերտաց խումբ մ'ասորական եւ այլ խումբ մ'ալ յունական ուսման համար առաքուեցաւ։ Կորիւն կը պատմէ այս խօսքերով[2]. «Զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութեանն կարգէր, եւ զոմանս յունական դպրութիւն։» Ագաթանգեղոս զայս ալ քաղեր է՝[3] առանց միտ դնելու ժամանակագրական վրիպակին, ի նոյն կցելով ուրիշ մաս մ'ալ Կորեան Աղուանից նկատմամբ ըսածէն։ Սակայն մի առ մի թուել այսպիսի կտորները՝ շատ հեռու կը տանէր զմեզ մեր նպատակէն. ուստի համեմատենք միայն այս հետեւեալն ալ։

ԱԳԱԹԱՆԳ.	ԿՈՐԻՒՆ
(661 20—663, 4։)	(էջ 28, 15—37։)
«Եւ արդ քանզի ըստ օրինակի գրելոյս առ ի մէնջ՝	«Ըստ օրինակի գրելոյս առ ի մէնջ՝ հարքն ի կափա-

---

[1] Ագաթ. էջ 581—582։

[2] Կոր. էջ 9, 32։

[3] Ագաթ. էջ 626, 8. «Եւ զնոսա յերկուս բաժանեալ, զոմանս յԱսորի դպրութիւն կարգեալ, եւ զոմանս ի Հելլէն»․ եւ կը կցէ. «Որ եւ անդէն յական թօթափել վայրենամիտքն եւ դատարկասունքն եւ անասնաբարոյ աշխարհքն՝ մարգարէագէտք եւ առաքելագիտունք եւ աւետարանագիտունք լինէին, եւ ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւիք անտեղեակք»։ Այս համառօտը բառ առ բառ քաղուած է Կորեան գրքէն, էջ 19, 18։ Հոս դարձեալ Ագաթանգեղեայ խմբագիրը միտ չէ դրած անպատեհութեան. վասն զի Կորեան քով յարմար են այս խօսքերն որ Ս. Գրոց թարգմանութեան նկատմամբ են, ըստ որում կ'ըսէ Կորիւն թէ «վաղվաղակի զաստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր, որով . . . մարգարէագէտք եւ առաքելագիտունք եւ աւետարանագիտունք» եղան։ Ագաթանգեղեայ խմբագիրն յանդէտս եւ ակամայ մատնած է հոս ալ ինք զինքը։

է կատարումն պաշտօնէից, ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարգեցաք, այլ որոց մեզէն իսկ ականատես կերպարանացն եւ առընթերակաց հոգեւոր գործոցն եւ լուողք շնորհապատում վարդապետութեան[1], եւ նոցին արքանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն. ոչ սուտապատում ճարտարախօսեալ առ ի մերոց բանիցն, այլ զյաճախագոյնս թողեալ . . . զհամառօտն կարգեցաք. որք ոչ Քղ միայնոյ [illegible], այլ յորժամ [illegible] [illegible] զմատեանդ ընթեռնուցուն՝ յայտնի է, եւն:„

բումն (կամ ի կատարումն) դարձան: Ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարգեցաք, այլ որոց մեր իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն՝ եւ առընթեր հոգեւորական գործոց, եւ լուող շնորհապատում վարդապետութեանն, եւ նոցին արքանեակ ըստ աւետարանական հրամանացն: Ոչ սուտապատում ճարտարախօս եղեալ առ ի մերոց բանից [illegible] [illegible] կարգեցաք, այլ զյաճախագոյնն թողեալ . . . զհամատուրսն (°) կարգեցաք, որք ոչ միայն Քղ, այլ եւ որ զմատեանսն ընթեռնուն յայտնի է, եւն:„

Երկար խորհրդածութեանց պէտք չկայ. երկու բնագիրներն ինքնին բաւական են ցուցնելու թէ որն է բանաքաղը: Կորեան քով սկըզբնաւորութիւնն [illegible] ունի, առ Ագաթանգեղայ է անիմաստ ընդօրինակութիւն: Կորիւն ամենայն ճշմարտութեամբ կ'ըսէ՝ թէ “Ոչ սուտապատում ճարտարախօս եղեալ. . . . [illegible] [illegible] կարգեցաք„. այս բանն Ագաթանգեղոս անյարմար տեսած կ'երեւայ եւ դուրս թողուցած (գոնեա ըստ այժմու օրինակաց դատելով:) Բայց նշանաւոր է այն որ Կորեան ամենայն բնականութեամբ “ոչ միայն Քղ, այլ եւ որ զմատեանս ընթեռնուն յայտնի է„ խօսքն՝ Ագաթանգեղոս ուզած է փոխել իւր կեղծեալ Մեկենասին ուղղեըով խօսքը, բայց անմտադրութեամբ "Ձեզ" բառն ընդօրինակած է, եւ այսպիսի "Ձեզ միայնոյ թագաւորաց" անհեդեդ նախադասութիւնն ստեղծած:

---

[1] Այս խօսքը կրկնուած է նաեւ այլուր. Հմմտ. էջ 22, 5—12:

Բայց այս կարգի դիտողութեանց ալ պէտք չկայ: Կորիւն կ'ըսէ թէ "ականատես" է, եւ է արդեամբք: Ագաթանգեղոս օրինակած է այս կտորն, եւ սակայն այս գրոց վերջին ձեւը տուողն արդեամբք չէ ականատես, թէեւ կ'ուզէ ձեւանալ այնպէս: Շատ եւ շատ տեղ ինք զինք մատներ է: Մանաւանդ թէ յայտնապէս կը խոստովանի այլուր՝[1] թէ այս ամենայն պատմութիւններն ընթերցեալ է: Ահա իւր խօսքը. "Ընթերցեալ զթորգոմեայ ազգիս զՀայաստան աշխարհիս զաստուածապարգեւ աւետեաց աւետարանին քարոզելոյ բանին կենաց, որպէս կամ զիարդ ընկալան, կամ.... Եւ վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեանն եւ հրեշտակակրօն վարուցն առաքինութեան... որ եւ խոստովանող Քրիստոսի գտեալ եղեւ ճշմարտութեան", եւն: Ուրեմն Գրիգորի վարքն եւ այլն կարդացեր է, եւ ոչ թէ ականատես է մեր խօսքերը: Կը յայտնէ նաեւ (էջ 13, 6) թէ "ի խնդիր եղեալ եւ ժողովեալ ի մեզ բերեալ զկարգ պատմութեան՝ իբրեւ կարգս պատմութեան բերեալ ըստ օրինին ըստ ժամանակի իրացն եղելոց:„ Այստեղ կը մատնուի բովանդակ խաղը:

---

[1] Ագաթ. էջ 24, 11: — Էջ 657, 18 կը կարդանք. "Այս յետ այսպիսի գործոյ սկսեալ երանելւոյն Գրիգորի ճառս յաճախագոյնս դժուարապատումս, առակս խորհրդոց դիւրալուրս յարմարեալ ի զօրութենէ եւ հիւթոյ գրոց մարգարէականաց, լի ամենայն ճաշակօք, եւն": Այս ալ Կորիւնէն է (էջ 21, 37—22, 11) բառ առ բառ, որ սոյնը կը պատմէ Սահակայ վրայ: Թէեւ չունինք այժմ առձեռն Սահակայ անուամբ ճառեր, բայց գիտենք որ Սահակ "զեկեղեցական գրոց գումարութիւնն՝ կանխաւ յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ, եւ բազում եւս զհայրապետաց սրբոց զճշմարիտ զիմաստութիւն": Իսկ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ընծայուած Յաճախապատում գրոց անոր գործը չըլլալը կարծենք պէտք իսկ չկայ հաստատելու. եւ արդէն այս կարծիքն սոյն բանաքաղեալ հատուածին վրայ հիմնեալ է:

Կարծենք թէ նոյն իսկ հոն՝ ուր կը ճգնի այս խմբագրիչն իր անձն ու ժամանակը կեղծել, հետքեր կը գտնուին այս անձին հայ ըլլալը հաստատելու: Ագաթանգեղոս կը գրէ[1]. "Արդ հրաման հասեալ առ իս ոմն Ագաթանգեղոս որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռոմայ, եւ վարժեալ հայրենի արուեստի՝ հռոմարէն եւ յունարէն ուսեալ դպրութեան եւն:„ Այս կտորն ըստ իս բացայայտ է: "Ագաթանգեղոս ոմն.„ "որ ի քաղաքէն„ ասութեան կերպերը բաւական որոշ են. Հռոմարէն եւ յունարէն լեզուները (դպրութիւն) սորված է ըստ իր իսկ վկայութեան. բայց ասոր "վարժեալ հայրենի արուեստի„ է, ապա ուրեմն հայերէն լեզուի եւ գրչութեան հայրենի արուեստին ալ հմուտ: Ուրեմն 406էն շատ վերջը հասանք նաեւ հոս. բայց արդէն Կորեան գրքէն եղած բանաքաղութիւնք[2] շատ աւելի յետոյ մղեցին զմեզ:

---

[1] Ագաթ. էջ 18, 26—19, 10 եւն:

[2] Ագաթ. էջ 628, 15—636 բանաքաղութիւն է, ինչպէս նշանակեցինք: Հոս ի մէջ այլոց կը կարդանք. "Եւ դարձեալ բազում եւ անհամար գունդս գունդս վանականաց ի շէնս եւ յանշէնս, դաշտականս շինակեացս եւ լեռնականացս, անձաւամուտս եւ արգելականս հաստատէր: . . . Առեալ զոմանս ոմանս յաշակերտացն յիւրաքանչիւր վանականոց եւն,„ եւ ասոր նման շատ խօսքեր, որոնք Կորեան յարմար են, բայց ոչ Ս. Գրիգորի ժամանակին, մինչ գիտենք որ Ս. Բարսեղ է որ նոյն կողմերը կարգաւորեց վանականները. բայց արդէն բոլորովին անտեղի է այնչափ բազմութիւն մենաստանաց եւ այլն ի Հայս՝ Տրդատայ օրով:

Ինչպէս կանխեցինք ըսինք, Կորեան եւ Ագաթանգեղոսի գրոց բանաքաղութեան խնդրէն բոլորովին այլազգ հետեւութիւն հանեց Հ. Սարգսեան Վ., որ թէեւ կ'ընդունի թէ այս Ագաթանգեղեայ հատուածք անկապ են, իսկ առ Կորեան կապակցեալ, այսպէս կը վերջացընէ իւր հետազօտութիւնը. Կորիւն է խմբագրող եւ թարգմանիչ Ագաթանգեղեայ, եւ ինքն է որ այս եւ նման յաւելուածներ ըրաւ այս գրոց մէջ կամ թարգմանաբար կամ յանձնէ շարադրելով. եւ յետոյ՝ երբ սկսաւ գրել Մեսրոպայ պատմութիւնը՝ միեւնոյն տեղերն ու հատուածները կրկնեց հոս ալ[1]: Հոս խնդիրն այլեւայլ է: Ա՛յլ խնդիր է թէ խմբագրողը Կորի՞ւնն է թէ ուրիշ մէկը: Բայց մնացեալ մասն ինձ անըմբռնելի կը մնայ. կ'ընդունուի թէ շատ բան Կորեան քով ի բնական տեղւոջ է, իսկ առ Ագաթանգեղեայ պատուաստեալ միայն, եւ սակայն կը կարծուի նաեւ թէ Ագաթանգեղեայ վերջնական խմբագրութիւնը կանուխ է քան Կորեան գիրքը: Այս մասին դժուարին է համամիտ ըլլալ, քանի որ ստոյգ է ինձ համար՝ թէ Ագաթանգեղոս է առջին տեղ բանաքաղը Կորիւնէն:

Ագաթանգեղեայ եւ Բուզանդայ գրոց մէջն ալ շատ տեղ նմանութիւնք կան եւ հատուածք՝ նաեւ բառ առ բառ[2]: Անտարակոյս է կարծենք որ հոս ալ Ագաթագեղեայ խմբագիրն է հաւաքիչը։ Կան բանաքաղութիւնք նաեւ Ս. Բարսղի († 375) պատարագամատուցին հայերէն թարգմանութենէն[1]. բայց այս եւ այլ նման խնդրոց վրայ զանց կ'առնեմ խօսիլ, ինչպէս նաեւ ուրիշ առթի կը թողում հետազօտել թէ ինչ ազդեցութիւն ունեցած է Ագաթանգեղեայ գիրքը մեր մատենագրութեան մէջ։

---

[1] Բազմավէպ, 1889. Օգոստոս, էջ 230:

[2] Ագաթ. էջ 658, 12 = Բուզ. Դ. գ. էջ 13: (Համեմ. Ն. Մ. “Փաւստոս Բուզանդ,, Վիեննա, 1890, էջ 34:) Համեմ. Ագաթ. ՃԺԱ — ՃԺԳ եւ Բուզ. Դ. գ — ե, եւն. եւն:

Կան ուրիշ նշաններ ալ, որ սոյն գրոց խմբագրիչին **հայ** ըլլալը կը հաստատեն։ Յիշեցինք արդէն թէ **Յաշտիշատ** անունը **յաշտ** եւ **շատ** բառերու լուծելով՝ կ'ըսուէր. “**Յաշտից** տեղիք թագաւորացն . . . որ եւ **անուանեալ** ըստ **յաճախապաշտաման** տեղեացն՝ Յաշտիշատ„[2]։ Նշանաւոր է նոյնպէս այս խօսքը[3]. “Գրիգորիոս ասէ. Վասն դիցն թէ ասես՝ զոր կոչես դու **աստուածս**, ստոյգ իսկ են **հաստուածք**. վասն զի **հաստեալք** են ի մարդկանէ„։ Այս բառախաղն այլ եւս երկբայութեան տեղի չի թողուր։ Նոյնպէս բազմաթիւ դից եւ տեղեաց անուանց թարգմանութիւնք եւ մեկնութիւնք կը ցուցընեն թէ հայագէտ էր խմբագիրն։ Այսպէս Բագուան, Կեսարիա եւ այլն կամ կը մեկնուին կամ կը **թարգմանուին հայերէն**[4]։ Ցանցառ չեն նաեւ այն տեղիք որոնց մէջ յայտնապէս “**աշխարհս Հայոց**„ “Հայաստան աշխարհ·„, “Թորգոմայ ազգի·„, “Երկիր· Հայոց„ ըսելով՝ իւր հայրենիքը կը նշանակէ[1]: Բաց աստի՝ ստուգիւ հայ մըն է գրոց հեղինակն, որ իւր հայրենեաց բովանդակ երկիրն թղաւ եւ քլաւ չափած է եւ հմուտ է ամենայնիւ նոյն երկրին աշխարհագրութեան, դիցաբանութեան, սովորութեանց եւն. մինչդեռ օտարաց վրայ եղած քանի մ’ակնարկութիւնք որչափ շփոթութեամբք լի են[2]:

---

[1] Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, Գ. (1889), Թ. 2։

[2] Ագաթ. էջ 606, 18—25։

[3] Ագաթ. էջ 63, 1—5։

[4] Յիշենք միայն (էջ 598, 1). “Քաղաքն Կեսարացւոց, զոր ըստ հայերէն լեզուին Մաժաք կոչեն։„ — Ագաթ. 612, 6. “Բագուան, որ անուանեալ կոչի ի պարթեւական լեզուէն Դիցաւան„։ Հմմտ. 594, 1։ — Ագաթ. 650, 13. “զչորեսին գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ Բդեաշխ կոչին„, եւայլն։

Ագաթանգեղեայ մատենին մանրակրկիտ քննութիւնը կը ցուցընէ թէ որչափ տեղեր կան, որոնք հազիւ թէ հինգերորդ դարու մէջ կրնային գրուիլ. եւ որչափ բան կայ անմիաբան եւ անյարմար այն ժամանակին որուն մէջ կ’ուզէ գրուած ըլլալ Ագաթանգեղոս. զասոնք կրկնել չէ տեղւոյս[3]. քանի մը հատն ալ արդէն նշանակեցինք: Ըստ իս շատ ժամանակ անցած ըլլալու էր որ Տրդատայ նման թագաւորի մը վրայ ժողովրդեան բերանն այնչափ բազմաթիւ եւ անհեդեդ զրոյցները կազմուէին (որոնք նախնական բնական զրուցաց այլակերպ փոփոխութիւնքն են,) եւ Տրդատայ վրայ “առակք„ յօրինուէին[4]: Ա·

---

[1] Հմմտ. Ագաթ. 20, 26. 21, 5, 18. 24, 12. 25, 12, 14. 26, 1. 185, 20 եւն եւն:

[2] Այսպէս՝ Տրդատ ուխտ դրաւ կ'ըսէ “յամս աստուածասէր Կոստանդեայ„ շփոթելով ընդ Կոստանդիանոսի, ինչպէս այլուր ուղիղ կը գրէ: Էջ 645, 24. “Թագաւորեաց Կոստանդիանոս . . . յերկրին Սպանիացւոց եւ Իտալեացւոց„ փոխանակ “Գաղղիացւոց„, եւ այլ նմանիք:

[3] Այս նկատմամբ առաջին անգամ իւր կարծիքը յայտնեց Հ. Յովսէփ Վ. Գաթրճեան, Տիեզերական պատմութիւն. Հատոր Բ. (Վիեննա 1852), էջ. 463:

[4] Ագաթ. 103, 22: “Վասն այսորիկ պատշաճեցան բանքս այս ի բանս կարգի առակաց, թէ Իբրեւ զմէգն

Գրիգորի բերան կը դրուի խօսք մը՝ թէ մեր Նախնեաց մոխրապաշտութենէն ազատեց զմեզ Աստուած[2]։ Յայտնապէս կ՚ըսուի՝ թէ Հռիփսիմեանց պատմութիւնը շատոնց ծանօթ էր եւ կը պատմուէր[3], եւ այս խօսքը Գրիգորի բերանը կը դրուի՝ հազիւ վիրապէն ելած։ Ս. Գրիգորի մահը յայտնի կը յիշուի քանի մը տեղ[4]. եւ թէեւ Տրդատայ մահը չի յիշուիր յայտնապէս, բայց խօսքերը կ՚ակնարկեն եւ զայս, մանաւանդ թէ յայտնապէս "երանելի" (= լուսահոգի) կը կոչուի. թող որ բովանդակ գրութեան կերպը վաղուց մեռեալ թագաւորի մը ներբողեան է։ Նաեւ Արիստակէսի նկատմամբ գրուածներուն եղանակը զանիկայ արդէն մեռած կ՚ենթադրէ[5]։

Շատ նշանաւոր է Գրիգորի տեսիլը, որ այս ձեւին մէջ միայն եւ միայն Ե դարու կիսուն կրնար գրուիլ։ Կը յիշուին հոս որ սուրբ աւազանէ ծնեալ "լուսակիզն" հօտերը ծնան եւ բազմացան "ընթացս ժամանակի". անցան տարիներ, եւ "ի յետին ժամանակի" եղան գայլք ասոնցմէ,

---

Տրդատ, որ սիգալովն աւերեաց զթումբս գետոց, եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց,,։

[2] Ագաթ. 77, 23. "Ոչ թողեր զմեզ ընդվայր ի մեղս հօրցն մերոց, եւ ի մոխրապաշտութենէ նախնեաց մերոց եւն,,։

[3] Ագաթ. էջ՝ 178, 14. "Զմահ իւրեանց եդին կնիք հաւատարիմ ... որոց ահաւասիկ եւ ճառք է մեզ յերկար պատմելն,,։

[4] Ագաթ. 638—639. "Յանապատ տեղիս հանգեալ բնակութեամբ ... մինչեւ յօր քրիստոսակոչ հանգստեանն իւրոյ վախճանին,,։ Էջ 660, 1—7. "Մինչեւ ի վախճան կատարածին զայս առնէր ամ յամէ եւն.,, եւ այլուր։

[5] Յիշենք միմիայն տեղ մը. (էջ 642, 10—25.) "Ապա աղաչեաց երանելի թագաւորն Տրդատ զսուրբ Գրիգորիոս, զի ... ձեռնադրեսցէ տացէ նմա եպիսկոպոս զսուրբ որդին իւր ... զԱրիստակէս։ ... Որ տեսանէր զսա քան զհայրն վերագոյն երեւեցուցանէր եւն։,, Համմ. 639—640 եւ այլուր։

սկսան կոտրել, եւ "եղեն արեան ճապաղեք„. "Հեղեղ„ ըլլալ "Հրեղէն„ եւ տարաւ գայլերը, "այսինքն որ գնան ի ճշմարտութենէ անտի եւ յուխտէ քահանայից՝ լինելոց են գայլք, եւ հանեն ճաղճախիս արեան ի գառանց, այսինքն ուխտին եւ քահանայութեանն, եւ խռովութիւն ժողովրդոց:„ Տեսլեան ձեւով՝ բայց Ե դարու կիսուն Հայոց կրօնական ճգնական պատերազմները կը յիշուին հոս. "Հեղեղն„ արդեամբք Աւարայրի ճակատն է: Բայց դեռ չէ վերջացած այս ճգնաժամը, դեռ պէտք կայ յորդորի՝ թէ "իսկ որ համբերէ միամտութեամբ ի գառանցն . . . թեւս առնուցուն եւ յարքայութիւնն Քրիստոսի վերանան[1]: Կրօնական վէճերու արձագանգք են նաեւ դեռ եւս խոզադէմ Թագաւորին բերան դրուած խօսքը թէ "Տայցես մեզ լոյս վարդապետութիւնն„, որ այնպէս անկապ եւ անդէպ է այնտեղ[2]:

Ուշ ժամանակի նշան է այն պարագայն՝ որ քանի մը տեղ արդէն Լուսաւորիչ կը կոչուի Ս. Գրիգոր եւ այլք, (այսպէս՝ Ղեւոնդիոս[3]). բայց աւելի որոշ է Ղեւոնդեայ առ Տրդատ գրած թղթին այս խօսքը[4]. "Հաստատեալ կայցէ վկայութիւն ի մէջ երկուց կողմանցս, զի պարգեւաբաշխուժին Նորոգեալ քահանայապետութեանդ ձերոյդ նահանգիդ առ ի մէնջ կայցէ անշարժ՝ յեկեղեցւոջս Կեսարու„: Այս տողերը հարկաւ Կեսարու եկեղեցւոյն հետ Յուսկան (Բ.) ժամանակները յուղուած ձեռնադրութեան խնդիրներէն շատ ետքը գրուած են: Հոս Ագաթանգեղոս այն դէպքը կ՚ակնարկէ, ինչ որ կը գտնենք պատմուած Բուզանդայ քով[1]. եւ խմբագրիչն այս խօսքերով ի կողմն կ՚ելլէ Կեսարու աթոռոյն իրաւանց, այնպէս ինչպէս ըրած է Բուզանդ:

---

[1] Ագաթ. 557—567. մանաւանդ էջ 558, որուն մեկնութիւնը դրուած է էջ 566: Էջ 561—562 դրուած է այն մարտիրոսաց նահատակութեան տեսիլն եւ մեկնութիւնը:

[2] Ագաթ. էջ 183, 4:

[3] Ագաթ. էջ՝ 603, 4. 643, 1. "Նստաւ յաթոռ Լուսաւորչեան Հայոց մեծաց:„ Այս ի հարկէ 374էն վերջը միայն կրնար գրուիլ. Հմմտ. էջ 657, 10: Նոյնն ըսելու ենք Հայրապետ բառին համար: (էջ 651, 25:)

[4] Ագաթ. 617, 10—16:

Ագաթանգեղեայ խմբագրիչն իր աղբիւրներն ընդհանրապէս շատ ճշդութեամբ գործածած է. ասոր ամենամեծ ապացոյց են Կորեան գրքէն առած կտորներն, որոնք ճշդիւ կը միաբանին սկզբնագրին հետ: Այս իրաւունք կու տայ ենթադրելու՝ թէ միւս ամէն աղբիւրներն ալ առանց խարդախելու գործածած է: Հարկաւ շատ մասեր ալ այն աղբիւրներէն բառ առ բառ թարգմանած պիտի ըլլայ, ուստի եւ Ագաթանգեղեայ մէջ բաւական մաս կայ թարգմանօրէն յօրինեալ:

Հռիփսիմեայ վկայաբանութիւնը յունական վկայաբանութենէ մը քաղուած կ՚երեւայ, եւ այս յայտնի է **Հռիփսիմէ** անուան բառախաղէն, որ միայն յունարէնիւ կրնայ մեկնուիլ: Այսպէս՝ կ՚ըսուի[2]. "Մանաւանդ դու, Հռիփսիմէ, **ըստ** անուանք քում արդարեւ ընկեցեալ եղեր„ ։ Յայտ է թէ ῾Ριψίμη անունը ῥίπτω (ընկենում) բայէն է[1]։ Ս. Գրիգորի վկայաբանութիւնն ալ հին վկայաբանութեան մը համեմատ ձուլուած է, եւ շատ մաս անկէ բառ առ բառ առնուած. որուն նշաններ կան շատ[2]։ Վարդապետութիւնն ուրոյն գիրք է, որուն սկզբնաւորութիւնը հիւսուած է Ագաթանգեղեայ առաջին գրոց վերջերը. վերջաւորութիւնն ալ ճշգիւ ասորական ձեռագրաց սովորական վերջաբանով կ'աւարտի[3]. “Կատարեցաւ վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի եւն„ ։ Շատ մասեր ենթադրել կու տան թէ Եդեսեան դպրոցէն էր այս վարդապետութեան հեղինակը. ասոր նշան են նաեւ ասորական ինչ ինչ ասութիւններ (“ցանկել զխրամատութիւն„, “պառնկել ի դիս„ եւն եւն[4]։) “Եւթներորդ դարու„

---

[1] Բուզանդ, Ե. ԻԹ:

[2] Ագաթ. 139, 5: Յոյն թարգմանութեան մէջ այս բառախաղն աւելի որոշ է (PL. § 75, p. 38, 47.) *Εἰ δὲ μάλιστα, Ῥιψίμη, κατὰ τὸ ὄνομά σου ἀληθῶς ἐξερρίφης*· կրնայ մեկնուիլ այս խօսքն այսու՝ թէ հեղինակը կամ

խմբագրիչը յունագէտ էր, եւ կրնար այսպիսի բառախաղ մ'ընել. թէեւ միշտ յունարէնի անտեղեակ հայ մեծամասնութեան համար հարկաւ անըմբռնելի կը մնար այս բառախաղը։

[1] Թէ ստուգիւ վկայաբանութիւն մ'է Ագաթանգեղեայ այս մասը, յայտնի է անկէ որ սկզբնաւորութիւնն (էջ 112, 18. “Եւ եղեւ ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ, եւն,,) եւ վերջաւորութիւնը (էջ 163, 24. “Արդ ի քսան եւ ի վեց ամսոյն հոռի կատարեցաւ, եւն,,) ճշգիւ ըստ վկայաբանութեանց են։

[2] Այսպէս Լուսաւորչի բերան կը դրուին (82—83 եւն) այս խօսքերը “Տէր զօրացո՛ զծառայս ... զի յաղթեսցուք թշնամւոյն ... մի թողուր զհօտ քո եւն,,։ Այսպիսի խօսքեր լի են այն աղօթքին մէջ՝ որով Ս. Գրիգոր չարչարանաց ժամանակ համբերութիւն կը խնդրէ իր անձին համար։ Ա՛յլ նշանք ալ չեն պակսիր։

[3] Ագաթ. էջ 538, 24։

[4] Ագաթ. էջ 254, 440 եւն։ — “Պղծագունդ այսոց,, հետ “անուշահոտ ոգիք,, հրեշտակաց (էջ 243, 2) արեւելեան հեղինակի նշան է, ինչպէս նաեւ այն՝ որ կը ստիպուի հակառակ գրել “մարմնեղէն թեւաւոր,, հրեշտակաց գաղափարին, որ հին Հայոց եւ Պարսից գաղափարաց համեմատ է։

նկատմամբ ըսուածը նոյն է ընդ Ջգօնի[1], թէեւ յունական Հարց քով ալ նոյնպիսի կարծիք կան։ Ասորի հեղինակի գրչէն է այս խօսքը.[2] “Ջի՞նչ իցէ որ ասէ՝ **բանն**, մինթէ **բարբա՞ռ** լոկ իցէ„. յայտնի է որ ասորերէն է ܩܠܐ = ձայն է, իսկ ܒܪܬ ܩܠܐ (դուստր ձայնի) = բան։ Սակայն նաեւ յոյն մատենագիրք եկեղեցւոյ գիտեն λόγος προσφορικός ասութիւնը։ Տեղ տեղ ալ յունական կերպարանք ունի սոյն վարդապետութիւնն քան ասորական. եւ արդէն այս ալ **խմբագրութեան** մին է, որ յայտնի է անկէ՝ որ խմբագիրն մէջը շատ կտորներ հիւսած է խօսքն ուղղելով առ հայ ժողովուրդը, յիշեցընելով Հախխիմեանց վկայութիւնն եւն[3]։ Ագաթանգեղոս կ՚ըսէ[4]. “Եւ զայլոցն անուանս, թէեւ կամիցի ոք, ոչ կարասցէ **շարժել**։„ Կրնար ենթադրուիլ թէ հոս ասորի բնագրին մէջ ըլլար ܝܕܥ (գիտել), եւ խմբագրիչն ܙܘܥ (շարժել) ընթերցած ըլլայ։ Սակայն յոյն թարգմանիչը τῶν δὲ λοιπῶν τὰ ὀνόματα δυσθεώρητα թարգմանելով՝ **շարժել** չէ ընթերցած[5]. եւ արդէն մեր մատենագրանին մի օրինակը (Թիւ 54.) **թուել** կ՚ընթեռնու։

Անքենք խօսքերնիս կրկնելով մեր հանած հետեւութիւնը՝ թէ Ագաթանգեղոս **խմբագրութեան** է այլեւայլ աղբիւրներէ, եւ այս խմբագիրն հայ եկեղեցական մի է Ե դարուն կէսերը, որ հմուտ էր յոյն եւ ասորի (կ'երեւայ թէ նաեւ պարթեւ) լեզուաց, ուստի նոյն ժամանակի Հայոց կրթեալ դասէն: Իւր աղբիւրներն ընդհանրապէս լաւ գործածած, եւ շատ մասեր թարգմանած է միայն: Շատ չի տարբերիր մեր կարծիքէն այն կարծիքն, որ կ'ընդունի թէ այս գրոց մեծ մասն նախնաբար յունարէն գրուած է, ապա (ասորի) ձեռք մը կերպարանափոխ ըրած, եւ ի վերջոյ հայ մը մասամբ թարգմանելով եւ մասամբ յանձնէ յօրինելով խմբագրած է այս մատեանը: Ագաթանգեղեայ պատմական եւ գիտնական արժէքն պատեհ առթիւ կը հետազօտենք. սակայն այս եւ այլ ամէն խնդրոց մանրաքննին հետազօտութիւնը կը թողունք անոնց, որ մասնաւոր եղանակաւ Ագաթանգեղեայ խնդրով կը զբաղին:

---

[1] Ագաթ. 64 եւ 498։ Հմմտ. Ջգօն, տպգր. Կ. Պ. 1824, էջ 36։

[2] Ագաթ. էջ 313, 9։

[3] Ագաթ. 218, 361, 382, 400 եւն։

[4] Ագաթ. էջ 630, 22։

[5] PL. § 153, p. 78, 96։

7.

Հայոց դարձին պատմութիւնն աւանդած են մեզ Ագաթանգեղոս, Խորենացի եւ Զենոբ, որոնք աղբիւր են միւս այլ հայ պատմագրաց այս ժամանակի պատմութեան, թէպէտ առանցմէ անկախ՝ ակնարկութիւնք կը գտնուին Բուզանդայ, Եղիշէի եւ այլոց քով: Զենոբ այժմու կերպարանաց մէջ կ'ենթադրէ զԱգաթանգեղոս, նոյնպէս նաեւ Խորենացի, որ թէեւ ուրիշ աղբիւրներ ալ կը գործածէ այս մասին մէջ, բայց նաեւ էական աղբիւր մ'ալ համարած է զԱգաթանգեղոս. ուստի եւ այս ժամանակի պատմութեան երաշխաւորութեան մեծագոյն մասն այս գրոց վրայ է, այնպէս որ Հայոց դարձին պատմութեան քննութիւնն՝ է միանգամայն Ագաթանգեղեայ գրոց վաւերականութեան քննութիւն: Այս մտօք են մեր այս դիտողութիւնք. ուստի ի բաց կը մնան մեր հետազօտութենէն այն կէտերն՝ որ Ագաթանգեղեայ գրութեան մէջ չեն գտնուիր:

Ագաթանգեղեայ գրոց վաւերականութիւնն առաջին անգամ՝ խորին դիտողութեանց ենթարկեց Բոլանդեանն Ստիլտինկ[1], որուն սուր դիտողութեանց շատերը ցայսօր իսկ զօրութիւն ունին, թէպէտ եւ հեղինակը սոյն գրոց բնագրին եւ անոր Հայ մատենագրութեան մէջ բռնած դրիցն անծանօթ էր: Իւր դիտողութեանց հետեւութիւնն է՝ թէ այս գրոց մէջ կայ շատ բան ճշմարիտ եւ յարգի, բայց նաեւ շատ բան սուտ կամ առասպելական. եւ ինք զանոնք իրարմէ զատելու ալ ջանաց: Դժբախտաբար այս հեղինակին հետեւող չգտնուեցան շատերը, որոնք այս նիւթոյս վրայ գրեցին[2]: Այլազգ ալ անհնար էր. վասն զի այնպիսի հաստատուն եւ անվիճելի հեղինակութիւն մըն էր իրենց համար “Տրդատայ քարտուղարը„ որ յայտնապէս կ'ըսուէր[3]. “Առաջին աղբիւր պատմութեանս է ժամանակակից եւ ականատես ատենադպիրն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, . . . նմին իրի աւելորդ է մեզ կրկին հետազօտել.„ կամ՝ յայտնագոյնս. “Զբովանդակ պատմութիւն . . . հաւաստութեամբ ունիմք յերկուց ժամանակակից եւ ականատես վկայից՝ յԱգաթանգեղոսէ եւ ի Զենոբայ. վասն որոյ չկարօտիմք այլուստեք քննութեան[1]„: Այսպէս նաեւ այլք:

---

[1] Acta Sanctorum Septembris Tomus VIII. (Antverpiae, 1762) pp. 295—319, եւ յէջն 320—413 Ագաթանգեղեայ յոյն բնագիրը հրատարակելով՝ հանդերձ ծանօթութեամբք:

[2] Հմմտ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Հատոր Ա. Վենետ. 1784, էջ 359—420, եւ ծանօթութիւնք Բ. գրոց՝ էջ 613—679: Հմմտ. նաեւ Աւգերեանի, Ինճիճեանի գործքերը, եւն:

[3] Հ. Մ. Վ. Աւգերեան, Լիակատար Վարք եւ Վկայաբանութիւն Սրբոց: Հատ. Գ. Վենետ. 1812, էջ 48 եւն:

Այս դարուս մէջ երկու հեղինակք իրարմէ անկախ եւ առանց իրարու գրութեանց ծանօթ ըլլալու՝ այս միեւնոյն նիւթոյ վրայ զբաղեցան եւ գրեթէ նոյն հետեւութեան հասան: Առաջինն՝ Հ. Յ. Վ. Գաթրճեան՝ իւր Տիեզերական Պատմութեան երկրորդ հատորին մէջ ջանաց ընդհանուր պատմութեան հետ միաբանել հայ պատմութեան այս մասերը[2], եւ ապա ուղղակի Ագաթանգեղեայ պատմական վաւերականութեան քննութիւն մ'ընելով՝ հասաւ այս հետեւութեանց: 1. Գրոցս մէջ կը նշմարուի սակաւ ինչ անտեղեկութիւն թէ քաղաքական դիպաց եւ թէ եկեղեցական հնախօսութեան ժամանակին, որուն մէջ գրած կը հռչակէ ինք զինք: 2. Աւելաբանութիւն եւ չափազանցութիւն շատ տեղ: 3. Նորանշան եւ զարմանալի բաներ պատմելու ցանկութիւն. այսպէս շատ բան ըստ Ս. Գրոց ձեւած է, ինչպէս՝ Հռիփսիմեայ կոյսը, Տրդատայ խոզակերպ ըլլալը, Ս. Գրիգորի վիրապ ձգուելու պաբագայքն են։ — Սակայն կը յաւելու թէ այս խիստ բանադատութիւնը մինչեւ հոս միայն կրնայ յառաջանալ եւ ոչ յառաջ, ուստի եւ չի կրնար «ընդ երկրորդական ինչ հանգամանաց՝ դէական մասունս պատմութեան Հայոց ջնջել[1].» կամ, ինչպէս յետոյ դատեց[2], զԱգաթանգեղոս «այն բազմաթիւ վկայաբանութեանց կարգը պէտք է դասել՝ որոնց նահատակներուն գոյութիւնն ստոյգ, բայց պատմութիւնը սակաւ մասամբ կամ ըստ գոյացութեան մինակ ստոյգ է»։

---

[1] Անդ, էջ 70 եւն:

[2] Վիեննա, 1852, էջ 167—180, բայց մանաւանդ՝ էջ 459—464, եւ 476—480:

Ճշդիւ քսանեւհինգ տարի վերջը գրեթէ նոյն կարծիքը յայտնեց Կութշմիտ[3], որուն հանած հետեւութիւնն է՝ թէ սոյն գրոց մէջ կայ **երեք** գլխաւոր ուղղութիւն ունեցող աղբիւր, (բաց ի Կորեան գրքէն եւն.) 1. **Պատմական** աղբիւր մը կամ **Վարք Գրիգորի**, որուն մէջ են Ագաթանգեղեայ պատմական մասերը[4]. եւ այս աղբիւրն **ընտիր** է եւ **պատմական**, թէեւ կան մէջը շատ մթութիւնք եւ վրիպակք եւս։ 2. **Վկայաբանութիւն** Ս. Գրիգորի եւ Հռիփսիմեանց[5], որ պատմական մեծ արժէք մը չունի։ 3. **Տեսիլ Գրիգորի**[1]։ Մեծաւ հմտութեամբ ջանաց հեղինակն անջատել իրարմէ՝ թէ որ մասը պատմական է եւ որը լոկ վկայաբանական։ Վերջապէս Տրդատայ պատմութեան վրայ բաւական ընդարձակ "**Դրուագ**" մը հիւսած է Հ. Ղ. Վ. Ալիշան իւր նորատիպ մեծագործ **Այրարատին** մէջ[2], ուր շատ հետաքրքրական դիտողութիւնք կան, թէեւ դրուագին ընդհանուր նկարագիրն աւելի ներբողական է։ Կը թողում յիշել ուրիշ երկրորդական գրութիւններն այս նիւթոյս նկատմամբ։

---

[1] Անդ, էջ 476—477. § 118։

[2] Հմմտ. **Հանդէս Ամսօրեայ**, Գ. (1889) Թ. 13. էջ 43։

[3] Agathangelus, S. 47—60.

[4] Այս աղբիւրին կը վերաբերին ըստ Կութշմիտի. § 6 (25) — § 25 (57). § 54 (97) — § 57 (106). § 127 (577) — § 131 (583). § 132 (584) — 134 (590). § 141 (602) — 144 (608). § 144 (608) — 144 (609). § 149 (616). § 150 (619) — 152 (623). § 154 (626) — 155 (627). 155 (629) — 156 (629) § 158 (633) — 162 (642). § 168 (652) — 171 (656). — Այս տեղ § կը ցուցընէ յունական թարգմանութեան հատուածները, իսկ փակագծի մէջ գրուած թուերը Հայ բնագրին (հին) տպագրութեան էջերը։

[5] Վկայաբանական մասերն են ըստ Կութշմիտի՝ § 28 (57) — 53 (97). § 57 (106) — 111 (547). § 121 (564) — 121 (565). § 122 (566) — 126 (574). § 127 (575 — 577). §

Թէպէտ այս քննութիւնք բաւական պարզեցին Հայոց պատմութեան այս նշանաւոր կէտին մթարութիւնը, բայց դեռ շատ բան կայ լուսաւորելու եւ պարզելու, եւ մեզ ալ "ցանկալի էր ի սկզբանս հանդիպիլ քաջի պատմաբանի"[3]. ուստի եւ այս նկատմամբ որեւէ հետազօտութիւն միշտ հետաքրքրական է, թէեւ քիչ բան նոր բովանդակէ։ Իսկ մեր նպատակն է՝ ինչպէս ըսինք՝ պատմաբանական հետազօտութիւն ընել Հայոց պատմութեան այս մասին, այլ լոկ այնչափ՝ որչափ կապ ունի այս խնդիրն Ագաթանգեղեայ գրութեան հետ. ասով կարծենք կ'ամբողջանայ

---

131 (583) — 132 (584). § 134 (590) — 140 (602). § 144 (608). § 144 (609). § 145 (610) — 148 (616). § 149 (617) — 150 (619). § 153 (623) — 153 (624). § 158 (634). § 161 (639) — 162 (641). § 163 (641) — 168 (652)։ Տեղեկան են՝ § 111 (548) — 121 (564). § 121 — 122 (568). § 126 — 126 (575). § 152 (623)։

[1] Ասոնց նկատմամբ հմմտ. Garabed Thoumaian, Agathange, etc. Lausanne, 1879. pp. 16—33.

[2] Հ. Ղ. Վ. Ալիշան, Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց։ Վենետիկ, 1890. էջ 372—393։

[3] Անդ, էջ 373, բ. 16։

սոյն գրոց նկատմամբ մեր ձեռնարկած համառօտ ուսումնասիրութիւնը։

Ագաթանգեղոս իւր պատմութիւնը կը սկսի Արտաւանայ կործանմանէն (էջ 29). եւ իւր այս պատմական մասը հասցնելով մինչեւ էջ 49 կը սկսի Ս. Գրիգորի նահատակութեանց նկարագրութիւնը։ Այս մասին մէջ կը պատմէ Ագաթանգեղոս. 1. Արտաւան սպանուեցաւ յԱրտաշրէ որ Սասանայ որդին էր, եւ Պարթեւք հնազանդեցան։ 2. Գոյժ եկաւ առ Խոսրով, որ “էր երկրորդ տէրութեանն Պարսից (Արշակունեաց), զի որ Հայոց թագաւոր էր՝ նա էր երկրորդ Պարսից տէրութեանն„ ։ 3. Արշաւեց Խոսրով ի վրէժ Արտաւանայ արեան ընդդէմ Արտաշրի, եւ այս պատերազմները տեւեցին 10 տարիէն աւելի։ 4. Խոսրով նենգութեամբ Պարսից՝ կը սպանուի, եւ Տրդատ Յունաստան կը փախչի։ 5. Տրդատ Հռոմայեցւոց օգնութեամբ կը տիրէ հայրենի աթոռոյն։ Այս կէտերը նշանաւոր մասերն են Ագաթանգեղեայ այս մասին պատմութեան, զոր բաւական մանր պարագայներով կը պատմէ։ Այս ամենայն համեմատելով ընդհանուր պատմութեան հետ՝ կը տեսնենք՝ որ 1. ճիշդ եւ պատմական են. բայց եւ 2. Մթին եւ հարեւանցի, շատ դէպքեր ի մի ձուլուած, միով բանիւ՝ պատմութիւն բայց ոչ ականատեսի եւ ոչ ժամանակակցի, այլ է ուշ պատմագրող հեղինակի։ 3. Եթէ Ագաթանգեղեայ մանրամասնութիւնք համեմատուին օտար պատմութեան հետ՝ փոփոխակի զիրար կը լրացնեն եւ կը լուսաւորեն։

Նախ՝ շատ գեղեցիկ վկայութիւն մըն է՝ թէ հայ Արշակունիք երկրորդ գահ էին յետ պարթեւական Արշակունեաց։ Այս ցեղը շատ մը գահակալ ճիւղերու բաժնուած էր, գլխաւորութիւնը մնալով բուն կենդրոնական ճիւղին՝ Պարթեւ-Արշակունեաց։ Պատմութեան այս մասը հետազօտել աւելորդ համարելով[1], կը յիշեցընենք միայն որ սոյն կարծիքն ընդհանուր էր, եւ ծանօթ նաեւ Հայոց մէջ. եւ արդէն Բուզանդ իւր "Մազքթաց" թագաւորներն Արշակունի գիտէ, եւ թէ "Նոցա եւ Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին բնութեան[2]"։

Հայ բնագրին մէջ մանրամասն չեն յիշուիր Արտաւանայ եւ Արտաշրի պատերազմները, բայց յոյն թարգմանութեան մէջ կայ ընդարձակ մաս մ'այս տեղ. որուն վրայ յետոյ կը խօսինք։ Ըստ Հայոյն այս դէպքն եղաւ այսպէս. "Ընդ նուազել ժամանակի թագաւորութեանն Պարթեւաց, ի բառնալ տէրութեան յԱրտաւանայ որդւոյ Վաղարշու, ի սպանանել զնա Արտաշրի որդւոյ Սասանայ, — որ էր Նախարար ումն ի Ստահր գաւառէ ... արդ իբրեւ յետ մահուն՝ հասանելոյ զուժիս այսորիկ առ Խոսրով թագաւորն Հայոց... թէպէտ եւ վաղ լուեալ զբօթն, ոչ ինչ ժամանեաց հասանել յամբոխել գործոյն պատերազմի իրացն պատրաստութեան։„ Միջանկեալ եւ անկապ երեւցող նախադասութենէ մը վերջը[1], զոր քիչ մ՚ետքը կը տեսնենք, կը շարունակուի՝ թէ "Արդ ի միւս եւս ի գլուխ տարւոյն սկսանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել . . . գումարել զզօրս Աղուանից եւ Վրաց, եւ բանալ զդրունս Ալանաց եւ զճորոյ պահակին, հանել զզօրս Հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչեւ ի դրունս Տզբոնի։ Աւար առեալ զերկիրն . . . եւն„։ Միեւնոյն ճոխութեամբ կը պատմէ մատենագիրը միւս մասերն ալ այս պատերազմին։

---

[1] Հմմտ. այս նկատմամբ A. Gutschmidt, die Geschichte Irans und seiner Nachbarländer. Tübingen 1888, VII, 172 S. Այս գիրքն արժանի է որ թարգմանութեամբ ծանօթանայ հայ հասարակութեան, ինչպէս նաեւ ուրիշ նշանաւոր գործք մ'ալ սասանեան պատմութեան՝ Th. Nöldeke, Tabari's Geschichte der Perser. Leyden, 1879.

[2] Բուզանդ, Գ. գլ. Զ. էջ 14, 7 (տպ. Վենետ. 1832։)

Արտաքին պատմութենէն գիտենք Հայաստանի Գ. դարուն սկիզբներն ունեցած վիճակը։ Կարակալլա Հռոմայեցւոց ինքնակալը (211—217 Ց. Ք.) արեւելք արշաւած էր. եւ խաբէութեամբ իրեն կանչեց զԱբգար Ուռհայաստանի վերջին քրիստոնեայ թագաւորն, եւ Ուռհայաստան եղաւ նահանգ Հռոմէական պետութեան։ Նոյնպէս կ՚ուզէր ընել զՀայաստան, եւ յարմար առիթ համարելով այն պարագայն՝ որ Հայոց Սանատրուկ թագաւորը գժտած էր իւր որդւոց հետ՝ կանչեց զինքն հաշտեցընելու պատրուակաւ, բայց քովն արգելեց զանիկայ։ Հայք զէնք առին, եւ չարաչար խորտակեցին զՀռոմայեցիս՝ որոց զօրավարն էր Թէոկրիտոս անձնապահապետ կայսեր[2] (216 Ց. Ք.) Կարակալլա Պարթեւաց դէմ պատերազմ գրգռեց ճշդիւ նոյն ատեն, եւ ի սկզբան յաջողութեամբ մտաւ Պարթեւաստան, աւարեց Մարաստանի մեծ մասը, առաւ զԱրբելա եւ Պարթեւաց Արշակունեաց գերեզմանները աւերեց, եւ ապա դարձաւ Եդեսիա ձմերելու. բայց քիչ մ'ետքը սպանուեցաւ (217 Յ. Ք.) Այս պատերազմին մէջ Հայք Պարթեւաց կողմն էին, այնպէս որ Սպարտիան "Հայկական եւ պարթեւական պատերազմ" կ'անուանէ զայն[1], եւ արդէն Հռոմայեցիք Հայաստանի մէկ մասն այրեացուեր ըրած էին: Կաբակալլայի յաջորդը՝ Մակրինոս չկրցաւ Արտաւանայ դէմ դնել եւ Մծբնայ քով երկու անգամ մեծապէս պարտեցաւ, եւ ստիպեցաւ խաղաղութիւնը գնել: Իսկ Հայոց հետ խաղաղութիւն ընելով ազատ թողուց Հայոց դշխոյն՝ որ 11 ամսէ ի վեր բանտարկեալ էր, թագ ղրկեց Տրդատ (Բ.) թագաւորին Հայոց՝ որ յաջորդեց իւր հօր տեղ, զոր Կարակալլա բանտարկած էր եւ այնպէս մեռած բանտի մէջ: Տրդատ ետ առաւ ի Հռոմայեցւոց իւր երկիրները (218 Յ. Ք.)[2]

---

[1] Ագաթ. էջ 30, 9—15։

[2] Դիոն Կասիոս, Հէ, 12 եւ 21. "Եւ զթագաւորն Հայոց, քանզի գժտեալ էր ընդ որդիսն իւր, թղթովք առ

ինքն կոչէր պատճառեալ թէ զերկպառակութիւնն լուծանիցէ. այլ արար ընդ նմա՝ որպէս եւ ընդ Աբգարու: Բայց ոչ եկին Հայք ի հնազանդութիւն, եւ գրգռեցան ի մարտ պատերազմի: . . . Առաքեաց զԹէոկրիտոս զօրու ի վերայ Հայոց, որ կռփեալ չարաչար պարտեցաւ ի նոցանէ:"

[1] Սպարտիանոս, ի Կարակալլա, 6: Հմմտ. Դիոն, ՀԷ. 18:

[2] Դիոն Կասիոս, ՀԸ. 27. "Եւ պատերազմին որ գրգռեալ էր ընդդէմ Հայոց, զորմէ բանք եղեն ի վեր անդր՝ վաղվաղակի լինէր կատարած. քանզի առ. Տրդատ զթագաւորութեան, որ առաքեցաւ առ նա. եւ մայր իւր՝ զոր ունէր Տարանտաս ամիսս 11 ի դիպահւոջ՝ արձակեցաւ, եւ յետս տուաւ ամենայն կապուտ կողոպուտ Հայաստան աշխարհին եւ ամուրքն զոր գրաւեալ ունէր հայր իւր (Տրդատայ) ի Գամիրս: Բայց զի զարծաթն՝ զոր ամ ըստ ամէ առնոյր ի

Ուրեմն Խոսրովն առ Ագաթանգեղեայ՝ այս թուէն վերջն ըլլալու է. եւ արդեամբք այս Տրդատ սակաւակեաց եղաւ, եւ մեռաւ յամի իբրեւ 221 (Յ. Ք։)

Խոսրովու ատենն եղաւ այն մեծ փոփոխութիւնն որ Արեւելից ճակատագիրն որոշեց, այսինքն Սասանեան հարստութեան կանգնիլը (226 Յ. Ք։) Հոս կը սկսի Ագաթանգեղեայ պատմութիւնն, որուն ճշդիւ միաբան է եւ արտաքինն. ըստ որում գիտենք թէ Արտաշիր Արտաւանայ յաղթելէն վերջը դիմեց ի Միջագետս եւ յԱսորիս, եւ իւր զէնքերը դարձուց Մարաց դէմ։ Նուաճեց այն երկրին մեծ մասն եւ ապա յարձակեցաւ Հայաստան, ուր փախած էին Արտաւանայ որդիքն եւ բազմութիւն մ'ի Մարաց։ Արտաշիր յաղթուեցաւ չարաչար եւ փախաւ, եւ փութաց նոր զօրք ժողվելու։ Այսպէս Դիոն Կասիոս[1] (229 Յ. Ք։)

Հռոմայեցւոց՝ ոչ ընկալաւ, այնր պատճառաւ Դակրինացիք էին՝ որ յարձակեցան ի Դակիա. եւն։„ — Հմմտ. Հերովդիան, Դ. 14 եւն։ Յուլիոս Կապիտոլինոս, ի Մակրինոս, եւն։

[1] Դիոն Կասիոս, Հ. 3 եւ 4. “Պարսիկ ոմն Արտաշիր անուն, յանազատ տոհմէ, յինքն գրաւէր զիշխանութիւն Պարթեւաց եւ տանէր առ Պարսիկս եւ թագաւորէր ի վերայ նոցա։ Ի նմանէ սերեալ եկեալ տունն եւ զաւակ Խոսրովու։ Յետ մահուան Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ զիշխանութիւն Պարսից եւ Պարթեւաց եւ զայլոց ազգաց ունէին Մակեդոնացիք՝ պայազատք նորա, մինչ չեւ զիմեանս կործանեալ մարտիւ պատերազմաւ։ Այլ մինչդեռ այսպէս փաթարեալ էին՝ Արշակ Պարթեւ յանձնէ ի բաց թօթափել մտաբերէր զլուծ Մակեդոնացւոց, եւ եկաց արքայ Պարթեւաց, որք որդի ի հօրէ առին զթագաւորութիւնն, որոց վերջին եկաց Արտաւան։ Այս Արտաշիր Պարսիկ՝ յորժամ յաղթեաց Պարթեւաց երեքումբք պատերազմօք, եւ սպան զթագաւոր նոցա զԱրտաւան... ի Հայս յարձակէր. ուստի մերժեալ ի բնակչաց անտի, եւ ի Մարաց եւ յորդւոց Արտաւանայ՝ որ դաշնաւորք էին նոցա, դարձաւ ի փախուստ՝

Այս լիուլի միաբանութեան հետ՝ կան նաեւ զոյգն անմիաբանութիւնք։ Ըստ օտարաց՝ Արտաշիր նախ արշաւեց ի Հայս. ըստ Ագաթանգեղեայ այնպէս կ'երեւայ թէ նախ Խոսրով արշաւանաց սկիզբն ըրաւ։ Բայց այս կրնայ մեկնուիլ այսպէս։ Ագաթանգեղոս կը գրէ[1]. “Թէպէտ եւ վաղ լուեալ զբօթն, ոչ ինչ ժամանեաց հասանել յամբողջ գործոյն պատերազմի իրացն պատրաստութեան։ Յետ այնորիկ փութեւ լինէր յերթալն եղելոց մեծաւ տրտմութեամբ, զի ոչ եհաս նմա գործել գործ. ի մեծ տրտմութենէն եւ յիրացն վճարելոյ փութեւ անցեալ եկեալ լինէր յաշխարհն իւր։„ Այս խօսքն ըստ ինքեան անկապ է, եւ անըմբռնելի է թէ ինչ կը նշանակէ “դարձեալ անցեալ եկեալ լինէր յաշխարհն իւր„ նախադասութիւնը, մինչդեռ վերն յայտնի ըսաւ թէ “ոչ ժամանեաց յամբողջ գործոյն պատերազմի„։ Կարծենք թէ այս տողերուս մէջ պակաս է Ագաթանգեղեայ բնագիրը, ուր կը պատմուէր անշուշտ Արտաշրի արշաւելն ի Հայս, եւ թէ Խոսրով՝ թէեւ չէր պատրաստուած՝ ստիպուեցաւ գոնէ պաշտպանողական դիրք մ'առնուլ, եւ թերեւս ձմեռուան ժամանակը կրցաւ դառնալ իւր տեղն (ի հարկէ “մեծաւ տրտմութեամբ եւն„) եւ պատրաստուիլ յաջորդ տարւոյն իւր արշաւանաց[2]։

որպէս ոմանք համարին. քանզի այլք դառնալ ասեն յետս՝ զի յաճախագոյն եւս զօրս գումարիցէ։ Երկիւղալի եղեւ այրն, զի զօրու ծանու սպառնայր ոչ միայն Միջագետաց, այլ եւ Ասորւոց. եւն։„

[1] Ագաթ. էջ 30, 5—15։

[2] Ագաթ. էջ 30, 16 (ուր յայտնապէս կ'ըսուի. “ի միւս եւս ի գլուխ տարւոյն եւն.„) — 33, 25։

Հայոց թագաւորին օգնականաց մէջ կը յիշուին Աղուանք, Լփինք, Ճիղբք, Հոնք[1], կասպք "եւ այլ եւս որ ի սմին կողմանց„ եւ Վիրք: Այս պարագայն երաշխաւորութիւն կ'առնու ուրիշ անթիւ նուագներէ՝ որոնց մէջ Հայոց բանակին մէջ կը գտնենք այս ազգերը: Բայց զարմանքն այն է՝ որ չի յիշուիր թէ Մարք եւ Արտաւանայ որդիք փախած էին ի Հայս (ըստ Դիոնի Կասեայ), մանաւանդ թէ կը յեղյեղուի թէ Արտաւանայ ազգակիցք չհետեւեցան Խոսրովու Հրաւէրին[2], այլ Արտաշրի հնազանդեցան: Թերեւս ասոնց աղօտ յիշատակութիւն մ'ըլլայ Ագաթանգեղեայ ուրիշ մէկ խօսքը[3], ուր բաց ի յիշեալ ազգերէն՝ կը յիշուին "եւ որ [illegible] [illegible] եկեալ հասեալ էին ի թիկունս:„

"Իսկ ի գալուստ ամին միւսոյ, կը յաւելու Ագաթանգեղոս[4], զօր բազում կուտէր յոյժ, գումարտակ առնէր, զնոյն զօր կոչէր, եւ եւս բազում քան զնոյն ասպատակ սփռեալ զկողմամբքն Ասորեստանի եւն:„ Եւ ի վերջոյ կը յայտնէ[5] թէ "Ամս տասն ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ, աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն՝ որ ընդ Պարսից թագաւորութեամբ եւ իշխանութեամբ էր„: Այսու կը փակուի Խոսրովու արշաւանաց պատմութիւնը:

---

[1] Ագաթ. էջ 30, 23. եւ 104, 25: Կութշմիտ այս անուան նկատմամբ ըրած դիտողութիւնը յետոյ կը տեսնենք:

[2] Ագաթ. էջ 31, 25—32, 22. "Զի թէպէտ եւ էր ինքն ի մեծի տրտմութեան վասն բնութեան եղբայրութեան ազգատոհմին, զի հնազանդեցան եւ ի ծառայութեան մտին համբարձելոյ թագաւորութեան Ստահրացւոյն, եւ ընդ նմին միաբանեցան. զի էր Խոսրովու եւ դեսպան արարեալ՝ զի իւրեանց տոհմայինքն ի թիկունս եկեսցեն... սակայն տոհմքն եւ ազգականքն եւ նախարարքն եւ նահապետքն Պարթեւաց ոչ լինէին ունկնդիր. զի միաբանեալ եւ հաւանեալ եւ նուաճեալ էին ի տէրութիւնն Արտաշրի եւն:„

[3] Ագաթ. էջ 32, 23—33, 2:

[4] Ագաթ. էջ 34, 24:

[5] Ագաթ. էջ 35, 8:

Եթէ համեմատենք արտաքին պատմութեան հետ՝ կը գտնենք որ պատերազմը չէր լմնցած Արտաշրի 229ին կրած պարտութեամբը: Պարսիկք նորէն զօրացած կը շարունակէին աւերել զՄիջագետս, եւ Աղեքսանդր Սեւերոս ստիպուեցաւ պատերազմի ելլել Պարսից դէմ (230—234): Սեւերեայ բանակն երեք առաջք բաժնուած էր. մին ի Միջագետս, միւսն Պարսկաստան մօտաւ, եւ երրորդն եկաւ յօգնութիւն դաշնակից Հայաստանի եւ մօտաւ ի Մարաստան: Հերոդիանոս[1] պատմածը ըստ մասին միաբան է Ագաթանգեղեայ. վասն զի կը գրէ այս պատմագիրը թէ այս արշաւանքը յաջող չեղաւ. եւ զօրաց երրորդ բաժինը՝ որ շատ նշանաւոր եղաւ ընդդէմ Արտաշրի ըրած յաղթութեամբք՝ ստիպուեցաւ ետ դառնալ, եւ քաշուեցաւ Հայաստանի լեռներն՝ ուր շատ վտանգեցաւ: Բայց ըստ Լամբրիտեայ[1] եւ այլոց պատմագրաց, Աղեքսանդրոս շքեղ յաղթութիւն ըրաւ Պարսից դէմ, եւ ետ առաւ Միջագետաց այն մասերը՝ զոր Հեղիոգաբաղոս թշնամեաց ձեռք թողուցած էր: Սակայն Գերմանաց ըրած խլրտմունքը զինքն ստիպեցին Հռոմ դառնալ (234 Յ. Ք.), եւ Պարսիկք ընկճած ըլլալով խաղաղութիւն ըրին, եւ հանդարտ կեցան ցամն 238: Հայ գունդմ՚ալ իբրեւ դաշնակից գնաց Աղեքսանդր Սեւերոսի հետ պատերազմելու ընդդէմ Գերմանաց[2]: Այսպէս Ագաթանգեղոս (յէջն 34, 24—35, 7) այս արշաւանքը կը պատմէ:

---

[1] Հերոդ. Զ. 4, 5. “Յերիս առաջս բաժանէր զզօրս խորհրդով բարեկամաց իւրոց. եւ զմին առաքէր դէմ եդեալ ի հիւսիսական կողմանս՝ երթալ յաշխարհ Հայոց որ բարեկամ Հռոմայեցւոց թուէր, եւ (անտի) արշաւել յերկիր Մարաց:... Բարւոք էր խորհուրդ Աղեքսանդրի, որպէս թուէր. այլ վրիպեցաւ ի խորհրդոյն. քանզի զօրն՝ որ առաքեցաւ ընդ Հայս, հազիւ հազ եւ դժուարաւ անցեալ ընդ դժնդակ եւ դժուարին լերինս աշխարհին, (թէպէտ եւ՝ զի դեռ եւս ամառն ի վերայ կայր՝ դիւրագոյն իմն էր ճանապարհն,) թափեցաւ յաշխարհն Մարաց, առ յաւարի եւ այրեացուէր արար զբազում գիւղս, եւ կուտէր զկապուտ եւ զկողոպուտ: Այլ իբրեւ ազդ եղեն իրքն արքային Պարսից, հաս ի թիկունս օգնականութեան՝ որչափ եւ մարթէր, այլ ոչ զօրէր ամենեւին վանեալ վկանդել զՀռոմայեցիս. եւն:„

Այս թուէն ետքն դնելու է կարծենք այն

---

[1] Եղ. Լամբրիտեա, յԱղեքսանդր Սեւերոս, 55. “Այս մեծաւ պատրաստութեամբ դիմէր ի Պարս, եւ յաղթէր Արտաշրի որ հարստագոյն յոյժ էր ամենայն արքայից„: Եւ ծերակուտի արձանագրաց մէջ կը գտնենք (առ Լամբր. 56) թէ “Զբազումս ի Պարսից ըմբռնեցաք եւ փախուցաք, զաշխարհս Միջագետաց՝ որ լքեալն էին ի գժնդակ գաղտնաբարոյ արանց, վերստին կալաք: ԶԱրտաշիր արքայ հզօր՝ արգեամբք եւ անուամբ՝ դարձուցաք ի փախուստ եւն„: Նոյն պատմագիրը կը գրէ քիչ մ՚ետքը (58) թէ “Յաջողութեամբ ի գլուխ ելլին իրքն եւ ի Մաւրիտանիա Տինգիտացւոց ի ձեռն Փուրեայ Կեղսեայ, եւ ի Լիւրիկէ ի ձեռն Վարեայ Մակրինեայ խնամւոյ նորա, եւ ի Հայս՝ ի ձեռն Յունեայ Պաղմատեայ„: — Հմմտ. Զոսիմոս, Ա. 18, 19:

[2] Եղ. Լամբրիտ. անդ, 61. “Այլ ամենայն բանակն՝ զոր ապա տարաւ Մաքսիմինոս ի Գերմանիա՝ Աղեքսանդրու էր, եւ այն մանաւանդ՝ ի Հայոց, յՕսռոհայեցւոց (Osdroenos) եւ ի Պարթեւաց„: — Հերոդիանոս, Ե, Զ. “Այսպէս կարգեալ եւ յարդարեալ զիւրն՝ ժողովէր զամենայն զօրսն, եւ անցեալ անդրկուղ ընդ կամուրջն՝ եւ թէ այր ի պատերազմ ընդդէմ Գերմանացւոց: Զհետ գնացին նորա ամբոխ բազմութեան եւ գրեթէ ամենայն զօրն Հռովմայեցւոց, եւ նետաձիգք Մաւրուսացւոց անթիւ ի բազմութենէ, եւ աղեղնաւորք Օսռոհայեցւոց եւ Հայոց, յորոց կէսք հնազանդեալք էին, եւ կէսք բարեկամք եւ զինակիցք, եւ ոմանք ի Պարթեւաց վարձկանք կամ գերեալք, կամ ինքնակամ փախուցեալք եւ եկեալ ծառայէին Հռովմայեցւոց„:

տասն տարիները զոր Ագաթանգեղոս կը հաշուէ, ինչպէս վերը յիշեցինք: Կութշմիտ եւ այլք կը համարին թէ այս տասն տարիները կը համապատասխանեն 328—238 տարիներուն, սկսելով Արտաւանայ առաջին արշաւանքէն ի Հայս: Բայց կարծենք թէ այս չէ Ագաթանգեղեայ միտքը, որ արդէն՝ ինչպէս ցայս վայր բերած վկայութեանց մէջ տեսնուեցաւ՝ “ի գալուստ ամին միւսոյ,„ “ի միւս եւս ի գլուխ տարւոյն„ ըսելով կը բաժնէ այն տարիները: Այս ժամանակի փոփոխութիւնը զմեզ մեծ դժուարութենէ մը կ'ազատէ, ինչպէս քիչ մ'ետքը կը տեսնենք:

Այս արշաւանաց առաջին չորս տարիները շատ նշանաւոր դէպք մը պատահած պիտի չըլլայ, մանաւանդ որ մինչեւ 238 հանդարտ եւ խաղաղ կեցան Պարսիկք՝ Հռոմայեցւոց դէմ ձեռնարկութիւն մը չընելով: Սակայն քիչ մը վերջը յաջորդեց զԱրտաշիր՝ Շապուհ Ա. (241—272 Յ. Ք.) եւ սկսաւ պատերազմ ընդդէմ Հռոմայեցւոց, գուցէ Խոսրովու Հռոմայեցւոց դաշնակցին արշաւանքներէն գրգռեալ: Դեռ Գորդիանոս կայսրը (238—244 Յ. Ք.) արեւելք չհասած՝ Մծբին եւ Խառան առնուեցան: Սակայն Գորդիանոս ետ առաւ զանոնք, ջախջախեց Պարսից զօրութիւնը քանի մը յաղթութեամբ եւ Տիգրոնի վրայ արշաւել կը սպառնար: Միջագետաց մէջ Աբորա գետի քով տրուած ճակատով ստիպուեցաւ Շապուհ փախչիլ իւր տէրութեան խորքը: Սակայն քաջ արքայն սպանուեցաւ հոն Փիլիպպոս Արաբացիէն (244) որ կայսր հրատարակուեցաւ[1]. եւ այս վերջինն ստիպուեցաւ խաղաղութիւնը գնել Շապհէն (244 Յ. Ք։) ըստ Եւագրեայ[2], այս դաշանց մէջ Հայաստան ազատ թողուեցաւ Պարսից առջեւ. ասոր համամիտ է եւ Զոնարաս[3], բայց սա կը յաւելու թէ երբ Հռոմայեցիք տրտնջեցին՝ Փիլիպպոս ջրեց դաշանց այս մասը։ Այս վերջին կէտը լոկ առասպել համարեցան ոմանք[4], բայց այլք՝ թէեւ չափազանցուած, սակայն ոչ անհիմն[5]։ Կրնանք ըսել թէ գոնեայ ազատութիւն տրուեցաւ Պարսից՝ Հայոց դէմ գործելու, եւ արգեամբք այս ժամանակէ վերջն է Խոսրովայ մահը։

Խոսրովայ արշաւանաց պատմութիւնը համաձայն գտանք ցայսվայր արտաքին պատմութեան հետ. ուստի եւ Ագաթանգեղեայ այս մասը ճըշգիւ պատմական է։ Միայն թէ չի յիշուիր՝ ինչպէս այլուր նոյնպէս ալ հոս՝ **բացայայտ** Հռոմայեցւոց օգնութեան հասնիլն. բայց կարծենք թէ աղօտ յիշատակութիւն մը կայ այս խօսքերուս մէջ վերջին պատերազմաց նկատմամբ՝ թէ "մանաւանդ զի եւ **զօրք Տաճկաց** ի թիկունս եկեալ էին[1] „: կարծենք թէ պէտք է իմանալ հոս “զօրք Տաճկաց„ ասութիւնը Հռոմայեցւոց այն բանակին նկատմամբ՝ որ յԱսորիս եւ ի Միջագետս կը գործէր, կամ թերեւս Փիլիպպոսի Արաբացւոյ գնդերը նշանակէ. այս նշանակութեամբ բոլորովին կը հաստատուի այն հաշիւն՝ որ դրինք, այսինքն խոսրովայ արշաւանաց վերջին տարին իբր 244 Յ. Ք. դնելով:

---

[1] Յուլիոս Կապիտոլինոս, ի Գորդիանոս Գ., մանաւանդ 26. ուր կը յիշէ թէ "յետ զԱրտաշաշէն (Artaxanse) առնլոյ՝ առ եւ զՆսիբին եւն"։ Հերոդիան. Է, 8 եւն։

[2] Եւագր. Եկեղ. Պատմ. Ե. գլ. է։

[3] Յովհաննէս Զոնարաս, Տարեգիրք, ԺԲ.19. "Դարձեալ Փիլիպպոս կալաւ զարքայութիւն Հռոմայեցւոց... արար խաղաղութիւն ընդ Շապհոյ արքայի Պարսից տուեալ նմա զՄիջագետս եւ զՀայաստան։ Այլ իբրեւ ետես թէ զկծեցան Հռոմայեցիք ընդ կորուստ աշխարհացն, յետ սակաւ ժամանակի ջրեաց զդաշինս խաղաղութեան՝ առ զնոսա յետս"։

[4] Այսպէս Tillemont, Hist. des emp. III, **564**, ed. Bruxelles, **1693**.

[5] Լագարդ, Agathangelus, էջ 48, ծն. 1։

Հ. Յ. Վ. Գաթրճեան[2] այս ամենայն յիշելէն վերջը կը յաւելու թէ Պրոկոպիոս այլազգ կը պատմէ այս անցքերն. այսինքն թէ Արտաւան Դ. յետ մահուան Տրդատայ Բ. թագաւորեցուց զիւր եղբայրն Արշակ Հայոց վրայ, որուն քով փախան Արտաւանայ որդիքը: Այս պատմութիւնը թէեւ չ՚ընդունիր նոյն նշանաւոր քննիչը, բայց կը յիշէ նաեւ զարմանօք՝ թէ “պատմէ նա զայն իբրեւ ի Հայոց պատմութենէ„: Սակայն Պրոկոպիոսի խօսքերը՝ թէեւ մթին՝ բոլորովին այլազգ ալ կրնան հասկցուիլ, այսինքն սոյն խնդրական մասն Արշակայ՝ Հայոց Արշակունեաց հիմնադրին վրայ առնլով: Պրոկոպեայ խօսքն է[3]. “Թագաւոր էր երբեմն Հայոց անդստին ի նոցունց ազգէ, որպէս վկայէ հնոցն պատմութիւն: Քանզի իբրեւ կործանէր (καθεῖλε) Աղէքսանդր Մակեդոնացի զԹագաւորն Պարսից, կացին մնացին Պարսք ընդ լծով: Այլ Պարթեւք ապստամբեալք ի Մակեդոնացւոց՝ տարան զյաղթութիւնն եւ վտարեցին զնոսա ի բաց եւ հասին կալան մինչեւ ցգետն Տիգրիս: Հանդարտեցին Պարսիկք ընդ իշխանութեամբ սոցա ամս հինգհարիւր, մինչեւ ցժամանակն՝ յորում Աղէքսանդր որդի Մամեայ թագաւոր եկաց Հռոմայեցւոց: **Եւ յայնժամ մի ոմն ի թագաւորացն Պարթեւաց զեղբայր իւր զԱրշակ կարգէր արքայ Հայոց, որպէս ասէ հին պատմութիւնն Հայոց:** Զի մի՛ ոք կարծիցէ զԱրշակունիս ի Հայոց սերեալ, որք (Արշակունիք) զամս հինգհարիւր մնացին խաղաղութեամբ եղբայրութեան ազգատոհմին. (ξυγγενὲς διαγέγονε.) Արքայն Հայոց ի մեծ Հայս նստէր, եւ անդստին ի կանուխ ժամանակաց հնազանդ էր ինքնակալին Հռոմայեցւոց եւն,: Հոս “ յայնժամ „ պէտք է Պարթեւաց պետութեան կանգնուելու ժամանակին վրայ առնուլ. եւ ասոր կը ստիպեն կարծենք նաեւ յաջորդ խօսքերը: Ուստի կարծենք եւ ոչ Պրոկոպիոս անմիաբան է յայսմ, որուն ձայնակից են նաեւ Զոնարաս[1] եւ այլք:

---

[1] Ագաթ. էջ 35, 3—5:

[2] Տիեզ. Պատմ. Հար. Բ. էջ 179 եւ ծան. 1:

[3] Պրոկոպիոս, Վասն Շինուածոց Յուստինիանու, Գիրք Գ. 1. *Βασιλεὺς μὲν ὁμογενὴς πάλαι τοῖς Ἀρμενίοις καθίστατο, ᾗπερ τοῖς ἀναγραψαμένοις τῶν ἱστοριῶν τὰ ἀρχαιότατα δεδιήγηται... Πάρθοι δὲ Μακεδόσιν ἐπαναστάντες καὶ τῷ πολέμῳ περιγενόμενοι ἐξήλασάν τε αὐτοὺς ἐνθένδε καὶ τὰ μέχρι ἐς Τίγριν ποταμὸν ἔσχον, ὑπ᾽ αὐτοῖς τε τὸ λοιπὸν ἐς ἔτη πεντακόσια ἔκειτο τὰ Περσῶν πράγματα, ἕως Ῥωμαίοις ὁ Μαμαίας Ἀλέξανδρος βασιλεὺς γέγονε. καὶ τότε τις τῶν ἐν Πάρθοις βασιλέων τὸν ἀδελφὸν τὸν αὐτοῦ Ἀρμενίοις βασιλέα κατεστήσατο Ἀρσάκην ὄνομα, ὥσπερ ἡ*

τῶν Ἀρμενίων ἱστορία φησί. μὴ γάρ τις Ἀρμενίους τοὺς Ἀρσακίδας οἰέσθω εἶναι. κτλ.

[1] Զոնարաս Տարեգիրք, ԺԲ, 15 այսպէս կը պատմէ բովանդակը. “Արտաշիր պարսիկ, այր յանծանօթ եւ յաննշան տոհմէ, զՊարթեւաց արքայութիւնն առ Պարսիկս տանէր եւ իշխէր նոցա, յորմէ ասեն սերեալ զազգ խոսրովայ: (Հմմտ. Դիոն, Ձ. 3, 4:) Քանզի յետ Աղէքսանդրի

8.

Այսուհետեւ կ'անցնի Ագաթանգեղոս[1] Խոսրովայ մահն եւ անոր հետեւած դէպքերը պատմելու:

1. Պարսից թագաւորը (անունը չի յիշեր) վարանած՝ ժողովեց իշխանները Հայոց թագաւորին դէմ դաւաճանութիւն նիւթելու, զոր յանձն առաւ “գլխաւոր նահապետ„ “Պարթեւաց տէրութեանն„, որոյ անուն էր Անակ. որ եւ “հատուածի պատճառաւ„ Հայաստան եկաւ: 2. Քիչ մ'ետքը՝ (‘իբրեւ եկին հասին աւուրք ջերոտ հարաւահողմն գարուն դրանցն բանալոյ„) որսի ժամանակ սպանուեցաւ Խոսրով յԱնակայ: Բայց նաեւ իւր ցեղը կոտորեցաւ, միայն երկու փոքր մանկունք ազատեցան: 3. Պարսից թագաւորն եկաւ տիրեց Հայաստանի, (անորոշ ժամանակ:) 4. Խոսրովու որդին Տրդատ Յու-

---

Մակեդոնացւոյ պայազատք նորա Մակեդոնացիք զերկայն ժամանակս տիրեցին Պարթեւաց եւ Պարսից եւ այլոց ազգաց, եւ ընդդէմ միմեանց գոռացեալ պատերազմաւ զմիմեանս եղծանէին: Իբրեւ նոքա այսպէս վատթարէին՝ նախ Արշակ (Ἀσακίδης) պարթեւ ի բաց թօթափէր ի նոցանէ, եւ տիրէր Պարթեւաց, եւ որդի ի հօրէ առին զարքայութիւնն. յորոց վերջին եղեւ Արտաւան, զոր պարտէր այս Արտաշիր երեքումբք պատերազմօք եւ ի մատանեակ արկեալ սպանանէր: Ապա դիմեալ ի Հայս՝ ի պարտութիւն մատնէր ի Հայոց, ի Մարաց եւ յորդւոցն Արտաւանայ, եւ զօրաժողով լեալ ջանայր յինքն վարել զՄիջագետս եւ զԱսորիս, եւ սպառնայր գրաւել անդրէն զամենայն աշխարհս, որ երբեմն ընդ Պարսից իշխանութեամբ էին: Իբրեւ ի Գամիրս կոյս արշաւէր Արտաշիր պարսկական զօրու եւ պաշարէր զՄծբին, հրեշտակութիւն արձակէր Աղեքսանդրոս ի խաղաղութիւն: ..... Եւ յերիս առաջս զզօրսն բաժանեալ, յերից կողմանց ի Պարս արշաւէր (Աղեքսանդրոս): Բազումք սպանան ի Պարսից, բայց եւ չարք կորեան ի Հռոմայեցւոց, ոչ եթէ ի թշնամեաց, այլ ի դառնալն յետս ընդ լերինս Հայոց„ եւն:

[1] Ագաթ. էջ 35, 13—42, 16:

նաստան փախաւ: — Այս է համառօտ պատմութիւն Պարսից Հայաստանի տիրելուն, որ՝ ինչպէս պիտի տեսնենք, ճիշդ է, բայց նաեւ մթին եւ համառօտ, եւ նաեւ դէպքերն ի մի ձուլուած:

Արտաքին պատմութենէն դժուարութիւն չկայ Խոսրովու մահուան պատմութեան դէմ: Պարսիկք արդէն 250ին կը խլրտէին, երբ Գաղղոս ինքնակալ եղաւ: Բայց քիչ մ'ետքն արդէն (յամի իբր 252) սկսաւ կերպապէս թշնամութիւնը Շապհոյ Ա. արքայից արքային կողմանէ, որ գրաւեց զՀայաստան եւ մերժեց զՏրդատ (Գ.) թագաւոր Հայոց (253 Յ. Ք.)[1], ապա մտաւ Միջագետք եւ առաւ Մծբին ու Խառան, բայց չկրցաւ առնուլ զՈւռհա: Այսպէս ուրեմն Տրդատայ փախուստն եղած կ'ըլլայ յամին 253 Յ. Ք.:

Սակայն հոս կայ կնճռեալ դժուարութիւն մը: Զոնար այս դէպքը կը պատմէ այսպէս[2]. “Առ սովաւ (Գաղղեաւ) սկսան խլրտել Պարսիկք որ հասին գրաւեցին զՀայաստան, ուստի փախեաւ արքայն (Հայոց) Տրդատ, այլ որդիք նորա անկան առ Պարսիկս„: Արդ թէ Զոնար ճիշդ պատմած է հոս՝ այս Տրդատը նոյն չէ Ագաթանգեղեայ Տրդատայ հետ, վասն զի այն մանուկ փախած կ'ըսուի, իսկ այս այր կատարեալ է եւ որդի ունի: Բայց եթէ այս այսպէս՝ ապա ուրեմն 253ին կար բոլորովին ուրիշ Թագաւոր մը Հայոց. եւ որովհետեւ 217ին ալ ուրիշ Տրդատ մը գտանք, կրնայ հետեւցուիլ՝ թէ նոյն անձն է երկու տեղն ալ յիշուածը: Ասով բովանդակ Խոսրովու անձին վրայ պատմածներն այս անձին վրայ պէտք կ'ըլլայ առնուլ, եւ ըսել թէ կա՛մ Խոսրով անուն Թագաւոր մը չկայ եւ կա՛մ բոլորովին ուրիշ դրից եւ ժամանակի մէջ է. նաեւ մեզի ծանօթ Տրդատայ պատմութիւնը շատ այլակերպ կ'ըլլայ, եւ այլ նման շատ ենթադրութիւններ պէտք կ'ըլլայ կուտել: Բարեբախտաբար ուրիշ կէտեր կան՝ որոնք յայսմ Ագաթանգեղեայ կողմն են, այնպէս որ կը ստիպուինք ըսել թէ Ջոնար կա՛մ սխալած է կա՛մ գտնեայ այլազգ պէտք է կարդալ իր բնագիրը: Նախ մեծ կռուան մըն է հոս Եղիշէի ակնարկութիւնը՝ որուն պատմական աղբիւրն յայսմ Ագաթանգեղոս չէ, մանաւանդ թէ ըստ մասին հակառակ է Ագաթանգեղեայ, եւ սակայն կը միաբանի յայնմ՝ թէ "Նախնին մեր Տրդատիոս . . . ի [illegible] փախուցեալ . . . սնաւ յերկրիդ Յունաց[1]": Հայ արշակունի Թագաւորաց մէջ կը գտնենք սովորութիւն մ'որով Թոռան վրայ կը կրկնուի հաւուն անունը: Գիտենք Տրդատայ որդւոյն անունը՝ Խոսրով, եւ այս երաշխաւոր է թէ Տրդատայ հայրն ալ նոյնպէս կ'անուանէր. որուն վկայ է՝

---

[1] Զոսիմոս, Ա. 27. “Մտին Պարսիկք յԱսիա, եղծեալ աւերեալ (καταστρεφόμενοι) զՄիջագետս, եւ յԱսորիս եւս դիմէին խաղացեալք մինչեւ ցԱնտիոք մինչեւ առնուլ եւս զայն որ ամենայն արեւելից մայր քաղաքաց էր, զոմանս ի բնակչաց կոտորէին եւ զայլս խաղացուցանէին ի գերութիւն, եւ առեալ աւար բազում յոյժ՝ ի բաց մերժէին անտի„: Սակայն Զոնար, (Տարեգիրք, ԺԲ. 21) նոյնը պատմելով կը յիշէ յայտնապէս նաեւ Հայաստանի գրաւումը:

[2] Զոնար, Տարեգիրք, ԺԲ. 21: *Ἤρξατο δ' αὖθις ἐπὶ τούτου ἡ κίνησις τῶν Περσῶν, καὶ κατεσχέθη παρ' αὐτῶν ἡ Ἀρμενία, τοῦ ταύτης βασιλέως Τηριδάτου φυγόντος, τῶν δὲ ΠΑΙΔΩΝ ἐκείνου προσρυέντων τοῖς Πέρσαις.*

---

[1] Եղիշէ, տպ. Վենետ. 1859, էջ 55:

անկախ յԱգաթանգեղեայ՝ նաեւ Բուզանդ[1]: Մանուանդ թէ ժամանակակից արձանագրութեան մը վրայ ալ դրոշմուած կ'ուզուի գտնել Խոսրովայ անունը: Թէբէի արքունի շիրմաց արձանագրութեանց մէջ (C. I. Gr. 4821) կը յիշուի նաեւ ΧΟΣΡΟΗΣ ἈΡΜΕΝΙΟΣ ἸΔΩΝ ἘΘΑΥΜΑΣΑ. (Խոսրով Հայ յազգէ՝ տեսեալ զարմացայ:) Այս տողն մեր խնդրոյ տակ գտնուող Խոսրովայ վրայ առաւ Լըդրոն[2], որուն համամիտ է եւ Կութշմիտ, որ կը կարծէ[3] թէ “Խոսրով իւր Վաղարշ հօրմէն Սեպտիմոս Սեւերոսի քով պատանդ ուղարկուած էր, եւ անոր հետ 202ին Յ.Ք. այցելութեան ելաւ Մեմնոնի սեան եւ Թէբէի այլ հնութեանց„. եւ այս առթիւ գրուած ըլլայ այս արձանագրութիւնը: — Այսպէս նաեւ յայսմ Ագաթանգեղեայ աւանդութիւնը կը հաստատուի. եւ նաեւ Զոնարայ խօսքէն ծագած դժուարութիւնը բոլորովին կը լուծուի, եթէ Կութշմիտի հետ Զոնարայ բնագրին τῶν δὲ ΠΑΙΔΩΝ = որդւոց ընթերցուածն, որուն վրայ կեդրոնացեալ է բովանդակ դժուարութիւնը, սխալ ընթերցուած համարինք, կամ τῶν δὲ ΠΟΛΙΤΩΝ = քաղաքացւոց ընթերցուածէն աղաւաղեալ դնենք, որով նաեւ այս դժուարութիւնը կը ջնջուի:

Սակայն Ագաթանգեղեայ պատմութիւնը հոս մթին է եւ թերի: Եղիշէի յիշեալ մասին մէջ՝ որ բովանդակ Հայոց կողմանէ առ ինքնակալն Յունաց Թուղթ մ՚ըլլալով՝ ճշդիւ այս խնդրոյս համար անզուգական յարգ ունի, գիտէ թէ Տրդատ փախաւ “ի հայրասպան մարդախողող հօրեղբօրէ[1]„: Ուստի Պարսից արքային սատարութեամբ եղած այս գործոյն մէջ մասնակից էին նաեւ թագաւորին եղբայրքն՝ թերեւս գահուանկալութեամբ: Եւ որովհետեւ Տրդատ՝ որ “ի տղայութեան„ փախուցեալ էր՝ Եափառոս կը կոչուի ի Զոնարայ, կրնանք ենթադրել իբրեւ հաւանական՝ թէ Խոսրովու մահն անմիջական հետեւութիւն չունեցաւ Հայաստանի բախտին նկատմամբ, այլ Տրդատ գահ ելաւ ի տղայութեան, եւ այս վիճակը տեւեց մինչեւ 253 Յ. Ք:

---

[1] Բուզանդ, Գ. գլ. ը. տես քիչ մը վերջը, եւ Նախաբանութիւն:

[2] Letronne, Recueil des inscriptions Gr. et Lat. de l'Egypte. II, **311**.

[3] Agath. էջ 49:

Կութշմիտ կը յաւելու թէ նաեւ Ղազար Փարպեցի կը յայտնէ որ այս դիպաց առթիւ Հայոց մէջ տարբեր աւանդութիւնք կային արդէն իր ժամանակը: Բայց շփոթութիւն մըն է այս: Ղազարայ Փարպեցւոյ յառաջաբանին[2] մէջ կը կարդանք. “Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն Հայոց անցի. յորոց ըստ յերկար ընթերցողութեան գտի ի նոցանէ զժամանակաց եւ զգարուց աշխարհիս Հայոց բազմադիմի յեղափոխութիւնս, յառոյգ եւ յանսխալ կարգաւորութենէն առաջին գրոցն, զոր պատմեալ ծանոյց մեզ երանելին Ագաթանգեղոս եւն„: Այս կտորը թարգմանուած է գաղղիերէն Լանկլուայի հաւաքածոյին մէջ[3] ոչ շատ ճշդութեամբ այսպէս· J'ai parcouru plusieurs livres des historiens anciens de l'Arménie, et, en les relisant en entier, *jai trouvé chez eux*, touchant les vicissitudes de notre pays, des récits *qui diffèrent sensiblement de l'exacte et précise exposition du premier* ouvrage composé par le bienheureux Agathange, personnage très-instruit, doué d'une science immense, véridique dans l'art oratoire etc. Եւ այս է հին Կութշմիտի կարծեացը, որ ճշդիւ այս տեղը կը նշանակէ իբրեւ աղբիւր՝ ուրմէ քաղած է իւր յիշեալ տեղեկութիւնը:

---

[1] Հմմտ. վերը՝ էջ 34—35:

[2] Ղազար Փարպեցի. տպ. Վենետ. 1873, էջ 4, 13:

[3] Langlois, Collection, Tome II. Paris, 1869, էջ 259, § 2.

Ագաթանգեղոս չյիշելով Խոսրովու եղբարց դաւաճանութեան մասնակցիլը, բովանդակը կու տայ Անակայ: Այս պարագայն իսկ կասկած տուած է թէ արդեօք Գրիգորի եւ Տրդատայ մանկութեան անցքերը ունի՞ն արդեամբք այն սերտ աղերսն իրարու հետ, ինչպէս Ագաթանգեղոս կը պատմէ: Ըստ Կութշմիտի հաւանականօրէն անպատմական է այս մասը: Ճշդիւ խօսելով դըժուարութիւն մը չկայ, եւ ոչ ալ նշանաւոր փաստ մը՝ մերժելու Ագաթանգեղեայ այն խօսքը, որ ոչ միայն հոս՝ այլ եւ այլուր կը յեղյեղէ Գրիգորի Անակայ մ՚որդի ըլլալը[1]: Բայց որ եւ իցէ դիպաց մէջ ալ Ագաթանգեղոս հոս կրկնած է միայն Ե· դարու մէջ Հայոց ծանօթ կարծիքը, որուն իբրեւ ապացոյց բաւ է յիշել Բուզանդայ մէկ խօսքը՝ որ ազատ է արդի Ագաթանգեղոսի ազդեցութենէն։ Բուզանդ կը գրէ (ի մէջ այլոց)[1]. "Ի թագաւորութեանն Տրդատայ՝ որդւոյն Խոսրովու, լուսաւորութեամբ հաճոյական սիրով . . . ծանօթութեամբ ի ձեռն Գրիգորի՝ որդւոյն Անակայ, եւն„։ Դարձեալ Գրիգորի ցեղին Արշակունի համարուիլն այնու ալ զարմանալի չէ, վասն զի նաեւ սերտ խնամութեան կապեր ունեցաւ Հայ Արշակունի արքունեաց հետ. ինչպէս նաեւ՝ երբ այս երկու տոհմերն ալ սպառեցան՝ Արշակունի կը համարուէին կամսարականք։ Ագաթանգեղոս Գրիգորի վրայ նետուելուն գլխաւոր պատճառներէն մին ալ այս կը դնէ[2]. "Ոմն մատուցեալ ի նախարարացն սկսաւ խօսել եւ տալ տեղեկութիւն, եւ ասել այսպէս վասն նորա, թէ Վասն զի չէ պարտ կենաց՝ վասն այնորիկ ոչ կամի կեալ եւ զլոյս տեսանել։ Զի այսքան ժամանակք են՝ որ առ մեզ բնակեալ է եւ ոչ գիտէաք զսա. այլ դա է որդի Անակայ մահապարտի՝ որ սպան զհայր քո Խոսրով, եւ արար խաւար Հայոց աշխարհիս, եւն„։ Նոյնպէս բոլորովին պատմական է Գրիգորի մանկութեան նկատմամբ եղած ակնարկութիւնը[3], թէ ի Գամիրս սնած է եւ հոն աճած, որուն վկայ են բաց յայլեւայլ աւանդութեանց[4], բովանդակ Հայոց Նախապետութեան պատմութիւնը Գ. եւ նաեւ Ե. դարու մէջ, այնպէս որ զուր կը համարինք այս նկատմամբ այլ եւս հոս հետազօտութեանց ձեռք զարնել: Իսկ Տրդատայ մանկութեան անցից եւ իւր այլեւայլ քաջագործութեանց վրայ շատ բան կը գտնենք գրուած Խորենացւոյ եւ այլոց քով: Ագաթանգեղոս գիտէ միայն թէ “ուսեալ Տրդատէս առ կոմսի ումեմն Լիկի(նի)անէս անուն կոչեցեալ„: Ապա կը պատմէ Տրդատայ մի քաջագործութիւնը, որով հայրենի գահը ձեռք ձգեց. ասոր վրայ քիչ մ'ետքը:

---

[1] Ագաթ. էջ 43, 4 եւ 102, 9 եւն։

---

[1] Բուզանդ. Գ. գլ. բ, էջ, 4։

[2] Ագաթ. էջ 102, 1—15։

[3] Ագաթ. էջ 42, 20. "Իսկ որդի Պարթեւին որ ի կողմանս Յունաց գաղթեաց, սնանէր եւ ուսանէր ի Կեսարիա Կապադովկացւոց քաղաքին. եւ մերձաւորեալ զնա սնոյց դայեակն երկիւղին Քրիստոսի . . . որոյ անուն ճանաչէր Գրիգորիոս։„ — Էջ 639, 11. "Յառաջ մինչդեռ ի մանկութեան տիոն էր ամուսնացեալ, եւ երկու որդիս ստացեալ, որոյ առաջնոյն անուն ճանաչի Վրթանէս եւն„։

[4] Հմմտ. Խոր. Բ. գլ. Ձ. եւն։

Շապհոյ Ա. Հայաստանի տիրելէն մինչեւ Տրդատայ նորէն ձեռք բերելը քանի մը տասնեակ տարի անցաւ: Այսչափ միջոցին վրայ բան չի գիտեր Ագաթանգեղոս, այլ լոկ թէ[1]. “Զերկիրն Հայոց այնուհետեւ եկեալ արքային Պարսից յիւր անուն զտեղիսն անուանէր. Եւ զզօրսն Յունաց փախստական առնէր. հալածական տանէին մինչեւ ի սահմանս Յունաց: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. եւ տեղւոյն անուն եդեալ Դրունս-փոսից առ տեղեաւն՝ որում Ոյծք կոչէին: Եւ զայլ մարդիկ երկրին խաղացոյց, եւ զաշխարհն յինքն գրաւեաց„:

Այս քանի մը տող ակնարկութիւնք կը ցուցընեն՝ թէ շատ ուշ ժամանակաւ մատենագրած է հեղինակը, ուստի ծանօթ չէ իրեն Հայաստանի մէջ նոյն ատեն դիպած իրաց մանրամասն պատմութիւնը, գէթ չի ցուցըներ տեղ մ'ալ իւր գրոց մէջ թէ ծանօթ է այն ամենայն իրեն:

---

[1] Ագաթ. էջ 42, 5—16:

Թէեւ ոչ այնչափ առատ՝ բայց գոնեայ բաւական ընդարձակ տեղեկութիւն կը գտնենք նաեւ հոս օտար պատմութեան մէջ։ Շապհոյ Ա. 253ին Հայաստանի տիրելովն ի հարկէ պատերազմը լմնցած չէր. եւ նոյն Շապուհ Միջագետքէն մտաւ յԱսորիս, առաւ եւ այրեց զԱնտիոք (յամի 258 Յ. Ք.) հռոմէական նշանաւոր բանակ մը չկար իւր դէմ, եւ Պարսիկք արշաւեցին նաեւ Կիլիկիա եւ Կապպադովկիա։ Վաղերիանոս՝ որ աճապարանօք նոյն տարին արեւելք եկաւ՝ հազիւ Անտիոքայ առմանէն ետքը հասաւ։ Միայն Եդեսիա դէմ՝ դրաւ Պարսից քաջութեամբ։ Բայց Վաղերիանոս չկրցաւ յաջողութեամբ գլուխ հանել պատերազմը, եւ Միջագետաց մէջ կրած մեծ պարտութեամբ նաեւ Պարսից ձեռքը գերի ինկաւ[1], (260 Յ. Ք.) որ ամենամեծ անգթութեամբ վարուեցան իրեն հետ, եւ մեռաւ 269ին։ Այս պատերազմին մէջ Շապհոյ կողմը կը գտնենք Հայոց թագաւոր մը՝ **Արտաւազդ** (Գ.), ուստի Շապուհ 253ին Հայաստանի տիրելէն վերջը իւր կողմանէ դրած կ'երեւայ թագաւոր մը Հայոց. եւ Հայք Պարսից գերիշխանութեան տակն էին ցամ 260։

Տրեբելլիոս Պողլիոն կը յաւելու՝ թէ Հայոց Արտաւազդ թագաւորը նամակ մը գրեց առ Շապուհ, — ինչպէս նաեւ քանի մ'ուրիշ Շապհոյ դաշնակից արքայք (Բաղենոս թագաւոր կատշաց [= Cadusiarum,] եւ բեղսողոս անուն արքայ մը,) — որ մարդասիրութեամբ վարուի Վաղերիանոսի հետ։ Թէ ով էր այս Արտաւազդն՝ ճշդիւ ըսել չենք կրնար։ Հայրն Ալիշան[1] կ'ենթադրէ թէ Մանդակունի Արտաւազդն է՝ որ զՏրդատ ի Յունաստան փախուց ազատեց ըստ Խորենացւոյ[2]. եւ այս պատճառաւ երկու Արտաւազդ կը զանազանէ, մին սոյն այս Տրեբելլեայ յիշածը, որ մերթ Շապհոյ կողմնակից եւ մերթ հակառակ էր, միւսն Վոպիսկեայ յիշած[3] Արտաւազդ Ասորի կոչուածը, զոր կը համարի Շապհոյ հակառակորդ։ Բայց կարծենք այս տեսութիւնը՝ թէեւ ոչ խոտելի, բայց դժուարաւ ընդունելի է։ Տրեբելլեայ յիշած Արտաւազդն արդեամբք իւր նամակին մէջ յայտնապէս կողմնակից Շապհոյ կը դաւանի ինք զինքը։ Վասն զի յիշեցընելէն վերջը՝ թէ բոլոր տիեզերք՝ որ Հռոմայեցւոց իշխանութեան տակն էր, այս գործոյս վրայ վշտացած է, կը յաւելու[4].

---

[1] Զոսիմոս, Ա. 36 եւն։ Մարկէլ. Ամմիանոս, ԻԳ. 5։ Լիբանիոս, Ճառ Գ. 6։ Աւրէլ. Վիկտոր, Վարք Կայսերաց, ԼԲ։ Տրեբելլիոս Պողլիոն, ի Վաղեր. 3—7։ Լակտանտիոս, de mort. persec. V: Migne, Patrologiae Cursus. Series Prima, VII, 202—3.

---

[1] Այրարատ, Վենետ. 1890, էջ 374։

[2] Խոր. Բ. գլ. հզ։

[3] Փլաւիոս Վոպիսկոս, ի Պրոբոս, 4։

[4] Տրեբելլիոս Պողլիոն, ի Վաղերիանոս Հայր եւ յՈրդի, 6։ Այս կտորը հետաքրքրական նշխար ըլլալով մեր հեթանոս թագաւորաց արքունի նամակագրութեան՝ պատշաճ կը համարինք դնել հոս բովանդակը. Artabasdes, (կը գրէ Տերբելլիոս,) rex Armeniorum, talem ad Saporem epistolam misit: In partem gloriae venio: sed vereor, ne non tam viceris, quam bella sæveris. Valerianum et filius repetet, et nepos, et duces Romani, et omnis Gallia, et omnis Africa, et omnis Hispania, et omnis Italia, et omnes gentes, quae sunt in Illyrico, atque in Oriente, et in Ponto, quae cum Romanis consentiunt, aut Romanorum sunt. Unum ergo senem cepisti, et omnes gentes orbis terrarum infestissimas tibi fecisti; fortassis et nobis, qui auxilia misimus, qui vicini sumus, qui semper vobis inter vos pugnantibus laboramus.

« Զմի ոմն ծեր կալար, եւ զամենայն ազգս երկրի թշնամիս քեզ արարեր, [illegible] եւ զմեզ եւս, որ առաքեցաք (զօրս) ի թիկունս, որ մերձաւոր սահմանակից եմք, որ միշտ վաստակեցաք ձեզ ի պատերազմունս ձեր »: Նկատմամբ Վոպիսկեայ յիշած Արտաբասդէն (Artabasses Syrus) որ Հռոմայեցւոց կողմնակից էր[1], նախ չենք գիտեր թէ ի՛նչ կը նշանակէ այն Ասորի (Syrus) վերադիրը. եւ կարծենք կամ միեւնոյն անձն է, կամ չէ արքայ Հայոց: Վասն զի արդեամբք դժուար է ընդունիլ թէ Վալերիանու ժամանակ երկու Հայ թագաւորք կային նոյն եւ մի անուամբ, երբ Հայաստան ամբողջ Պարսից տակն էր միայն: Առաջին ենթադրութիւնը դժուար է կարծենք ընդունիլ. վասն զի Հայաստան Պարսից իշխանութեան տակ ըլլալով՝ իւր գլուխն, որ Պարսից օգնութեամբ գահ ելած էր (253էն վերջը), դժուարաւ կրնար Հռոմայեցւոց օգնական ըլլալ: Կը մնայ վերջին ենթադրութիւնը, այսինքն թէ իշխան մըն էր այն Միջագետաց (Syrus) կամ ուրիշ կողման մը, որ իւր զօրք (որոնք Պարսիկ կ'անուանուին) կողմն ելաւ Վալերիանու: Բնականապէս այս ամենայն ենթադրութիւն կը մնայ տակաւին:

Հաւանական է ենթադրել Կութշմիտի հետ, թէ Արտաւազդ արքայն Խոսրովու մերձաւորներէն էր՝ որոնք Պարսից սատարութեամբ սպանեցին զանիկայ, ինչպէս տեսանք, թերեւս լոկ գահակալութեան տենչով. այս ենթադրութեամբ՝ Արտաւազդ Խոսրովու եղբայրներէն ըլլալու է, եւ Տրդատայ “հօրեղբայր„, ինչպէս կ'անուանէ Եղիշէ Խոսրովու սպանողները։

---

[1] Փլաւիոս Վոպիսկոս, ի Պրոբոս, 4: Վալերիանոս կը գրէ նամակի մը մէջ Պրոբոսի նկատմամբ՝ թէ « Արարի զնա տրիբուն, եւ ետու նմա գունդս վեց Սարակինոսաց, եւ զօգնական զօրս Գաղղիացւոց յանձն արարի նմա, հանդերձ զօրսն Պարսից, զոր Արտաբասդ Ասորի ետ մեզ. (cum ea Persarum manu, quam nobis Artabasses Syrus mancipavit.)

Նոյն յարաբերութեան մէջ մնացին Հայք բաւական ժամակ։ Շապհոյ յաղթական արշաւանաց դէմ հազիւ առնող եղաւ Բաղիստոս, բայց մանաւանդ Ոդենատոս Պաղմիրայ արքայն՝ Զենոբիայի այրը, որ Եփրատական Ասորւոց մէջ պարտեց Շապհոյ բանակը, մտաւ Միջագետք ու Մծբին եւ Խառան անձնատուր եղան, Նաեւ հասաւ պաշարեց Տիզբոն մայրաքաղաքը (261 Յ. Ք.)[1]։ Թէ արդեօք այս դէպքերն անմիջապէս ազդեցութիւն ունեցան Հայոց նկատմամբ, հաւանական կ'երեւայ. դէթ քիչ մ'ետքը կը տեսնենք զՀայս բարեկամ Պաղմիրացւոց։ Ոդենատոս իւր արդեանց համար անուանեցաւ կեսար, Աւգոստոս եւ ինքնակալ, (264 Յ. Ք.) եւ արդէն յառաջ “Արքայ Պաղմիրայ„ տիտղոսն առած էր։ Շատ չանցաւ գութք յարձակեցան ի Փոքր Ասիա, եւ Ոդենատ մեռաւ անոնց դէմ արշաւած ժամանակ (267 Յ. Ք.)։ Զենոբիա յաջորդեց Ոդենատի, եւ իւր նշանաւոր դաշնակիցքն եղան Հայք ընդդէմ Աւրելեայ (270—275։) Աւրելիոս իւր նամակին մէջ կը գրէր՝ թէ[2] “Ոդենատոս յաղթէր Պարսից եւ հասանէր մինչեւ ցՏիզբոն ի փախուստ խուճապեալ զՊարսիկս: Մարթ է ինձ հաստատել թէ այնչափ մեծարոյ է կինս (Զենոբիա) առ Արեւելեայս եւ առ Եգիպտացիս, մինչեւ դղրդել Արաբացւոց, Սարակինոսաց եւ Հայոց„[1]: Աւրելիանոս եւս մղեց զԶենոբիա եւ անոր զօրավարը Զաբա, որոնք ի վերջոյ պաշարուեցան Պալմիրայի մէջ (272 Յ. Ք.:) Աւրելեայ գրած թղթին պատասխան մը գրեց Զենոբիա, որմէ կ'իմանանք Հայոց բռնած դիրքը: Այս նամակիս մէջ ի մէջ այլոց կ'ըսուի[2]. “Սպասեմ օգնական զօրու ի Պարսից. Սարակինոսք ընդ մեզ են, Հայք ընդ մեզ են„: Բայց Աւրելիանոս Զենոբիայի այս յոյսն ի դերեւ հանեց, վասն զի “Արգել զզօրս Պարսից որ առաքեալն էին յօգնականութիւն, եւ զգունդս Սարակինոսաց եւ զՀայոց կաշառեալ մերթ բռնութեամբ եւ մերթ մեղմով յինքն ձգէր զնոսա„, ինչպէս կը գրէ Վոպիսկոս[3]: Սակայն Զենոբիայի հետ դեռ կային Հայք, վասն զի երբ Զենոբիա գերուեցաւ (273 Յ. Ք.) գերեաց մէջ կը յիշուին նաեւ Պարսիկք, Հայք եւ Սարակինոսք[4]: Աւրելիանոս Պալմիրա առնելէն վերջը, բաց ի Գոթական, Սարմատական անուններէն՝ առաւ նաեւ Հայական (Armeniacus), Պարթեւական եւ Ադիաբենական տիտղոսները[1]: Եւ Աւրելիանու յաջորդ Տիտոս իւր խօսած ճառին մէջ՝ անոր նկատմամբ կ'ըսէ, թէ "Նա զՊարսիկս պանծացեալս պարտութեամբ Վալերիանու՝ պարտեաց, ի փախուստ դարձոյց եւ խուճապեաց: Նմա գրեա թէ իբրեւ դից իմն երկիր պագին . . . Վիրք, Աղուանք, Հայք եւ ազգն Հնդկաց"[2]: Նաեւ Աւրելիանու գնդին մէջ կը յիշուին 600 Հայք աղեղնաւորք[3], ինչպէս նաեւ Տիտոսի բանակին մէջ կան Հայք աղեղնաւորք[4], որ զանիկայ իշխեցող հրատարակեցին:

---

[1] Տրեբելլիոս Պողլիոն, ի Գալլիենոս, 1—18։ Նոյն Երեսուն Բռնաւորք, 14, 17 եւն։ Զոսիմոս, Ա. 39 եւն Զոնար, Տարեգիրք, ԺԲ. 23, 24։

[2] Տրեբ. Պողլ. յԵրեսուն Բռնաւորս, 29։

---

[1] Անդ. քիչ մ'ետքը կը գրէ նոյն պատմագիրը. “Ըմպէր (Զենոբիա) բազում անգամ ընդ իշխանս, թէպէտ եւ ժուժկալ (sobria) էր. ըմպէր եւ ընդ Պարսիկս եւ ընդ Հայս, զի պարտեսցէ զնոսա„:

[2] Փլաւ. Վոպիսկոս, յԱւրելիանոս, 27. Nobis Persarum auxilia non desunt, quae jam speramus: pro nobis sunt Saraceni, pro nobis Armenii.

[3] Անդ. 28. Auxilia, quae a Persis missa fuerant. intercepit: et alas Saracenas Armeniasque corrupit, atque ad se, modo ferociter, modo subtiliter, transtulit.

[4] Անդ. “Իբրեւ ի շղթայս էր Զենոբիա եւ ընդ նմա (էին) Պարսիկք, Հայք եւ Սարակինոսք„:

Ըստ Հ. Ղ. Վ. Ալիշանի[5] Հայոց մի մասին թագաւոր կարգեցաւ Վաբալաթ Զենոբիայի որդին, որ իւր եղբարց հետ արդէն յառաջ հրատարակուած էր Աւգոստոս. դժբախտաբար չի նշանակուիր թէ ինչ աղբիւրէ քաղուած է այս տեղեկութիւնն՝ որ նշանաւոր կէտ մըն է այս ժամանակի կնճռեալ խնդիրները որոշելու: Բայց արդէն քիչ մ'ետքը Պրոբոս՝ Վռամ Բ. արքայից արքային հետ դաշինք դրաւ Հայաստանի սահմաններուն վրայ (279 Յ. Ք.)[6]:

---

[1] Անդ, 30:

[2] Նոյն, յԱւրելիանոս, 41:

[3] Անդ, 11. Վալերիանու առ Աւրելիոս գրած նամակին մէջ. "Առ քեզ են աղեղնաւորք Իտուրիկեցիք 300, Հայք 600, Արաբացիք 150, Սարակինոսք 200 եւն":

[4] Տրեբ. յԵրեսուն բռնաւ. 32. Alii dicunt, ab Armeniis sagittariis, quos Maximinus, ut Alexandrinos, et oderat, et offenderat, Principem factum.

[5] Այրարատ, էջ 374, ա.:

[6] Փլաւիոս Վոպիսկոս, ի Պրոբոս, 17:

Սինեսիոս՝ որ միեւնոյնը կը պատմէ, շփոթմամբ Կարինոս կը դնէ անունը[1], եւ կը յայտնէ նաեւ թէ Հռոմայական բանակը Հայոց լերանց մէջ էր։ Իսկ Վոպիսկոս[2] Ներսեհ կ'անուանէ Պարսից արքայից արքայն՝ որ սակայն բաւական վերջը գահ ելաւ (այսինքն՝ 293 Յ. Ք։)

Այս դաշանց մէջ անշուշտ Հայոց վիճակն որոշուեցաւ, եւ Հայք Պարսից գերիշխանութենէն ազատեցան։ Այս միջոցին կը դնեն նաեւ ոմանք ի մերոց[3] Տրդատայ առաջին անգամ գահ ելնելը. նոյնը կը կարծէ Կութշմիտ, որ կը յաւելու թէ՝ դասական մատենագիրք անշուշտ չէին լռեր՝ եթէ Հայոց թագաւորը վերստին կանգնելու համար Հռոմայեցիք ուրոյն եւ նոր պատերազմ մղած ըլլային։ Ստոյգ ալ է թէ Ոդենատոսի յաղթութիւնքն, ինչպէս տեսանք, Հայոց բախտին համար մեծ նշանակութիւն ունեցան։ Մանաւանդ թէ Կութշմիտ Ագաթանգեղեայ յիշած Գոթաց արշաւանքը, որուն մէջ քաջ հանդիսացաւ Տրդատ մենամարտելով եւ յաղթելով Գոթաց արքային, եւ այն պատճառաւ թագ առաւ Հռոմայեցւոց կայսրէն ըստ Ագաթանգեղեայ[4], այս արշաւանքը նոյն կը համարի այն յարձակման հետ Գոթաց եւ այլ ազգաց, որոնց դէմ կռուեցաւ Ոդենատոս եւ մեռաւ (267 Յ. Ք.)։ Այլք նոյնը կը դնեն (ըստ Զենոբայ Գլակայ) 286ին, երբ Դիոկղետիանոս կը կռուէր ընդդէմ Գերմանաց, Սարմատաց եւ Հռետաց։ Սակայն թէ Ագաթանգեղեայ միտքն այս չէ, այլ թէ նոյն արշաւանքն Ասիոյ մէջ էր, կարծենք բաւական յայտնի է՝ այնու մանաւանդ որ Տրդատ մնաւ, կ'ըսէ, “ի կողմանս Յունաց„ որով պէտք է Հռոմէական տէրութեան Արեւելից կողմն կամ Ասիա իմանալ, եւ այն “առ կոմսի ումեմն Լիկի-(նի)անէս անուն„։ Ամենայն իրաւամբք մտադիր կ'ընէ Կութշմիտ, թէ պէտք չկայ այս կոմսը նոյնացնել Լիկինիանոսի՝ Կոստանդիանոսի կայսերակցին հետ, ինչպէս շատերը կարծեցին։ Այսպէս ամենեւին արգելք մը չկայ 266—267ին գոթական արշաւանաց ատեն դնել այս դէպքերը, թէպէտ նաեւ ուրիշ նման ասպատակութիւնք պակաս չեն։ Այսպէս կը գտնենք 269ին Յ. Ք. արշաւանք մը Գոթաց եւ ուրիշ բարբարոսաց, որոնք Հելլեսպոնտոսն անցնելով մինչեւ Յունաստան յառաջացան։ Սակայն այս արշաւանքն Ասիոյ եզերքն հազիւ կը շօշափէր, ուր 266ին արշաւանաց ժամանակ Լիւդիա, Բիւթանիա, Փռիւգիա, Գաղատիա, նաեւ Գամիրք ողողուած էին. այնպէս որ աւելի հաւանական կ'երեւայ թէ այս արշաւանաց վրայ պէտք է առնուլ Ագաթանգեղեայ խօսքը, որուն մանրամասնութիւնքն ի հարկէ կրնան դիւրաւ չափազանցուած ըլլալ։

---

[1] Սինեսիոս, Վասն թագ. գլ. ժը։ Այսպէս դասեցին շատերն ի գիտնոց. այսպէս նաեւ Կութշմիտ։

[2] Անդ։ Narseus կ'անուանուի արքայն, իսկ Պարսից անդ՝ երկու անգամ Պորնիւս գրուած է։ — Շապհոյ Ա. յաջորդեցին Որմիզդ Ա. (372), Վռամ Ա. (273), Վռամ Բ. (276), Վռամ Գ. Սագանշահ (293, 4 ամիս միայն), Ներսեհ (293), Որմիզդ Բ. (302) եւ Շապուհ Բ. (309—379,) եւ սոցա ժամանակը կ'իյնան Ագաթանգեղեայ պատմութեան դէպքերը։

[3] Հմմտ. Այրարատ, էջ 374։

[4] Ագաթ. էջ 44—48։

Խնդիր է թէ ո՛ր ժամանակին եւ ո՛ր արքային համարելու է Ագաթանգեղեայ յիշածը՝ թէ սահմաններ հաստատեցին Պարսիկք Հռոմայյեցւոց դէմ **փոսերով**[1]։ Ժամանակին նայելով Շապուհ Ա. էր՝ որ զՏրդատ մերժելով Հայաստան գրաւեց, եւ սահմանները կրնար ճշդել փոսերով։ Բայց նկատելով այն պարագայն՝ որ Ագաթանգեղոս անգամ մը Արտաշիր յիշելով՝ ա՛լ ուրիշ Պարսից թագաւորաց անունը չի յիշեր, այնպէս կը ցուցընէ թէ այս սահմաններ հաստատելն ալ Արտաշրի կու տայ։ Այսպիսի սխալ անուանակոչութեան պատճառը կրնայ կարծուիլ այն՝ որ Գողթան երգոց մէջ յիշուած Արտաշէսն նոյնպիսի սահմաններ որոշել տուաւ (ըստ Խորենացւոյ[2]), թերեւս նոյնն ըրաւ նաեւ ուրիշ Արտաշէս մը (Գ.) որ նաեւ Արտաշիր կը կոչուէր, եւ մերձաւոր էր ժամանակաւ հեղինակին. ուստի եւ շփոթմամբ Արտաշիր պարսկին տուած է հոս Ագաթանգեղոս։ Ըստ իս՝ այս պարագայն կրնար պատահած ըլլալ նաեւ Պրոբոսի ժամանակ երբ խաղաղութեան դաշինք գրուեցաւ։ Եւ արդեամբք ըստ Խորենացւոյ[3] Պրոբոս “բաժանէ զաշխարհս (Հայոց) սահմանադրութեամբ **փոսս** գործելով„։ Եւ որովհետեւ Խորենացի հոս փոխանակ Վռամ Բ. արքային Արտաշիր կը դնէ արքայից արքային անունը, կրնանք ըսել թէ այս դիպացս արձագանգ է նաեւ այն՝ զոր

---

[1] Ագաթ. էջ 42, 7—14։

[2] Խոր. Բ. գլ. ծզ։

[3] Խոր. Բ. գլ. հէ։

Խորենացի կը յաւելու Արտաշիսի սահման որոշելը պատմելէն ետքը՝ թէ “ընդ որ նախանձեալ Արտաշրէ, որդի Սասանայ, զնոյն նման հրամայէ առնել եւ ի Պարսից աշխարհին եւ յիւր անունն անուանել, զի մի՛ ես յիշեսցի անունն Արտաշիսի„ [1]:

9.

Տրդատայ առաջին անգամ թագաւորելէն մինչեւ Հայոց քրիստոնէութեան դարձը, նոյնպէս կցկտուր եւ մթին է Ագաթանգեղեայ պատմութեան մէջ, որ կը գրէ՝ թէ 1. կայսրն օգնական զօրք տուաւ: 2. Տրդատ եկաւ եւ գտաւ Պարսիկները տիրած Հայաստանի: 3. Տրդատ յաղթեց եւ հայրենի տէրութիւնն յինքն դրաւեց[2]: Ապա վկայաբանութիւն մ'իւր գրոց մէջ հիւսելէն ետքը, կը գրէ՝ թէ 4. Տրդատ արշաւանաց մէջ էր ընդդէմ Պարսից՝ օգնութեամբ Հռոմայեցւոց, եւ Հոնաց բազմութիւն մ'ալ դաշնակից էր իրեն[3]: Գոյզն եւ անորոշ ակնարկութիւնք կ'ըլլան նաեւ այլուր:

---

[1] Հմմտ. այս խնդրոյս նկատմամբ Գութշմիտի կարծիքը, Agath. էջ 53:

[2] Ագաթ. էջ 48, 14. “Յայնժամ մեծացոյց յոյժ թագաւորն զՏրդատիոս . . . թագ կապեալ ի գլուխն նորա . . . եւ գումարեաց ի ձեռս նորա զօրս բազումս յօգնականութիւն նմա, եւ արձակեաց յիւրական աշխարհն Հայոց: . . . Խաղաց գնաց թագաւորն (Տրդատ) ի կողմանս Հայոց. եկն եգիտ անդ զօրս բազումս Պարսից՝ զի զաշխարհն յինքեանս գրաւեալ էին ի ծառայութիւն. զբազումս կոտորէր, եւ զբազումս փախստականս արարեալ ի կողմանս Պարսից արկանէր. եւ զհայրենեաց տէրութիւնն յինքն նուաճեաց, եւ զօրացաւ ի վերայ սահմանաց նորա„:

[3] Ագաթ. էջ 103, 16. “Իսկ թագաւորն Տրդատ զամենայն ժամանակս իւրոյ թագաւորութեանն աւերէր քանդէր զերկիրն Պարսից թագաւորութեանն. զաշխարհն Ասորեստանի աւերէր, եւ հարկանէր ի հարուածս անհնա-

Այս կէտերէն առաջին երեքը ցայսվայր ըսուածները կ'ակնարկեն, թէեւ ըստ ոմանց պէտք է զանոնք առնուլ 283—297 մղուած պատերազմաց վրայ: Իսկ չորրորդ կէտին մէջ համառօտութեամբ յիշուած են Կարոսի եւ Գաղերիոսի պատերազմները: Արդէն Պրոբոս Պարսից դէմ արշաւելու պատրաստութիւններ կը տեսնէր, երբ սպանուեցաւ (281 Յ. Ք.): Կարոս յաջողութեամբ մղեց սոյն արշաւանքը. մտաւ Միջագետք, մխեցաւ մինչեւ Տիզբոն, բայց մեռաւ հոն հիւանդութեամբ կամ շանթահար ըստ ոմանց.[1] (սկիզբն 284 Յ. Ք.): Իւր որդին Նումերիանոս բանակն ետ դարձուց եւ սպանուեցաւ քիչ մ'ետքն, ինչպէս նաեւ Ապեր, եւ ինքնակալ եղաւ Դիոկղետիանոս (284 Յ. Ք. 17 Սեպ.): Թերեւս Պարսիկք այս առթիւ բաւական զօրացան, եւ Հայոց գոնէ մի մասն իրենց տակն առին, այնպէս որ Տրդատ պէտք ունեցաւ երկրորդ անգամ գահը ձեռք ձգելու 287ին՝ Դիոկղետիանու ձեռօք: Այս տեսութիւնը բոլորովին կը ստուգուի նաեւ այլուստ, եթէ ճշմարտուի Կոստանդեայ մը գոյութիւնն եւ մղած պատերազմն ընդդէմ Հռոմայեցւոց, ինչպէս կը

րինս: ...Մեծ անուն պարծանաց քաջութեան անձին տոհմայր, եւ զհոյակապ չքեղութիւն յաղթութեան ընդ ամենայն աշխարհ կացուցանէր. հարկանէր ի հարուածս զթշնամիսն, եւ խնդրէր զքէնս վրիժուց իւրոց հայրենեացն. առնոյր աւար բազում ի կողմանցն Ասորոց, եւ թափէր կողոպուտ սաստիկս անհնարին ի նոցանէն: Արկանէր ի սուր զզօրս Պարսից, եւ թափէր զկողոպուտ անհնարին. լինէր առաջնորդ տան ի ձիոյ զօրուն Յունաց. եւ մտանէր նոցա զբանակս նոցա. հանէր զզօրս Հոնաց ասպատակ յայտ, եւ գերէր զկողմանս Պարսից„:

[1] Փլաւիոս Վոպիսկոս, ի Կարոս, Գ, 8: Եւտրոպիոս, Թ. 18, 19: Աւրել. Վիկտորիոս, Պատմ. Կայսերաց. 38: Զօնար, Տարեգիրք, ԺԲ. 30 եւն:

պատմէն Խորենացի[1] եւ այլք՝ յենլով Եւսեբիոսի քրոնիկոնին Հայ թարգմանութեան մի կէտին, որ սակայն սխալ ընթերցուած մըն է անշուշտ բառի մը կամ անուան[2]. գիտենք ալ որ Կարինոս սպանուեցաւ ի Միւսիա Դիոկղետիանոսի դէմ կռուած ժամանակ Մարգոս քաղաքին քով (285 Յ. Ք.): Դիոկղետիանոս արեւմուտք երթալէն վերջը հարկ տեսաւ Պարսից դէմ արշաւել, բայց շատ երկար արշաւանք մը չեղաւ. վասն զի Վռամ Բ. ստիպուեցաւ խաղաղութիւն ընել այնու դաշամբ՝ որ Տիգրիսի աղէին եղող երկիրները թողուց Հռոմայեցւոց (286էն վերջը): Այսպէս Հայաստան ազատեցաւ կրկին Պարսից զինուց ազդեցութենէն, եւ Տրդատ ազատութեամբ յիւր գահն հաստատուեցաւ ընդդէմ Պարսից (287 Յ. Ք.): Ճշդիւ այս տարին է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարին, յորում գահ ելած կը դնէ Խորենացի զՏրդատ, որ զայն մեծաւ աշխատութեամբ եւ քննութեամբ գտած կ'ըսէ (Բ. Գլ. Ձբ.): Միաբան է նաեւ Մարկեղոս Ամմիանոս, որ 295էն յառաջ Հայաստան կը դնէ ազատ ի Պարսից եւ "հպատակեալ հռոմէական իշխանութեան„: (Իգ. 5:)

---

[1] Խոր. Բ. գլ. Հթ։ Խորենացի բոլոր դէպքերն հոս շփոթեր է, եւ կը պատմէ այսպէս. "Կարոս հանդերձ որդւովքն Կառինեաւ եւ Նումերիանոսիւ թագաւորեաց. եւ զօրաժողով եղեալ ետ ճակատ ընդդէմ Պարսից արքային, եւ յաղթեալ՝ դարձաւ ի Հռոմ։ Վասն որոյ բազում ազգս ի սատարութիւն կալեալ Արտաշրի, թիկունս արարեալ զանապատն Տաճկաստանի, դարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս Հռովմայեցւոց կրկին՝ աստի եւ անտի Եփրատու, յորում սպանաւ Կարոս ի Ցռինովն (այլ օրինակք ունին՝ ի Ցոյնան)։ Նոյնպէս եւ Կառինոս, որ ի վերայ Կոտանոյոց չոգաւ յանապատ, ընդ որում եւ Տրդատ. եւ սատակեցաւ նա եւ զօրն, եւ մնացեալքն ի փախուստ դարձան։ . . . Ընդ նոյն աւուրս լինի սպանեալ եւ Նումերիանոս ի Թրակէ, եւ փոխանորդեալ զթագաւորութիւնն Դիոկղետիանոս„ եւն։ Հմմտ. այս նկատմամբ նաեւ [illegible], 376, ծն. 2։

[2] Եւս. Քրոն. (Վենետ. 1818) Հտր. Ա. էջ 302. "Ի Կարոյ վախճանելն ի Միջագետս, Նումերիանոսի առ նովաւ լինէր սպանանել ի Թրակիա, եւ Կարինոսի նոյնպէս ի Կոտանոյ պատերազմին։„ Զայս օրինակած է եւ Սամուէլ Անեցի, որ կը գրէ "Կառնակ սպարապետ մեծին Խոսրովու հօրն Տրդատայ՝ առեն յերկարեալ զամս կենացն ՃԿ... սա եհար զԿարոս կայսր. եւ սպանաւ Կարոս որդւովն իւրով ի պատերազմին։„ Թէ հոս Եւսեբեայ Հայ բնագիրն աղաւաղ է, յայտնի է նաեւ անկէ՝ որ այն կտորն շատ աւելի ընդարձակ եւ ճիշդ է Հերոնիմեան Լատիներէն թարգմանութեան մէջ (Migne, Patrologiae cursus. Series prima. Tomus XXVII, p. 657) եւ այսպէս է. Carus Narbonensis, cum omni Parthorum regione vastata Chochem et Ctesiphontem nobillissimas hostium urbes cepisset, super Tigrim castra ponens, fulmine ictus interiit. . . . Carinus praelio victus apud Margum occiditur. Այս ուրեմն ճշդիւ միաբան պատմութեան հետ։ Զարմանք է որ Հ. Մ. Վ. Աւգերեան (Անդ, էջ 362 բ) կը ջանայ պաշտպան հանդիսանալ Հայ ընթերցուածին, մանաւանդ թէ փոխանակ Հայը վրիպած դնելու՝ կ'ուզէ ուղղել Հերոնիմեայ թարգմանութիւնը սխալ ընթերցմամբ, այսինքն՝ ընդունելով որ Հայ բնագրին մէջ *Κορνακὴς* կամ *Κορνάκος* (Կառնակայ) էր, իսկ Հերոնիմոս *Κεραυνὸς* (շանթ) թարգմանած է։ Բայց միտ դնելու էր որ նաեւ Սինկեղոս պահած է մեզ այն կտորը, որուն մէջ նոյնպէս կը գտնենք *Κᾶρος . . . κεραυνοῦ κατασκήψαντος . . . διαφθείρεται κτλ.* Ճշդիւ հակառակը կը ստիպուէինք պնդել, եթէ չըլլար միայն այն

Ըստ Ագաթանգեղեայ Տրդատ հանգիստ չունեցաւ, այլ Արքայից արքային դէմ արշաւանաց մէջ էր 13 տարիէ աւելի[1]: Ըստ ինքեան դժուարութիւն մ'ալ չկայ այս պատմու-

---

պարագային՝ որ [illegible] ըլլալուն խօսքը Կարոսի նկատմամբ է, ուստի այս բառը բնագրին առաջին նախադասութեան մէջ կը գտնուէր, իսկ [illegible] կը գտնենք վերջը՝ այսինքն՝ Հայ թարգմանութեան երրորդ նախադասութեան մէջ: Բայց յամենայն դէպս [illegible] աղաւաղութիւն մ'ըլլալու է [illegible]:

[1] Ագաթ. 110, 7. "Զամենայն ամս ժամանակաց իւրոց թագաւորն Տրդատ զբաղեալ ընդ Պարսից տէրութեանն, խնդրեաց զքէնս վրիժուց մարտից պատերազմաց: Իսկ ի նմին ամացն՝ որ եղեւ Գրիգորիոս ի վիրապին, մինչեւ ամս երեքտասան, եւ էր մարտ սաստիկ [illegible] Տրդատայ ընդ Պարսից թագաւորին զամենայն աւուրս կենաց իւրոց.„ եւ այլուր:

թեան դէմ. վասն զի նաեւ խաղաղութեան կնքուելէն ետքն ալ կրնար Պարսից արքայն գըրգռել զՏրդատ եւ այս վերջինը մանր արշաւանքներ ընել յԱտրպատական եւն։ Այս կը հաստատուի նաեւ այնու՝ որ Մաքսիմիանոս յաղթանակ կատարած կը յիշուի Պարսից դէմ մղած պատերազմին (իբր 290 Յ. Ք.)։ Յայտնապէս թշնամութիւնը սաստկացաւ քիչ մ'ետքը։ Վասն զի “Նախ ինքն Ներսեհ մտեալ գրաւեալ էր (295 Յ. Ք.) զՀայաստան՝ զհպատակեալն հռոմէական իշխանութեան„¹։ Ներսեհ բաց ի Հայաստան գրաւելէն՝ մտաւ նաեւ Միջագետք։ Այսպէս հարկ է որ Տրդատ բոլորովին մերժուած ըլլայ հայրենի իշխանութենէն. եւ անշուշտ դիմած է կայսեր։ Գաղերիոս աճապարեց սակաւաձեռն գնդով ճակատ տալու Ներսեհի դէմ Կաղինիկեայ եւ Կարրայի մէջ, բայց պարտեցաւ իւր անխոհեմութեամբ (296 Յ. Ք.)։ Դիոկղետիանոս շատ դժկամակութեամբ ընդունեցաւ զԳաղերիոս, որ սակայն նոր զօրք գումարելով եւ խոհեմութեամբ շարժելով՝ կատարեալ յաղթութիւն ստացաւ Ներսեհի դէմ՝ երբ իւր բանակով Մեծ Հայք մտաւ, ուստի եւ անշուշտ իւր հետն ունէր եւ զՏրդատ։ Այս ճակատին մէջ գերեցան Ներսեհի կանայք եւ քորք եւ որդիք,

---

[1] Մարքէլլոս Ամմիանոս. ԻԳ. 5. “Etenim ut probabile argumentum ad fidem implendam scientiae suae id praetendebant, quòd et Maximiano antehac Caesari cum Narseo Persarum rege jam congressuro, itidem leo et aper ingens trucidati simul oblati sunt, et superata gente discessit incolumis: illo minimė contemplato, quòd aliena petenti portendebatur exitium, et Narseus primus Armeniam Romano juri obnoxiam occuparat.

եւ այնպէս բեկաւ Պարսից զօրութիւնը՝ որ ոչ միայն ամենածանր պայմաններ յանձն առաւ Ներսեհ,[1] (297 Յ. Ք.) այլ եւ այս խաղաղութիւնը տեւեց 40 տարի, մինչեւ 338, որ տարին Շապուհ Բ. յարձակեցաւ Մծբնայ վրայ:

Այս խաղաղութեամբ՝ որ նշանաւոր է պատմութեան մէջ՝ Հռոմայեցիք ետ առին շատ մ'երկիրներ, եւ Հայաստան բոլորովին ազատեցաւ Արեաց ազդեցութենէն[2]: Պետրոս Պատրիկոս, որ մանր ոճով կը պատմէ այս դաշնադրութիւնը, կ'ըսէ՝ թէ դաշանց կէտերն էին. “Հռոմայեցիք կալցին յարեւելս զինտիլեան Ծոփաց աշխարհաւ, զԱրզն հանդերձ Կորդուօք եւ զաշխարհ Զաբդիկեան, եւ Տիգրիս կացցէ սահման երկոցունց պետութեանց: Սահմանք Հայոց աշխարհին ձգեսցին մինչեւ ցամուրն Ծինթա, ի սահմանս Մարաց, եւ արքայն Վրաց ի Հռոմայեցւոց առցէ զնշանակս արքայութեանն: Մծբին եղիցի շահաստան՝ որ առ Տիգրիս գետով„[3]: Այսպէս ուրեմն ոչ միայն Տրդատ իւր գահն հաստատուեցաւ, այլ եւ ընդարձակուեցան իւր տէրութեան սահմանները (297 Յ. Ք.)։ Այս կէտը նշանաւոր է նաեւ այնու՝ որ Ագաթանգեղեայ մէջ յիշուած արշաւանքները ա՛լ Տրդատայ այս ժամանակէն վերջն չեն կրնար ձգուիլ. եւ ասով ցուցուած կ՚ըլլայ միանգամայն՝ թէ Ագաթանգեղեայ մէջ յիշուած Լիկիանոսն չէ Կոստանդիանոսի գահակիցը, ինչպէս կ՚ուզեն գրեթէ բոլոր հին եւ նոր քննիչք կարծել, եւ մերքն հաստատութեամբ սոյն Լիկիանոսի քով սնած կ՚ուզեն դնել զՏրդատ։ Այո, Եւտրոպիոս[1] ճշդիւ սոյն պատերազմին մէջ նիզակակից կը դնէ Գաղերեայ զԼիկիանոս, որ դեռ չէր գահ ելած, եւ հազիւ 307ին կեսար անուանուեցաւ։ Բայց ըստ Ագաթանգեղեայ՝ Տրդատ այս պատերազմներէն շատ յառաջ գահ ելած էր արդէն, վասն զի յայտնի կը պատմէ թէ 13 տարիէն աւելի արշաւանքներ ունեցաւ Տրդատ. որով նաեւ ըստ Ագաթանգեղեայ՝ Տրդատայ առաջին անգամ թագաւորելը Պրոբոսի ատեն կ՚իյնայ, եւ կը ստիպուինք այն Գթաց արշաւանքն Ոդենատոսի ատեն (266—267) եղածը համարել. եւ այսպէս այն Լիկինիանոս չէ այս կայսրը։

---

[1] Խորենացի, Պատմ. Հայ. Ը. 24, 25: Զենոբ, Տարեգիրք: Ժ.Բ. 31: Պետր. Պատրիկիոս, Քաղ. 3 եւն:

[2] Գաղերիոս իւր մէկ հրովարտակին մէջ առ Եւսեբեայ (Պատմ. Եկեղ. Գիրք Ը. գլ. ժէ) բաց ի այլ անուններէ՝ կը կոչուի նաեւ Հայկական (Armeniacus) եւ Ադիաբենական:

[3] Պետր. Պատրիկիոս եւ Մենանդրոս, Հատակոտորք, 3. Ἦν δὲ τὰ κεφάλαια τῆς πρεσβείας ταῦτα, ὥστε κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κλίμα τὴν Ἰντηληνὴν μετὰ Σοφηνῆς καὶ Ἀρζανηνὴν μετὰ Καρδουηνῶν καὶ Ζαβδικηνῆς Ῥωμαίους ἔχειν, καὶ τὸν Τίγριν ποταμὸν ἑκατέρας πολιτείας ὁροθέσιον εἶναι, Ἀρμενίαν δὲ Ζίνθα τὸ κάστρον ἐν μεθορίῳ τῆς Μηδικῆς κείμενον ὁρίζειν, τὸν δὲ Ἰβηρίας βασιλέα τῆς οἰκείας βασιλείας τὰ σύμβολα Ῥωμαίοις ὀφείλειν, εἶναι δὲ τόπον τῶν συναλλαγμάτων Νίσιβιν τὴν πόλιν παρακειμένην τῷ Τίγριδι. Հմմտ. այս գաւառաց նկատմամբ՝ Այրարատ, 378, ծն. 1 եւ 2:

Պետրոս Պատրիկիոս Մագիստրոս կը յիշէ թէ այս խաղաղութեան դաշանց կնքման համար Պարսից արքայից արքայէն պատգամաւոր առաքուած էին "Ափարբոս եւ Արքապետ եւ Բարսաբորսոս," որոնց առաջինը "անձնապահապետ", եւ վերջինը "իշխան Սիւմի աշխարհին"[1]: Այսինքն Արքապետ հայկական կը հնչէ, բայց մանաւանդ Բարսաբորսոս անշուշտ է = Վարազշապուհ, եւ Սիւմի երկիրը = Սիւնիք[2]. որով Վարազշապուհ Սիւնեաց իշխան մը եւ թերեւս այլ ոմանք հայ իշխաններէն կողմնակից էին Ներսեհի: Ապաուրեմն Տրդատայ այլեւայլ անգամ մերժուիլը գահէն ճշդիւ ա՛յնպէս եղած է՝ ինչպէս տեսանք Խոսրովու մահը: Դժբախտաբար Ագաթանգեղոսի առաջին գրոց մթին եւ հարեւանցի պատմութիւնը կը զլանայ մեզ այսպիսի մանրամասնութիւնները:

---

[1] Եւտրոպիոս, Ժ. 4. Per hoc tempus a Galerio Licinius imperator est factus, Dacia oriundus, notus ei antiqua consuetudine, et in bello, quod adversus Narseum gesserat, strenuis laboribus et officiis acceptus.

Տրդատայ բանակին մէջ կը յիշուին Հոնք, բայց նաեւ աւելի կանուխ Խոսրովայ հետ կը գտնենք զանոնք: Կութշմիտ՝ որ ժամանակագրական վրիպակ կը համարի Հոնաց այսչափ կանուխ յիշուիլը, Տրդատայ բանակին մէջ Հոնաց գտնուիլը պատմական կը նկատէ[3]: Արդեամբք ալ Դ դարու սկիզբները շատ յաճախ կը գտնենք Հոն անուն ազգն Հայոց հետ յարաբերութեան մէջ, եւ Բուզանդ Ս. Գրիգորիսի մահուան առթիւ կը պատմէ Հոնաց եւ այլ հիւսիսականաց արշաւանքը[4]: Ա՛լ Դ դարուն վերջերը Հոնք նշանաւոր էին իրենց արշաւանօք, եւ իրենցմէ՝ մեծ զանգուած մը սկսաւ շարժիլ դէպ Եւրոպա. եւ յաջորդ դարուն կէսերն արդէն Դանուբեան ափունքներն ողողած էին: Բայց յամենայն դէպս՝ Ագաթանգեղեայ այս ակնարկութիւնք միշտ նշանաւոր կէտ մըն են այս հիւսիսական ազգաց պատմութեան լուսաւորութեան՝ որ տակաւին թերի է: Ըստ Լակարտի՝[1] Հոն ձեւը շատ հին չէ, այլ Ե դարու մէջ այս կերպն առած:

---

[1] Անգ. Ἀρκεσθεὶς τῇ παρουσίᾳ Ἀφφάρβα καὶ Ἀρχαπέτου καὶ Βαρσαβώρσου, ὧν ὁ μὲν ἕτερος ὕπαρχος ἦν πραιτωρίων, ὁ δὲ ἕτερος τὴν τοῦ Συμίου εἶχεν ἀρχήν.

[2] Հմմտ. նաեւ Այրարատ, էջ 391, ծն. 1:

[3] Agath. S. 31 եւ յետոյ:

[4] Բուզանդ, Գ. գլ. զ. էջ. 14, 10. "Յանդիման լինէր թագաւորին Մազքթաց, իշխանին բազմութեան զօ-

Տրդատայ քաջագործութեանց նկատմամբ պատմուածները ժողովրդական զրոյցներ կ'երեւան եղած, որոնք Ագաթանգեղեայ գրչին տակ կրնային մեծցած ըլլալ: Ագաթանգեղոս ամենայն գեղեցկութեամբ ոճով կը պատմէ՝[2] թէ ինչպէս Տրդատ Լիկինիանոսի գնդին համար խար հայթայթեց քաղաքորմէն դուրս խոտերու բարդեր պահապան **ընկերով**[3] մէկտեղ նետելով: Այս

րացն Հոնաց„: Հմմտ. Գ. Ե (էջ 15, 20. եւ 17, 12.) եւ Գ. Գլ. Խե. (էջ 144, 30):

[1] Paul de Lagarde, Gesammelte Abhandlungen, Leipzig, 1866, S. 219.

[2] Ագաթ. 45, 22—46, 18. “Մինչդեռ գային գունդք զօրացն եւ Տրդատէս ընդ նմա (Լիկիանու), դէպ եղեւ նոցա գալ մտանել ի նեղագոյն տեղի մի՝ յառուածէջս այգեստանւոյն, ի փողոցամէջս համբարոցացն՝ առ դրունս քաղաքին, քանզի զդրունս քաղաքին ախեալ էր. զի ժամ էր հասարակ գիշերոյ: Իբրեւ ոչ գտաւ խար երիվարաց զօրուն բազմութեան դարման կերակրոյ մինչեւ ի մէջ գիշեր, հայեցեալ տեսանէին ի զուարափակ քաղաքորմի միոջ՝ զի խոտահամբար մթերեալ էր. եւ ոչ ոք կարաց ձգել զձեռն իւր վասն տեղւոյն բարձրութեան: Յայնժամ Տրդատէս ելեալ եւ իջեալ՝ հոսէր ընկենոյր բարդս բարդս ի մէջ զօրացն մինչ ի լիութիւն բաւականի: Նաեւ զհամբարապանն ես (°) Խոզորմն է լանջ. յայնկոյս որմոյն ընկենոյր ի մէջ զօրացն, եւ ինքն անդրէն ելեալ իջանէր:„

[3] Ագաթ. 46, 16. “Խոզորմ իշխան„ ընթերցուածը գրչաց սխալ մըն է ի հարկէ՝ փոխանակ “Խոզորմն է լանջ„ գրելու, նոյնպէս անդէպ է “զհամբարապանն ես„ ընթեր-

առթիւ հուշակուելով իւր զօրութիւնը՝ Գթաց թագաւորին դէմ մենամարտութեան կ'ելլէ Հռոմայեցւոց կայսեր զգեստուք ծպտեալ եւ կը յաղթէ կաշմբուռն հակառակորդին[1]: Իւր յաղթանգամ հուժկուութիւնը կը նկարագրուի շատ կենդանի գոյներով[2], եւ այն՝ նաեւ պատերազմաց մէջ. այսպէս՝ երբ պատերազմի մը մէջ “ի կողմանս Տաճկաց„ խոցուած՝ իւր ասպազէնն ու զէնքերը կռնակը կապած լողալով կ'անցնի զեփրատ[3]: Ամենէն աւելի գեղեցիկ կը նկարագրուի Տրդատայ հսկայական ոյժը՝ որով 8 մեծ միապաղաղ քարեր Մասիսէն “ստանձնեալ„ բերաւ[4]: Այս եւ նման նկարագրութիւնք արդէն կը ցուցընեն թէ ինչ մեծամեծ զրոյցներ կազմուած

ցուածն, ուր անշուշտ “համբարապան„ վերադիրն “շանց„ է: Հոս յոյնը շատ ուղղութեամբ ունի. (PL. § 19. p. 13, 18) ἀλλὰ καὶ τοὺς φυλάσσοντας κύνας πολλοὺς κτλ. (բազում շունս համբարապանս:)

[1] Ագաթ. 47, 20—48, 13:

[2] Ագաթ. 104, 2, 144, 18 եւն:

[3] Ագաթ. էջ 157, 19—158, 10. “Անուանի եղեալ քաջութեամբք առաւելոյր ի մարտս պատերազմացն, նաեւ յուղիմպիադան Յունաց հսկայազօր երեւեալ, բազում գործս արութեան եւ անդ ցուցեալ եւ ոչ սակաւ մղեալ պատերազմունս յայնկոյս Եփրատ գետոյ ի կողմանս Տաճկաց, ուր եւ կարեվէր խոցեալ ելանէր երիվարաւն ի պատերազմէն. իսկ նորա առեալ զերիվարն, եւ զասպազէնն նորին եւ զիւր զառնազէնն առեալ կապեալ ի թիկունսն, ի վերայ մկանանցն ի լիւղ անցանէր ընդ գետն Եփրատ:„ Յայտնի կ'երեւայ՝ որ այս կտորը Եւսեբեայ վերը յիշուած աղաւաղեալ մասին հետ՝ հիմն եղած են Կոռնակայ պատերազմին յանապատէն Տաճկաստանի առ Խորենացւոյ (Բ. գլ. հթ:)

[4] Ագաթ. էջ 576, 9 եւն. “Եւ ութնօրեայ ճանապարհ կալեալ ի վեր ի բարձր լեառն Մասիս: Եւ անտի ի գլխոյ լեռնէն առեալ վէմս արաստոյս, անտաշս, անկոփս, յաղթս, ծանունս, երկայնս եւ ստուարս, մեծամեծս, որ զմի մի ոչ լինէր հնար՝ թէ եւ դիպելոյ բազմութեանց ի մարդկանէ՝ զայն շարժել, արդ առեալ սկայազօրն հայկաբար զութարձանան՝ ի վերայ իւրոց թիկանցն զայն դնէր, ստանձնեալ բերեալ ի վկայարան տաճարաց„ եւն:

էին անձի մը վրայ՝ որ իբրեւ ճշմարիտ գուսան կը ներկայանայ ընթերցողաց: Կութշմիտ աւելի յառաջանալով՝ կը համարի թէ այս ամենայն ոչ այլ ինչ են՝ բայց Հայոց դիւցաբանական մէկ անձին վրայ պատմուածները փոխուած եւ պատմական անձի մը վրայ առնուած: Արդէն, ինչպէս վերն յիշած ենք, այնչափ մեծ եւ վսեմ նկարագրութիւն կը գտնենք իր վրայ, որ ակամայ Հայ գուսանները կը յիշենք, եւ անշուշտ հեռի չենք ճշմարտութենէն՝ երբ հաստատենք՝ թէ Ագաթանգեղոս այս կտորները (հարկաւ ոչ բառ առ բառ) քաղած է Հայ գուսաններէն, որոնց երգերը կը կազմէին տեսակ մը Հայկական Շահնամէ: Կարծենք թէ Ագաթանգեղոս բացայայտ ալ սոյնը կը խոստովանի, վասն զի կը գրէ (103, 22.) “Վասն այսորիկ պատշաճեցան բանքս այս ի բանս կարգի առակաց, թէ Իբրեւ զսէգն Տրդատ, որ սիգալով աւերեաց զթումբս գետոց, եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց: Վասն զի (կը յաւելու Ագաթանգեղոս,) սէգ իսկ էր առ հանդերձ (°), եւ այլ ուժով պնդութեան հաստատութեամբ բուռն ոսկերօք եւ յաղթ մարմնով, քաջ եւ արի պատերազմող անհնարին, բարձր եւ լայն հասակաւ„ եւն: Կարծենք թէ հոս “բանք կարգի առակաց„ ասութիւնը կը նշանակէ այն երգերը՝ զոր մեր նախնիք նաեւ “բանք առասպելի„, “առասպել„, “վիպասանաց երգք„, “վիպասանութիւն„ եւ այլ անուանակոչութեամբ կը նշանակեն: Այս պարագային անհամեմատ կը յաւելու սոյն գրոց այս մասնրուն արժէքն, թէպէտ եւ գրչին ուռուցիկ ոճը չէ սիրած մեզ նոյները բնիկ չափական ձեւով աւանդել, որչափ կ'երեւայ։

Ագաթանգեղեայ առաջին գրոց մեծ մասը կը գրաւեն երկու որոշ մասեր **վկայաբանական** ուղղութեամբ, որք սոյն պատճառաւ ալ այնչափ պատմական մեծ արժէք չունին, վասն զի առաջին անգամ իսկ ընթերցողը կը տեսնէ՝ որ այն տեսակ վկայաբանութիւններէն են, որոնք ըստ գոյացութեան միայն ճշմարտութիւնը կը պատմեն, կամ՝ համառօտ ըսելով՝ չեն **վաւերական վկայաբանութիւն**։ Այս մասերն են 1. **Վկայաբանութիւն** Ս. Գրիգորի։ 2. **Վկայաբանութիւն** Ս. **Հռիփսիմեանց**։ 3. **Տեսիլ** Ս. **Գրիգորի**։ Այս վերջինը Բ գրոց մէջն է, բայց ի հարկէ ամենեւին կապ չունի նոյն **ընտիր պատմական** գրոց հետ, ուր նաեւ քանի մը վկայաբանական կտորներ հիւսուած են. այսպէս Տրդատայ բժշկութեան եւ նման դէպքեր։ Բայց նաեւ այս մասերն հաւասար արժէք չունին։

Ս. Գրիգորի վկայաբանութիւնը շատ աւելի պատմական տարր ունի իւր մէջ։ Բոլորովին պատմական կը հնչէ սկզբնաւորութիւնը[1]. “**Յաւուրսն** Տրդատայ թագաւորութեանն Հայոց մեծաց, խաղացին եկին հասին յԵկեղեաց գաւառ, ի գիւղն Երիզայ, ի մեհեանն Անահտական, զի անդ զոհս մատուսցեն. եւ իբրեւ կատարեցին զգործն անարժանութեան, իջին բանակեցան առ ափն գետոյն, զոր Գայլն կոչեն։ Իբրեւ եկն եմուտ ի խորան անդր եւ յընթրիս բազմեցաւ, եւ իբրեւ ընդ գինիս մտին, հրաման ետ Թագաւորն Գրիգորի՝ զի պսակս եւ Թաւ ոստս ծառոց նուէրս տարցի բագնին Անահտական պատկերին: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն պաշտօնատար լինել դիցն երկրպագութեան„: Այս կտորը կը դնէ մեր առջեւ նաեւ անգին ակնարկութիւններ հեթանոս Հայոց սովորութեանց վրայ: Յաջորդ երկար հատածները[1], Տրդատայ եւ Գրիգորի այս կամ այն պատասխանը, Ս. Գրիգորի չարչարանաց մանրամասնութիւններն եւ նմանք մասնաւոր նշանակութիւն մը չունին. վասն զի այսպիսիք ճառաբանից ինչ կը համարուին շատ մը նոյն տեսակ գրութեանց: Նաեւ անուղղակի մանր տեղեկութիւններ շատ քիչ կան այս մասին մէջ: Ինչպէս սկիզբն՝ նոյնպէս նաեւ միայն վերջը պատմական դրոշմ կը կրէ, որ է այս հատածը[2]. "Հրաման տայր կապել ոտիւք եւ կապել ձեռօք եւ կապել պարանոցաւ խաղացուցանել զնա յԱյրարատ գաւառ, եւ տալ զնա ի դղեակ բերդին Արտաշատ քաղաքին, եւ իջուցանել ի վիրապն ներքին որ անհնարին էր խորութեամբ, մինչեւ անդէն մեռցի: Եւ եղեւ նա յայնմ վիրապի ամս երեքտասան„: Կը յաջորդէ ծանօթ պատմական հատածը՝ որ Տրդատայ ընդդէմ Պարսից բրած արշաւանքները կը նկարագրէ[3]: Ս. Գրիգորի վիրապ ձգուելուն այս պարզ պատմութիւնը, ինչպէս ըսինք՝ ընտիր աղբիւրէ մը կ'երեւայ. բայց միայն այսչափը, վասն զի նոյն պարզ դէպքը բաւական յաւելուածներ առած է[1], որոնք Ա. Գրոց մէջ Դանիէլի գուբ ձգուելուն պարագաներուն համեմատ ձեւուած են. այսպէս թէ կին մը “հրաման առեալ յարհաւրաց„ “աւուր նկանակ մի արարեալ պատրաստական„ վերայ կը ձգէր, թէ նոյն տեղ “օձախառն բնակութիւն„ մըն էր. եւ այլ նման պարագաներ։

---

[1] Ագաթ. էջ 49, 13—50, 13։

---

[1] Ագաթ. էջ 50, 14—101, 19 կամ մանաւանդ 103, 2:
[2] Ագաթ. էջ 103, 2—10:
[3] Ագաթ. էջ 103, 15—104, 26:

Իսկ **Տեղլեան** նկատմամբ աւելորդ կը համարինք հոս խօսիլ, մանաւանդ որ վերն տեսանք՝ թէ այս հատածը Ն դարէն միայն կրնայ ըլլալ։

“Նուաղագոյն պատմական տարր ունի **Հռիփսիմեանց** վկայաբանութիւնը, որ առաջին գրոց մէջ բոլորովին կղզիացեալ դիրք մ'ունի[2], եւ իւր սկզբնաւորութեամբ եւ վերջաբանութեամբ նախընթաց եւ յաջորդ մասերուն հետ անկապ է. այնպէս որ երբ ԺԳ—ԺԹ հատածները դուրս ձգենք՝ եւ ոչ դոյզն ընդհատութիւն մը կ'ըլլայ Ագաթանգեղեայ գրոց[3]։ Բայց նաեւ Բ. գրոց մէջ կան բաւական կտորներ՝ որ սերտ կապ ունին այս վկայաբանութեան հետ։

Արտաքին պատմութեան եւ նաեւ եկեղեցական հնախօսութեան հետ շատ միաբան չեն Հռիփսիմեանց պատմութեան մանրամասն պարագայք. այսպէս՝ թէ Դիոկղետիանոս, որ արդէն ինքնակալ չեղած ամուսնացած էր Պրիսկեայ հետ, կին խնդրած ըլլայ “ի քաղաքին Հռոմայեցւոց„, եւ այն՝ [illegible] “կուսանաց արգելափակի„ մէջ, ուր Հռիփսիմէն էր “ի թագաւորական տոհմէ„ եւ այլն։ Լոկ Շուշանայ պատմութեան համեմատ ձուլուած է սոյն կուսին Հայաստանի մէջ ըրածներուն պատմութիւնն եւ այլ հանգամանքն զոր մի առ մի կրկնել աւելորդ կը համարինք։ Այս իսկ պատճառաւ՝ Հռիփսիմեանց վկայաբանութեան պատմական արժէքն “հասարակ ոչինչ է„ ըստ Կութշմիտի[1], որ աւելի յառաջ երթալով կը համարձակի ըսել՝ թէ Բագրատունւոյն Տրդատայ եւ Նազինիկ հարճին վրայ պատմածը[2] հիմն է Հռիփսիմեայ պատմութեան։ Բայց կարծենք դժուար է զայս ընդունիլ, մանաւանդ որ հեթանոս Նազինկան վրայ Խորենացւոյ պատմածը տրամաչափապէս հակառակ է Հռիփսիմէի տրուած նկարագրին. Եւ անընդունելի է՝ որ այնպէս կանուխ ժամանակաւ այնչափ փոփոխուէին աւանդութիւնք, մինչեւ վատահամբաւ հարճ մը ճշդիւ զգաստ սրբուհւոյ փոխուէր եւ պաշտուէր. մինչդեռ մեր նախնիք հեթանոսութեան ամենադոյզն հետքերը՝ հեթանոսական դիւցազանց եւ նախահաւուց վրայ եղած աւանդութիւնքն իսկ անհետ ընել կը ճգնէին։ Այո՛ թէեւ Հռիփսիմեանց պատմութիւնն անվաւերական եւ կեղծ պարագաներով հիւսուած է. բայց գոնեայ պատմական նշոյլքներ պակսելու չեն անշուշտ անոր մէջ։

---

[1] Ագաթ. էջ 105, 1—23. 176, 1—11. 179, 23—180, 9. 185, 24—186, 17 եւն։

[2] Ագաթ. էջ 112, 18—163, 25։

[3] Բայց ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսած ենք՝ կան քանի մը կտորներ ուրիշ աղբիւրներէ հիւսուած այս մասին մէջ, ինչպէս էջ 157, 19—158, 10 եւն։

---

[1] Agath. էջ 58—60։

[2] Խոր. Բ. գլ. կգ։

կարծենք դժուարութիւն մը չկայ ընդունելու թէ կուսանք ոմանք Հայաստան փախած ըլլան նոյն հալածանաց առթիւ Ասորիքէն կամ Թերեւս ի Փոքր Հայոց եւ կամ մերձաւոր տեղերէն, թէպէտ ոչ այնչափ բազմութեամբ վանական կուսանաց՝ որոնք եկած ըլլան ի Հռոմայ: “ի Հռոմոց„ եկած կուսանք կրնային վրիպմամբ “ի Հռոմայ„ փախած համարուիլ: Անհաւատալի չէ՝ թէ այս փախստեան պատճառն հալածանքն էր, եւ գիտենք ալ որ Մաքսիմինոս Դայա յարեւելս եւ Մաքսենտիոս ի Հռոմ՝ դարանակալ էին կուսանաց անմեղութեան[1]: Ամենականուխ ժամանակէ ի Հայս կը պատուէին կուսանք՝ որոնց անուանքն ալ կը գտնենք ճշդիւ առ Բուզանդայ՝ ազատ Ագաթանգեղեայ ազդեցութենէն, որոնց “Նախավկայ„ կոչումն մեծ նշանակութիւն ունի: Այս կուսանաց վկայարանք իրօք գոնէ հինգերորդ դարուն սկիզբները կային[2], եւ հինգերորդ դարուն վերջերը պէտք եղաւ նորոգուելու Վահան Մամիկոնեանէն. եւ դամբանը կնքուած գտնուեցաւ կնքով Ս. Սահակայ՝ երբ Է դարուն սկիզբը Կոմիտաս կաթուղիկոս բացաւ զայն (ըստ Սեբէոսի, Յովհ. կաթուղիկոսի եւն), տեղեկութիւն մ'որուն վրայ տարակուսելու կռուան մը չունինք դէթ առ այժմ: Մեծապէս կը նպաստէր այս նիւթոյս՝ Գրիգոր Կեսարացւոյն մէկ խօսքն իւր գրոց մէջ թէ “Գրիգոր՝ մեծ ի յաղթող նահատակս, որ եգիտ զնշխարս սրբոց վկայից կուսանացն Հռիփսիմեայ եւ Գայիանեայ եւ զՏրդատ . . . ածէր ի հաւատս„ [1]։ Բայց դժբախտաբար նոր քննադատութիւնն այն մեծ հնութիւնը չի տար այս գրոց, որ 7դ դարու գործք մըն է, եւ ոչ շատ արժանահաւատ[2]։ Հանդերձ այսու՝ Հռիփսիմեանց պատմութիւնն Ագաթանգեղեայ գրոց երեւնալէն յառաջ ծանօթ էր Հայոց, եւ Ե դարուն վերջերը շատ աւելի յաւելուածներ եղած էին այս կուսանաց վարուց վրայ[3]։ Ագաթանգեղեայ այս վկայաբանութեան ինչ ինչ անուղղակի յիշած մանր տեղեկութիւնքն ալ խոտելի չեն։ Այսպէս նշանաւոր հատած մըն է հետեւեալը[4]. “Եկեալ մտանէին ի հնձանայարկս այգեստանւոյն՝ որ կան շինեալ ի հիւսիսոյ յարեւելից կուսէ. եւ կերակրէին ընչիւք իւրեանց ի վաճառաց քաղաքին . . . Բայց մի ոմն ի նոցանէ ունէր արուեստ ապակեգործութեան՝ առնել ուլունս ապակեղէնս, եւ տալ գինս ընդ կերակրոյ աւուրն պարենի ռոճիկ„։

---

[1] Եւսեբ. Վարք Կոստանդիանոսի, Ա. գլ. ԼԳ, ԼԴ եւն. Կը կասկածիմ թէ մի գուցէ Եւսեբեայ այն կտորներն առիթ տուած են հեղինակին կամ իր աղբեր իրերն այս ձեւով պատմելու, թէեւ կռուան մը չունիմ պնդելու:

[2] Բուզանդ. Գ. գլ. ԺԴ. “Այնպէս եւ ի գաւառն այրարատեան զնախավկայսն Քրիստոսի, ուր Գայիանէն եւ Հռիփսիմէն կային, իւրեանց հանդերձ գործակցօքն եւն:„

Հռիփսիմեանց վկայաբանութեան կը յաջորդէ Տրդատայ խոզադէմ ըլլալուն պատմութիւնը մանր հանգամանօք, որ նոյնպէս շատ քիչ պատմական տարր ունի, կամ լաւ եւս ըսելով՝ ժողովրդական զրոյց մըն է այլակերպեալ: Նաբուքոդոնոսորի պատմութեան համեմատ ձեւուած է Տրդատայ այս զրոյցը, զոր հեղինակը շատ տեղ եւ շատ սաստիկ գոյներով կը նկարագրէ, եւ մանրամասն՝ անոր ախտաճանական բժշկութիւնը: Աւելորդ է այս տեղ երկրորդել այս նիւթոյս վրայ՝ ինչ որ վերն արդէն գրեցինք: Չի կրնար ուրացուիլ թէ մեծ արկած մը դիպած ըլլալու է արքային, որմէ ազատած է զինքը Գրիգոր բանտէն հանուած. բայց թէ ինչ էր այն՝ չենք կրնար ըսել: Ոմանք Lycanthropie կը համարին[1], ուստի եւ հեղինակին գրչին տակ միայն այնպէս անհեթեթ կերպարանք առած: Անհաւանական չէ այս. եւ սա ալ ստոյգ է որ Խորենացի կը յիշէ նամակ մը Պարսից գրեալ առ Հայս, ուր **Տի–րանդու–րի–ն** կը կոչուի այս անձը[2]: Թերեւս **խոզ** կամ **վարազ** անուն հիւանդութիւն մը հիմն եղած է այս զրուցին. գոնեայ ստոյգ է որ **վարազի** փոխուիլը նշան է ժողովրդական զրուցի մը. վասնզի ըստ երանեան գաղափարաց վարազն արքունի անասուն է, եւ արքայից արքային կնիքը **վարազ** էր[3], եւ անուանց բազմութիւն մ'ալ նոյնը կը հաստատէ, այսպէս Վարազ, Վարազ-Շապուհ, Վարազ-Վաղան, Վարազդուխտ եւն: Ուստի եւ Վարազ-Տրդատ անունը այս զրոյցէն չէ, այլ բնիկ երանեան գաղափարաց համեմատ է՝ ըստ Կուլթշմիտի։

---

[1] Համմ. Acta Sanctorum, էջ 313, § 91, 92։ Ճառ վասն Հարց Նիկիական ժողովոյ. Հրտ. Lipomanus, Tom. VI. p. 106 ff.

[2] Համմ. C. J. Hefele, Conciliengeschichte. Band I. Freiburg, 1873. S. 288.

[3] Համմ. Խորենացւոյ ընծայուած ճառը “Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց.„ (Վենետ. 1843, էջ 297—303)։

[4] Ագաթ. էջ 123, 3—13։

---

[1] Այրարատ, էջ 379, ծ. 3 եւն.

[2] Խոր. Գ. գլ. ծա.: Հմմտ. Տիեզ. Պատմ. Բ. 478:

[3] Բուզանդ, Դ. գլ. ծգ. "Խոզ բերել (Շապուհ) ըստ օրինացն հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեանն Պարսից ազ, կնքել վարազ նխարաքեր մաքանէա—, եւ յղեաց:„

Ամենէն աւելի խնդրական մասունք էին ասոնք։ Մնացեալն՝ որ Բ. Գրոց մեծ մասը կը կազմէ՝ ինքնին երաշխաւոր է իր վաւերականութեան։ Հայոց դարձին պատմութեան այս մասն այնպէս մանրամասն տեղական գոյն ունի, այնչափ աշխարհագրական, հնախօսական, ազգաբանական տեղեկութեամբ հոծ է, որ մի առ մի քննել անհնարին է եւ երկարաձիգ ճառերու պէտք կ՚ունենայ։ Ուստի կը շատանանք քանի մը գլխաւոր կէտերը շօշափելով։

Այս գրոց առաջին մասերը (մինչեւ հատուած ՃԸ.) կը խօսի Թագաւորին բժշկութեան, Հռիփսիմեանց վկայարանաց շինութեան, Գրիգորի տեսլեան եւ նման իրաց վրայ։ Ասոնց վրայ արդէն խօսեցանք։ Յաջորդ հատածները[1] կը պատմեն մի առ մի Ս. Գրիգորի մեհեանները կործանելը Թագաւորին հաւանութեամբ, այսպէս նախ Տիւր դից, Բարշիմնիայ, Արամազդայ, Նանէական եւ այլ դից բագինները։ Այս ամէն կտորներն անգին յարգ ունին. Թէպէտ մէջ ընդ մէջ հիւսուած են դիւաց մարտնչելուն եւ նման նկարագրութիւններով, բայց այս մասերը՝ որ նոյն ժամանակուան ժողովրդեան կարծիքը կը ներկայացընեն՝ չեն կրնար խախտել այս կտորներու յարգը. նոյն իսկ ճշմարտապատումն Կորիւն ճըշդիւ երբ բագնաց կործանումները կը պատմէ՝

---

[1] Ագաթ. էջ 582—594։

նոյն կերպով կը նկարագրէ։ Միջանկեալ հատածներէն վերջը կը պատմուի Թագաւորին եւ բանակին գունդագունդ մկրտուիլը մանրամասն[1], թէեւ տեղ տեղ չափազանցուած[2]։ Այս կէտերուն վրայ երկբայիլ չենք կրնար, եւ յաջորդդարուն բովանդակ հայ պատմութիւնը երաշխաւոր է այս կէտերուն։ Կրնանք նաեւ յօտարաց վկայութեան առնուլ զԵւսեբիոս՝ որ 311էն յառաջ քրիստոնեայ կը դնէ զՀայս, ինչպէս քիչ մ'ետքը կը տեսնենք։ Թէ դարձն սկսած է թագաւորէն՝ կը վկայէ նաեւ Սոզոմենոս, որ կը գրէ[3]. "Գտի զՀայս կանուխ ժամանակօք (քան զՎիրս եւն) դարձեալս ի քրիստոնէութիւն։ Զի ասեն թէ Տրդատ՝ առաջնորդ այնր ազգի՝ աստուածանշան սքանչելեօք՝ որ եկին հասին ի վերայ տան իւրոյ՝ նախ ինքն լինէր քրիստոնեայ, եւ ապա արձակէր քարոզս տուեալ հրաման ամենայն հպատակելոց իւրոց նոյնպէս աստուածապաշտս գտանել„ եւն։

Շատ մանրամասն են Գրիգորի ձեռնադրութեան նկատմամբ պատմուածները[4], (Կեսարիա ձեռնադրուիլն եւն,) որոնց վրայ արդէն խօսած ենք, որուն նաեւ վկայ է բովանդակ Հայոց նուիրապետութեան պատմութիւնը, Յուսկան Բ. դէպքը, եւն. խօսեցանք նաեւ Ղեւոնդիոսի առ Հայս գրած հրովարտակին վրայ[1]: Հոս կը յաւելունք միայն Գեղասիոսի Կիւզիկենացւոյ՝ Նիկիոյ ժողովոյն պատմագրին մէկ խօսքը[2]. “Ղեւոնդիոս Կեսարիայ Գամրաց, զարդ եկեղեցւոյն Աստուծոյ, ունէր իշխանութիւն եկեղեցեաց Գամրաց, Գաղատիայ, Պոնտոսի, Պափղագոնիայ, Պոլեմոնեականն Պոնտոսի, Հայոց Մեծաց եւ Փոքրուն„: Ղեւոնդիոս արդեամբք հայրապետ էր Դ դարուն առաջին կիսուն. սակայն թէ 304ին կամ՝ նոյն ատեններն ինքն էր արդեամբք եպիսկոպոսապետ Գամրաց, ստոյգ չենք գիտեր. եւ այս պատճառաւ Կութշմիտ կը կարծէ՝ թէ հոս Ղեւոնդիոս անունը տարակուսական է, թէեւ ըստ ինքեան՝ շատ դժուարութիւն մը չկայ ընդունելու. գոնեայ ստոյգ գիտենք թէ իւր 314ին ներկայ էր Անկիւրիոյ ժողովոյն:

---

[1] Ագաթ. էջ 620, 14—622, 25 եւն։

[2] Այսպէս էջ 621, 23 եւ 623, 2 ըսուածը թէ "չորեքարիւր բիւր„ (4,000,000) հոգի մկրտուեցան եօթն օրուան մէջ "յարքունական բանակէ„՝ թէեւ ընդ այր եւ ընդ կին եւ ընդ մանուկ։

[3] Սոզոմ. Եկեղ. Պատմ. Գիրք Բ. գլ. ը. 'Ἀρμενίους δὲ πάλιν πρότερον ἐπυθόμην χριστιανίσαι. λέγεται γὰρ Τηριδάτην τὸν ἡγούμενον τούτου τοῦ ἔθνους, ἐκ τινὸς παραδόξου θεοσημείας συμβάσης περὶ τὸν αὐτοῦ εἶκον, ἅμα τε χριστιανόν γένεσθαι, καὶ πάντας τοὺς ἀρχομένους ὑφ' ἑνὶ κηρύγματι προστάξαι ὁμοίως θρησκεύειν κτλ.

[4] Ագաթ. էջ 594, 15—618, 5։

Բայց հոս կայ բաւական դժուարութիւն մը: Ագաթանգեղոս կը պատմէ՝[3] թէ Ս. Գրիգոր իւր հետ բերաւ “ի կողմանց Յունաց, ... նշխարս ինչ յոսկերացն մեծի մարգարէին երանեալ Մկրտչին Յովհաննու, եւ զսուրբ վկայն Քրիստոսի զԱթանագինէան„: Եւ հրամայեց որ տօն կատարեն նաւասարդին: Բայց Ս. Աթանագինեայ վրայ շատ խնդիրք կան։ Նախ ըստ ընտրելագոյն եւ հնագոյն աւանդութեան (այսպէս Բարսեղ[1]) Աթանագինէս՝ այրեցաւ 17 Յուլիսի (ըստ ոմանց 302 Յ. Ք.)։ Ուստի եւ նշխարքն ի Հայս դժուարաւ կրնային բերուիլ. միայն նորագոյն աւանդութիւնն (առ Մետափրաստեայ եւն) գլխատուած կը դնէ։ Նաեւ Գրիգորի ձեռնադրութիւնը նոյն իսկ այս թուէն յառաջ կ'ուզեն ոմանք դնել, որով աւելի դժուարութիւն կ'ելլէ։ Այլ եւ բովանդակ Աթանագինեայ վկայաբանութիւնն անվաւեր կը համարին[2], եւ ոմանք նաեւ շատ հին սուրբ մ'որուն վրայ շատ դիցաբանական իրք կը պատմուին, այնպէս որ Կութշմիտ՝ “քրիստոնէական կերպարանաց„ տակ “որսոյ պաշտպան դիք„ մը կը նշմարէ։ Առանց երկարագոյնս զբաղելու այս խնդրով՝ մենք լոկ կ'ըսենք որ Ագաթանգեղոս հոս հայկական հին աւանդութեան հետեւած է։ Ս. Գրիգորի թոռն (ծն. իբր 312) Աթանագինէս կը կոչուի. ապա ուրեմն նոյն ատեն կը յարգէին Հայք այս սուրբը, ինչպէս ուղղութեամբ կը հետեւցընէ Կութշմիտ. եւ արդեամբք ամենահին ժամանակն իսկ կը գտնենք այս տօնը։

---

[1] Հմմտ. էջ 83—84:

[2] Գիրք Բ. գլ. իէ:

[3] Ագաթ. էջ 607, 14—611, 23. 623, 8—21 եւն:

Այս երկու դէպքերը — Հռիփսիմեանք եւ Աթանագինէս — են որ կը ստիպեն Հայոց դարձը մինչեւ 304 ետ մղել. վասն զի ըստ Խորենացւոյ[3] իբր 300ին դարձան Հայք. որուն համամիտ է ըստ իմիք ինքն իսկ Ագաթանգեղոս՝

---

[1] Վասն Հոգւոյն առ Ամփիլոքիոս, գլ. իթ։

[2] Հմմտ. Acta Sanctorum. Julii Tomus IV. pp. 216 B—219 F.

[3] Խոր. Բ. գլ. ձբ, ղա, եւն։

Տրդատայ իբր 14դ տարին դնելով (յետ Պրոբոսի)։ Բայց միշտ 310էն յառաջ. եւ հոս Եւսեբիոս անգին պատմութիւն մը պահած է, այսինքն թէ Հայք քիչ մ'ետքը պատերազմ ունեցան ընդդէմ Մաքսիմինեայ Դայեայ քրիստոնէութեան համար (յետ աշնան 311 եւ նախ քան զաշուն 312 Յ. Ք.)։ Այս է Եւսեբեայ խօսքն՝ ըստ հայ թարգմանութեան[1]. “Հանդերձ այսոքիւք յաւելաւ ի վերայ նորա անօրէն իշխանին պատերազմն՝ այն որ առ Հայսն եղեւ, արք որք ի սկզբանէ բարեկամք եւ օգնականք Հռոմոց էին, նոքա քրիստոնեայք էին, եւ զերկրպագութիւն Աստուծոյ ջանապէս ընտրութեամբ կատարէին։ Իսկ սոյն այս ատելի Աստուծոյ՝ կամէր նեղել զնոսա զի զոհեսցեն կռոց եւ դիւաց թշնամեաց, եւ փոխանակ բարեկամաց ի մարտ պատերազմի յարոյց զնոսա ընդդէմ իւր։ . . . Արդ նա հանդերձ զօրօք իւրովք ի պատերազմի անդ՝ որ ընդ Հայսն էր՝ կաթեալ լինէր„։ Զարմանքն այն է որ այս անգին պատմութեան՝ որ առաջին ծանօթ կրօնական պատերազմն է՝ հետքն անգամ չկայ առ Ագաթանգեղեայ, որ կ'ուզէ կարծուիլ իբրեւ ականատես գրող։ Ուրեմն Ագաթանգեղեայ նաեւ Բ. Գրոց պատմութիւնը

---

[1] Եւսեբ. Եկղ. Պատմ. Գիրք Թ. գլ. Ը. (տպ. Վենետ. 1877, էջ 688։) Յոյն բնագիրն է այսպէս. *Τούτοις προσεπανίσταται τῷ τυράννῳ ὁ πρὸς Ἀρμενίους πόλεμος, ἄνδρας ἐξ ἀρχαίου φίλους τε καὶ συμμάχους Ῥωμαίων, οὓς καὶ αὐτοὺς χριστιανοὺς ὄντας καὶ τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν διὰ σπουδῆς ποιουμένους ὁ θεομισὴς εἰδώλοις θύειν καὶ δαίμοσιν ἐπαναγκάσαι πεπειραμένος ἐχθροὺς ἀντὶ φίλων καὶ πολεμίους ἀντὶ συμμάχων κατεστήσατο... Αὐτὸς μὲν οὖν περὶ τὸν πρὸς Ἀρμενίους πόλεμον ἅμα τοῖς αὐτοῦ στρατοπέδοις κατεπονεῖτο.*

Ռեբլէ եւ Հօրէ-անցլէ է, ինչպէս գտանք առաջին գիրքը։ Յիշենք նաեւ որ Մաքսիմիանոս 313ին տրուած հրովարտակին մէջ կը կոչուի Գերմանական եւ Սարմատական, բայց ոչ Հայական, որով 312ին պատերազմին մէջ չարաչար պարտուիլը կը հաստատուի[1]։

Ագաթանգեղոս մանրամասն կը պատմէ[2] Հայոց դարձը, եպիսկոպոսաց եւ քահանայից դրուիլը բովանդակ Հայոց մէջ, Արիստակէսի յաջորդ կարգուիլը եւն, որոնց վրայ պէտք չի մնար խօսելու եւ հաստատելու՝ թէ վաւերական պատմութիւն են, թէեւ տեղ տեղ կը գտնուին չափազանցութիւնք եւ անճշդութիւնք։ Ապա կը պատմէ Կոստանդիանոսի յաղթութիւնն ընդդէմ իւր գահակցաց համառօտիւք[3], որուն մէջ կը նշմարուին շփոթութիւնք, ինչպէս յիշեցինք վերը։ Բայց մեծ նշանակութիւն ունի մեզի համար յաջորդ հատածը[4], ուր կը պատմուի՝ թէ Տրդատ եւ Գրիգոր Հռոմ գնացին Կոստանդիանոսի եւ Սեղբեստրոսի (լաւ եւս՝ Եւսեբիոսի) այցելութեան, եւ դաշնադրութիւն կնքուեցաւ Տրդատայ եւ Կոստանդիանոսի մէջ։ Կութշմիտ[5] “բոլորովին առասպելական„ կը համարի այս կտորը, եւ “եթէ կայ հոս պատմական հիմն, կ'ըսէ, այն միայն կրնայ ըլլալ որ հնագոյն Տրդատայ մը Հռոմ ըրած այցելութիւնն առ Ներոնիւ (66 Յ. Ք.) աղօտ կերպով յիշատակուած է հոս„։ — Սակայն ճշդիւ քննելով՝ կը գըտնենք որ 1. Հայք եւ Հռոմայեցիք 312ին պատերազմ ունեցան, ուստի եւ անհրաժեշտ էր որ հին բարեկամական դիրքը նորոգուէր դաշամբ մը։ 2. Թէ իրօք դաշինք դրուեցաւ՝ ստոյգ է։ Վկայ է ասոր Վրթանիսի առ Կոստանդոս գրած թուղթն[1] որ կը յիշեցնէ “պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ, եւն„։ Նոյնը կը յիշեցընեն Հայք (450 Յ. Ք.) առ Թէոդոս Բ. գրուած թղթին մէջ, եւ Եղիշէ կը յաւելու՝ թէ “բազում մատեանք (դիւանին) ի մէջ եկեալ ընթերցան, որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս գտանէին„։ Հայք կը յիշեցընեն նաեւ՝ թէ իրենք “զհաւատսն որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետէն Հռոմայ[2]„. որով կը հաստատուի նաեւ այն պարագայն թէ Ս. Գրիգոր ալ Տրդատայ հետ էր։ Նկատելով Հայոց այս նամակին պարագաները՝ սոյն յիշատակութիւնն անհերքելի կռուան մը կ'ըլլայ այս խնդրոյս մէջ։ 3. Առ այս առնուլ կ'ուզուի[3] Եւսեբեայ մէկ խօսքը, որ կ'ըսէ՝ թէ Կոստանդիանոս “առ օտարականս՝ որ առ նա եկին (յամի իբր 312) մարդասէր եւ առատաձեռն գտանէր[4]„։ Այս կէտը կրնայ ցուցընել նաեւ թէ յամին 312 եղաւ այս դաշնադրութիւնն. եւ արդեամբք մինչեւ սոյն տարւոյ վերջը Հռոմ էր Կոստանդիանոս. եւ ճշդիւ այս ատեն էր **Եւսեբիոս** Հռոմայ քահանայապետը[1]: 4. Վկայ է (ի մէջ այլոց) նաեւ Բուզանդ[2], որ կը պատմէ թէ երբ Տիրան արքայ գերեցաւ ի Պարսից, Հայք զԱնդովկ եւ զԱրշաւիր ղրկեցին կայսերմէ օգնութիւն խնդրելու, որ եւ յաջողեցաւ. եւ կը յաւելու՝ թէ “Մանաւանդ զի զուխտն յիշեալ զդաշանցն կռելոց զերդմանցն հաստատութեան (որ) **միջնորդութեամբ** ի մէջ կայսերն Կոստանդիանոսի եւ ի մէջ Թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր„: Այս ամենայն՝ **դաշանց** գոյութիւնը կը ցուցընէ. բայց ի հարկէ ասկէ ուղղակի ցուցուած չ'ըլլար թէ Տրդատ **անձամբ** Հռոմ գնաց դաշնադրութեան. մանաւանդ որ Բուզանդայ “**միջնորդութեամբ**„ բառն այլեւայլ ենթադրութեանց հիմն կրնայ ըլլալ: — Պէտք չկայ ըսելու՝ որ այժմ Ագաթանգեղեայ անուամբ գտնուող **Դաշանց Թուղթը** սուտանուն գրութիւն մըն է, եւ շատ ուշ եւ շատ տգէտ գրչի տգեղ գործ:

---

[1] Եւս. Եկեղ. Պատմ. Թ. գլ. Ժ։
[2] Ագաթ. էջ 618, 6—645, 20։
[3] Ագաթ. էջ 645, 21—649, 18։
[4] Ագաթ. էջ 649, 19—656, 6։
[5] Agath. S. 59—60։

---

[1] Խոր. Գ. գլ. ե։
[2] Եղիշէ, Գիրք Գ. (տպ. Վենետ. 1859) էջ 54—55։
[3] Հմմտ. Հ. Յ. Գաթրճեան, Տիեզեր. Պատմ. Բ. էջ 479։
[4] Եւսեբ. Վարք Կոստանդիանոսի. Գիրք Ա. գլ. խգ։

Թէպէտ պատմութեան համար մեծ արժէք կ'ունենայ բայց ըստ ժամանակագրութեան վերը դրուած 312 տարւոյն անմիաբան կ'ըլլայ այն “վաւերական վկայութիւնը„, զոր Այրարատայ հեղինակը[3] կը կարծէ “զանխուլ ի յոլովից եւ կամ յամենեցուն մնացեալ„. եւ սակայն յետ Բարոնիոսի նաեւ Ստիլտինկ քննած է զայն եւ անհաւանական գտած[1]: Թէոդոսական օրէնագրոց մէջ կայ հրաման մը Կոստանդեայ իւր փոքր Ասիոյ կուսակալին, որ «Արշակայ Հայոց Արքային» տրուելին երթեւեկութեան սուրհանդակներ, եւ տրուած է այս հրամանն ի Կոստանդնուպոլիս: Սակայն ստորագրութիւնն է՝ թէ տրուած է Կոստանդիանոսի Ե. Լիկինիանոս Ե. Հիւպատոսութեան ժամանակ, որ է 315 Յ. Ք: Առանց հետազօտել ուզելու այս հետաքրքրական՝ բայց ստուգիւ աղաւաղեալ հրովարտակը, կ'ըսենք լոկ որ՝ եթէ ստուգիւ վաւերական է գէթ թուականը՝ շատ նշանաւոր է, եւ կը ստիպուինք այս թիւը դնել իբր ժամանակ դաշանց: Բայց առ այժմ ոչ Կոստանդնուպոլիս կը համաձայնի այս ժամանակին, ոչ Արշակ, եւ ոչ այլ պարագայք: Չի կրնար ըսուիլ՝ թէ Արշակ արքայ էր Փոքր Հայոց, որ հռոմէական նահանգ էր, եւ Կոստանդիանոսի եղբօրորդին Աննիբաղիանոս արքայ դրուած էր հոն: Նոյնպէս խնդրական կը մնայ Վիկտոր Պորգիոսի եւ այլոց յիշածը՝ թէ Տրդատ անուն հայ թագաւորը պղնձեայ արձաններ պարգեւ տարած է ի Հռոմ, զոր անանուն հեղինակ մը Ե դարու կը յիշէ՝ Equum Tiridatis Regis Armeniorum գրելով[2]: Սակայն հոս (առանց ուրիշ խնդրոց մէջ մտնելու) խնդիր է թէ ո՛ր Տրդատը պէտք է ենթադրել: Եթէ հաստատուի ստուգութեամբ սոյն այս Տրդատայ վրայ, որոշիչ կէտ մ'ալ այս կրնայ ըլլալ: — Առ այժմ կարծենք թէ վերն ըսուածները բաւական են ցուցընելու՝ թէ դաշինք գրուեցաւ, եւ թէ այն իբր 312ին վերջերն էր։

---

[1] Հմմտ. էջ 64—65:

[2] Բուզանդ, Գ. գլ. իա. (տպ. Վենետ. 1832, էջ 55, 1:)

[3] Այրարատ, էջ 388:

---

[1] Հմմտ. Acta Sanctorum, Septemb. Tom. VIII, p. **314—315**, § **99**:

[2] Հմմտ. Այրարատ, էջ 388, ծն. 3:

Հուսկ յետին նշանաւոր կէտն է Ագաթանգեղեայ պատմութեան՝[1] Արիստակէսի Նիկիոյ ժողովոյն ներկայ գտնուիլը։ Այս կէտըն ալ կը հաստատուի նոյն իսկ ժողովոյն արձանագրութիւններէն[2], ուր թէպէտ եւ շփոթ ընթերցուածք կան ճշդիւ սոյն տեղը, բայց որոշ կը կարդացուին՝ "Արիստակէս Հայոց Մեծաց", եւ "Արսափիոս Ծոփաց", որ նոյն կը կարծուի Արտակէսին հետ՝ զոր կը յիշէ Ագաթանգեղոս[3]։ Այս վերջին կէտին հաստատուիլը շատ մեծ արժէք ունի մեզ համար։

Տրդատայ եւ Գրիգորի մահուան վրայ մանրամասն տեղեկութիւն չի տար Ագաթանգեղոս։ Ուստի եւ մեք հոս զանց կ՚առնենք այս խնդիրը, որուն վրայ ուրիշ առթիւ կ՚ուզենք խօսիլ։ Շատ գեղեցիկ նիւթ կը մատակարարեն 338ին եւ յաջորդ տարիներուն պատերազմաց համար Ս. Եփրեմայ Երգք Մծբնականք կոչուած բանաստեղծութիւնքն՝ որոնց մէջ բաւական բան կայ Միջագետաց եւ Հայաստանի հարաւային մասանց վրայ[4]։

---

[1] Ագաթ. էջ 656, 7—660, 8։

[2] Հմմտ. Mansi, II, 699, եւ 694.

[3] Ագաթ. էջ 630, 15։ Հմմտ. Տիեզեր. Պատմ. Բ. էջ 480։

[4] S. Ephraemi Carmina Nisibena, ed. G. Bickel, Lipsiae, 1866, մանաւանդ Երգ Ժ. ԺԳ. ԺԴ. եւն։

10.

Յայս վայր վերջին գրոց ֆխասոր կէտերը տեսանք։ Մանրամասն տեղեկութեանց քննութիւնն ընդարձակ տեղւոյ պէտք ունի։ Բաց աստի՝ եթէ նաեւ որեւէ պատմական արժէք չունենար սոյն մատեանը՝ նոյն տեղեկութեանց մեծագոյն մասն իւր արժէքը չէր կորսնցըներ. վասն զի որեւէ հեղինակ գտնեայ իւր ժամանակին հանգամանաց համեմատ կը գրէ։ Այսպէս՝ տեսանք որ Հռիփսիմեանց պատմութիւնն ըստ գոյացութեան լոկ ընդունելի է. սակայն երբ կը կարդանք՝[1] թէ Գայիանէ նահատակուեցաւ քաղաքին հարաւակողմն, "ընդ կողմն պողոտային՝ որ հանէր ի Մեծամօրի կամուրջն. ի տեղին յայն՝ ուր սովոր էին սպանանել զամենայն մահապարտս, ի ճախճախուտ տեղի մի մօտ ի պարիսպն քաղքին՝ որ շուրջ գայր շէհաստանն", եւն. այս տեղեկութիւն մըն է՝ որ միշտ իւր յարգն ունի։

Այս մանր տեղեկութեանց ճշդութեանն երաշխաւորութիւն մ'ալ է միաբանութիւնն ուրիշ հայ մատենագրաց հետ, այնպէս որ դից անուանց, բագնաց, լերանց եւ քաղաքաց եւ նմանեաց տեղեկութիւնք ճշդիւ միաբան են այլոց հետ, եւ զիրար փոփոխակի կը լրացընեն ու կը հաստատեն։ Թողլով ուրիշները՝ հոս յիշենք Բուզանդայ քանի մ'ակնարկութիւնքն միայն. իսկ քանի մը հատն ալ արդէն յընթացս գրութեանս յիշեցինք։

---

[1] Ագաթ. էջ 161, 7—14։

Ագաթանգեղոս կը գրէ՝[1] թէ Տրդատ շատ մեծամեծ կալուածներ պարգեւեց եկեղեցւոյ, եւ այն՝ " չորս չորս հողս յամենայն յագարակ տեղիս. իսկ յաւանսն եւթն եւթն երդոյ հող ի ծառայութիւն սպասաւորութեան եկեղեցւոյ ": Նոյնը գիտէ Բուզանդ[2], որ Պապայ նկատմամբ կը պատմէ՝ թէ "Հատ եւս յարքունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծաւ Գրիգորիւ քահանայապետիւ ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց: Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս, եւ զերկուսն միայն թողոյր՝ երկուս հողս ": Ճշդիւ ինչպէս կը պատմէ Ագաթանգեղոս Ս. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը՝ նոյնպէս կը գտնենք սովորութիւն եղած Հայոց քով[3], այնպէս որ ասով երաշխաւորութիւն կ'առնու Ագաթանգեղեայ այդ մասերուն նկարագրութիւնը: Դատ անուն իշխանն՝ որ "կարապետ արքային " էր[4], կը գտնենք առ Բուզանդայ իբրեւ Հաշտենից իշխան. գոնեայ կը կարծենք որ նոյն անձն է այս երկու տեղ յիշուողը, թէեւ հաստատուն կռուան չունինք: Բայց Դատայ ընկերն "Արտաւազդ, որ սպարապետն էր ամենայն զօրացն Հայոց մեծաց[5] ", կը յիշուի Բուզանդայ քով, որ Հայոց սպարապետը “զՎաչէ որդի Արտաւազդայ, զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին„ կը յիշէ[1]: Արիստակիսի եւ Վրթանիսի նկատմամբ Ագաթանգեղեայ գրածները[2] գիտէ եւ Բուզանդ. այսպէս՝ թէ Արիստակէս թէեւ կրտսեր, “կանխաւ եհաս յաթոռ հայրենի„, եւ թէ էր “կուսան սուրբ ի մանկութենէն„. թէ ներկայ էր Նիկիոյ ժողովին, “ի Հայոց էր անդ Արիստակէս, որդի Գրիգորի սքանչելոյ՝ առաջին կաթողիկոսին Հայոց մեծաց[3]„. թէ Վրթանէս նախ ամուսնացեալ էր, եւ ապա իւր եղբօր (Արիստակէսի) յաջորդեց եւն[4]: Կարծեմ նոյն Աղբիանոսն է, զոր Ագաթանգեղոս կը յիշէ ձեռնադրուած ի Ս. Գրիգորէ, որ եւ “ապա կողմանցն եփրատական գետոյն լինէր վերակացու[5]„, եւ որուն համար կը գրէ Բուզանդ[6] թէ “զՇահակ ոմն անուն ի տոհմէ զաւակին Աղբիանոսի եպիսկոպոսին„. որ հաշտարար առաքուեցաւ Մանաւազենից եւ Որդունեաց մէջ, եւ Մանազկերտոյ եպիսկոպոս կը կոչուի[7]: Ըստ Ագաթանգեղեայ՝ Հայոց սահմանքն, ուր տարածեց Ս. Գրիգոր իւր քարոզութիւնը՝ այսպէս կը կազմուէին.[8] “ի Սատաղացւոց քաղաքէն մինչեւ առ աշխարհաւն Խաղտեաց, մինչեւ առ Կաղարջօք, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մազքթաց, մինչեւ ի դրունս Ալանաց, մինչեւ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց. եւ յԱմդացւոց քաղաքէն մինչեւ առ Մծբին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ասորոց, առ Նոր-Շիրական երկրաւ, եւ առ Կորդուօք մինչեւ յամուր երկիրն Մարաց, մինչեւ առ տամբն Մահքրտան իշխանին, մինչեւ յԱտրպատական„: Ճշդիւ այս սահմանները գիտէ եւ Բուզանդ, որ Հայոց Մեծաց լայնութիւնը “մինչեւ ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու եւ մինչեւ ի Գանձակ սահմանս ատրպատական„ ասութեամբ[1] կը նշանակէ, եւ ճշդիւ Հայոց սահմանակողմերը կը դնէ Ատրպայական Հայոց, Նոշիրական աշխարհ, Կորդուք եւ Մարաց կողմանք, Արձախ եւ Կասբք մինչեւ ի Փայտակարան քաղաք եւն[2]: Կարծենք թէ Ագաթանգեղեայ[3] “առ տամբն Մահքրտան իշխանին„ խօսքին մէջ շատ ուղիղ չէ պահուած անունը: Բուզանդ[4] “բդեաշխն . . . Մահկերտան„ կը գրէ: Նշանաւոր է որ երկուքն ալ Աղձնեաց բդեշխին “մեծ„ տիտղոսը կու տան[5], թէեւ Բուզանդ նաեւ Մանաճիհր Ռշտունեաց իշխանը նոյնպէս կ'անուանէ[6]: Ոչ այնչափ աղօտ յիշատակութիւն մըն է մեծին Խոսրովու պատերազմաց ընդդէմ Արտաշրի՝ Բուզանդայ Արշակ արքային բերան դրած խօսքը,[1] թէ “Ոչ թողից քեզ եւ որդւոց քոց զվրէժ նախնեաց իմոց եւ զմահն Արտեւանայ արքայի„: Վերջապէս յԱգաթանգեղեայ[2] գիտենք որ Տարօնոյ Հայոց Վահէվահեան մեհեանը, որ Վահագնայ նուիրեալ էր, “ի սնարս լերին ... որ հանդէպ հայի ի մեծ լեառն Տաւրոս„, կործանուեցաւ, եւ շինուեցաւ հոն առաջին եկեղեցի. “զի նախ անդ արար սկիզբն շինելոյ եկեղեցեաց„. եւ հոն մկրտուեցաւ բազմութիւն (“ինն եւ տասն բեւր„ ըստ Ագաթանգեղեայ), եւ հոն կանգնեցաւ սեղան ի վկայարան Ս. Յովհաննու, եւ հրամայեցաւ որ յիշատակը տօնուի, “որ եւթն էր Սահմի ամսոյ„, բայց կը յիշուի նաեւ՝ թէ բուն նաւասարդօրը կը տօնուէին Ս. Յովհաննէս եւ Ս. Աթանագինէս[3]: Այս ամէնը կը հաստատէ Բուզանդ, որ նոյն եկեղեցին կը յիշէ յաճախ, եւ կը կոչէ[4] “յառաջին եւ ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնու, ուր նշանօք եղելօք կործանեցան բագինք մեհենիցն յայնժամ[5] վաղ եւս առ մեծաւն քահանայապետաւն Գրիգորիւ:„ Աւելի յայտնի կը նկարագրուի նոյն “մեծն եւ նախ զառաջին եկեղեցին„, “մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեաց[6].„ եւ թէ “յառաջ նախ անդ շի-

---

[1] Ագաթ. էջ 624, 8—16:

[2] Բուզ. Ե. գլ. լա. (տպ. Վենետ. 1832, էջ 230, 35—231, 3:)

[3] Հմմտ. Բուզանդ, Գ. գլ. ժբ: Գ. գլ. ժզ եւ ժէ, Դ. գլ. դ:

[4] Ագաթ էջ 641, 9—10: Հմմտ. Բուզանդ. Գ. գլ. թ, էջ 21, 17:

[5] Ագաթ. էջ 641, 5—7.

---

[1] Բուզ. Գ. գլ. դ, էջ 9, 25:

[2] Ագաթ. էջ 639—657:

[3] Բուզանդ. Գ. գլ. բ. գ. եւ ժ:

[4] Բուզանդ. Գ. գլ. բ, գ, ե, զ. եւն:

[5] Ագաթ. էջ 630, 6. 650, 11:

[6] Բուզ. Գ. գլ. ժէ:

[7] Բուզ. Գ. գլ. դ, էջ 9—10: Ցուցակ Բ. էր “Ի զաւակէ Աղբիանոս եպիսկոպոսին Մանազկերտոյ„ (Ե. գլ. ԽԹ.), նոյնպէս Զաւէն (Զ. գլ. բ.) եւ Ասպուրակ (Զ. գլ. դ:)

[8] Ագաթ. էջ 627, 20—628, 14:

---

[1] Բուզ. Գ. գլ. է, էջ 16, 10—11։
[2] Հմմտ. Բուզ. Դ. գլ. ծ. եւ Ե. գլ. ը—ժթ։
[3] Ագաթ. էջ 628, 11։
[4] Բուզ. Դ. գլ. ծ. էջ 159, 13։
[5] Ագաթ. էջ 596։ 23։ — Բուզանդ, Գ. գլ. ժ։
[6] Բուզ. Գ. գլ. ժ. էջ 24, 2։

---

[1] Բուզ. Դ. գլ. ծդ. (էջ 167, 24:) Հմմտ. էջ 168, 19—21 եւ Գ. գլ. ի. էջ 50, 27:

[2] Ագաթ. էջ 606, 9—611, 23:

[3] Ագաթ. էջ 623, 8—21:

[4] Բուզ. Գ. գլ. գ, էջ 7—8:

[5] Ուստի եւ ծանօթ են Բուզանդայ Ագաթ. էջ 608—610 պատմածները: — Հմմտ. Դ. գլ. դ. էջ 74, 36:

[6] Բուզ. Գ. գլ. ծդ. 36, 17 եւն:

նման էր զսուրբ եկեղեցին, եւ ուղղեալ սեղան յանուն տեառն: Նոյնպէս ի ներքոյ քան զնա մարգարէանոցն Յովհաննու„ եւն: Կը յիշուի նոյնպէս թէ յԱշտիշատ էր այս եկեղեցին[1], եւ թէ Տրդատ պարգեւած էր այն հողերը[2]: Աւելի որոշ կը նկարագրուի նոյն տեղը՝[3] “ի ներքոյ տաճարին մեծնաբեղոյն Հերակլեայ[4], որ էր դէմ յանդիման լերինն մեծի՝ որում Ցուլն անուանեալ կարդան„ եւն: Այս նախադասութիւնն՝ որ կարծես բառ առ բառ նոյն է Ագաթանգեղեայ հետ՝ շատ նշանաւոր է նաեւ այնու՝ որ փոխանակ Տաւրոսի՝ (առ Ագաթանգեղեայ) Ցուլ կը գտնենք, եւ զայս իբր ցուցում կ'առնուն Բուզանդայ գիրքը յունարէնէ թարգմանուած համարողները[5]: Վերջապէս կը յիշուի նաեւ թէ հոն մկրտուեցան “աշխարհազօր բազմութիւն„ ի Ս. Գրիգորէ[6], եւ թէ արդեամբք Նաւասարդի օրը կը տօնուէր Ս. Յովհաննու տօնը[7]:

---

[1] Բուզ. Գ. գլ. ժթ. էջ 48, 1:

[2] Բուզ. Դ. գլ. ժդ. էջ 114, 33:

[3] Բուզ. Գ. գլ. ժդ, էջ 38, 3—6:

[4] Անդ, էջ 37, 12 կը գրուի նաեւ “կործանեաց (Ս. Գրիգոր) զբագինս մեհենիցն Հերակլեայ՝ այսինքն Վահագնի. որում տեղւոյ Աշտիշատն կարդացեալ:„

[5] Հմմտ. Արձագանք, 1890. թ. 6, էջ 7 ե. “Հայերէն թարգմանութիւնը այնքան ստրկօրէն է, որ եթէ չենք սխալւում մի տեղ Տաւրոս լերան անունն անգամ թարգմանում է Ցուլ լեառն (եր. 38. դպր. Դ. գլ. ժգ:)„ Արդարեւ Ցուլ է = Ταῦρος. բայց թէ Ցուլ անունը չէ արդիւնք անմտադրութեան եւ ստրկական թարգմանութեան՝ յայտնի է նաեւ անկէ՝ որ ուրիշ երկու տեղ ալ Ցլու գլուխ լերան անունը կը գտնենք (Գ. գլ. է. ը. էջ 16, 30 եւ 18, 10:) Ցուլ անշուշտ ժողովրդական եւ ռամկին ծանօթ թարգմանութիւն մըն է լերան անուան: Ցուլ անուն նախարարութիւն մ'ալ կը յիշուի Գահնամակին մէջ, (Հմմտ. Այրարատ, էջ 431.) որ ըստ Հ. Ալիշանի՝ “Թուի իշխան կողմանց Տաւրոսի:„

[6] Բուզ. Գ. գլ. ժդ. էջ 42—43:

[7] Բուզ. Դ. գլ. ժե. էջ 117, 34—36:

Այս եւ նոյնպիսի այլ շատ նմանութիւնք եւ միաբանութիւնք կը ցուցընեն՝ թէ որչափ մեծ յարգ ունին Ագաթանգեղեայ այս մանր տեղեկութիւնքն. եւ զայն իբր բոլորովին վստահելի աղբիւր մեր առջեւ կը դնեն: Իսկ մեր այս պատմական հետազօտութեան հետեւութիւնն այս կ'ըլլայ՝ թէ Ագաթանգեղոս ունի պատմական ներքին արժէք, բայց այս արժէքն ամէն մասին համար հաւասար չէ: Առաջին գիրքը թէեւ պատմական, բայց լի է շատ մթութեամբ, այնպէս որ Կութշմիտ (էջ 60) «այլակերպեալ պատմութիւն» կը կոչէ. իսկ նոյն առաջին գրոց վերջին մասերն՝ որ Հռիփսիմեանց եւ Գրիգորի վկայաբանութիւնք են եւ Տրդատայ վարուց քանի մը նկարագրութիւնք, պատմական շատ քիչ յարգ ունին, կամ՝ բուն գոյացութեան միայն: Իսկ Բ. գիրքը (Վարդապետութիւնն ուրոյն գիրք չհաշուելով՝) շատ աւելի պատմական եւ բոլորովին վստահելի աղբիւր է, քանի մը վկայաբանական մանր կտորներն ի բաց առեալ: Վարդապետութիւնն ունի նաեւ մեծ վարդապետական արժէք իբրեւ ներկայացուցիչ Ե. դարու քրիստոնեայ Հայոց:

Սակայն մեր ձեռքն հասած Ագաթանգեղոսը բաւական այլայլութիւն կրած է յընթացս ժամանակաց: Ձեռագրաց ցուցուցած տարբերութիւնք շատ բազմաթիւ եւ նշանաւոր են. Նաեւ պատմական նշանակութիւն ունին շատերը, ոչ միայն յաւելուածներ ու պակասներ ունենալով, այլ նաեւ անուանց եւ պարագայից ընթերցուածոց այլեւայլութեամբ, զորոնք քննել չէ տեղւոյս։ Սակայն նաեւ բոլորգրեալ Ագաթանգեղոսը մեր ձեռքը բաւական այլայլութեամբ եւ տարբերութեամբ հասած է։ Այսպէս Խորենացի շատ անգամ յիշելով զԱգաթանգեղոս՝[1] կը գրէ անգամ մ'ալ Նուանէի համար[2] թէ “Քարոզեաց ի Կղարջաց . . . մինչեւ ի սահմանս Մասքթաց, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս„։ Ագաթանգեղեայ մէջ բառ մ'ալ չկայ Նուանէի վրայ. ապա ուրեմն Խորենացւոյ տեսած բոլորգրեալ Ագաթանգեղոսն ունէր տարբերութիւններ։ Ընդհակառակն Ղազար Փարպեցի[3] մեծաւ գովութեամբ յիշելով զԱգաթանգեղոս՝ կը դնէ նաեւ նոյն գրոց բովանդակութիւնը ճշդիւ նման մեր ունեցածին հանդերձ վարդապետութեամբ. գոնէ չի ցուցըներ դէպք մը կամ պարագայ մը զոր չգտնենք այժմու բնագրին մէջ։ Սխալմամբ Յովհաննու Ոսկեբերանի ընծայուած “Ներբողեան ասացեալ Յաղագս վարուց եւ նահատակութեան Ս. Գրիգորի„ ճառն[4] նշանաւոր է այս կողմանէ. վասն զի սուտանուն հեղինակը արդի Ագաթանգեղոսի բովանդակութիւնն այնպէս ճշդիւ իր գրութեան մէջ հիւսեր է, որ եւ ոչ նշանախեց մ'անգամ տարբեր կը գտնենք նոր բնագրէն։ Եթէ արդեամբք յունարէնէ թարգմանուած է այս ճառը[5], հեղինակին առջեւն էր յոյն թարգմանութիւնը. որուն թարգմանութեան տարին ըստ Կութշմիտի ըլլալու է 555—622 կամ մանաւանդ 591 թուականը[1]: Սակայն նոյն իսկ այս թարգմանութիւնը շատ տարբերութիւններ, ուրոյն ընթերցուածներ, համառօտութիւններ եւ նաեւ յաւելուածներ ունի: Բովանդակ վարդապետութիւնը զեղչած է թարգմանիչը, բայց շատ անյաջող կերպով, վասն զի Ա. գրոց վերջաւորութիւնն "Սկսցուք շնորհօքն Քրիստոսի պատմել„ եւն. օրինակած է ճշդիւ, եւ կցած է Գ. գրոց սկիզբը՝ "Արդ եկայք, եղբարք„ եւն. բոլորովին անկապ: Յառաջաբանն այնպէս համառօտ է՝ որ կրնանք ըսել՝ թէ կը պակսի: Ընդհակառակն Արտաւանայ եւ Սասանայ պատմութեանց մէջ ՃԺ հարցք[2] մ'աւելի ունի, որ մանրամասն կը պատմուի այնպիսի պարագաներով եւ ոճով, որ դժուարաւ կրնայ մեր արդի Ագաթանգեղեայ խմբագրողին գրչէն ըլլալ: Ընդարձակ Վկայաբա-

---

[1] Խոր. Բ. գլ. կէ, հդ, հթ, ձ, ձգ. եւն։

[2] Խոր. Բ. գլ. ձզ. (էջ 171, 32։)

[3] Ղազար. Փարպ. Պատմ. 1873. Թուղթ. էջ 4—6։

[4] Տպագրեալ ի Սոփերք Հայկականք, հտ. Դ. եւ Ոսկեբ. Մեկն. ի Պաւղ. Հտր. Բ. էջ 792—826։ Նոյն տարին նաեւ իբրեւ յաւելուած Ճառքաղի, (Հատ. Գ. 33 էջք լոյս տեսաւ։) Աւելի կանուխ՝ Կ. Պոլիս, 1734։

[5] Ճառին վերջը կայ յիշատակարան՝ “ի Թուականիս ՇՂ թարգմանեցաւ ճառս ի յունականէն ի մերս, ի ձեռն

Աբրահամու Ղռամատիկոսի ի հին եւ յեղծած օրինակաց. իսկ յարմարեցաւ ըստ բանից դպրութեան եւ բառից՝ ի-մոյ նուաստութենէ՝ Ներսիսէ, հրամանաւ Տեառն իմոյ եւ հարազատի՝ Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի„ եւն: Լատիներէն թարգմանութիւնը կայ առ Montfaucon, Opera S. Chrysostomi, Tom. XII. p 822 sq: — Համմտ. այս ճառին նկատմամբ Acta Sanctorum, Sept. VIII, p. 307. § 59—62.

[1] Համմտ. Հայ թարգմանութիւնն ի Բուդապէշտ, 1878, էջ 301—302: Այն որ հայ բնագրին հոռի ամիսը (էջ 163, 22) յոյնը սեպտեմբեր թարգմանած է. եւ ահեկի (էջ 611, 6) ամիսը՝ Հոկտեմբեր, առիթ տուած է Լակարդի (Gesammelte Abhandlungen, Leipzig. 1866, S. 179, N. 1) կարծելու թէ հայ բնագիրը 1084էն վերջը առած է այս ձեւը, վասն զի ամսոց այս համեմատութիւնն է ըստ տոմարի Յովհաննու Սարկաւագի. սակայն առանց միտ դնելու՝ որ յոյն թարգմանիչն է նոյն համեմատութիւնն ընողը:

[2] Հայ. Թրգմ. Բուդապէշտ, 1878, էջ 302—304 եւ Հայկական հին Դպր. Պատմ. Հտր Ա. էջ 184—191, եւն:

[illegible] Ս. Գրիգորի ունի Մետափրաստէս, եւ կայ ուրիշ մ՚ալ լատիներէն լեզուաւ, զոր ոմանք Մետափրաստէսի քաղուածոյքէն աւելի հնագոյն կը համարին[1]: Մեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ բնագրաքննութեան համար Ագաթանգեղեայ վրացերէն թարգմանութիւն մը եթէ ստոյգ է, զոր Լանկլուա գտած կը հրատարակէ[2]: Բաղձալի է՝ որ թէ այս ամենայն եւ թէ այլ ո՛րեւէ աղբերաց եւ հայ բնագրին ձեռագրաց մանր բաղդատութեամբ հրապարակ ելլէ Ագաթանգեղեայ մատեանը. որուն համար շատ ժամանակի եւ ճգանց պէտք կայ:

---

[1] Հմմտ. Acta Sanctorum, Sept. VIII, p. 306, § 56 եւն: Հմմտ. նաեւ վերը էջ 24 ծն. 1. ուր դրուած մթին ծանօթութիւնն ըստ այսմ պէտք է իմանալ:

[2] Langlois, Collection, I, p 194. Իբր թէ Աթոս լերան վրայ գտնուող Իվերոն վանաց ձեռագրաց ցուցակին մէջ գտած է, զոր կազմած է 1836ին Հ. Հիլարիոն եւ Պրոսէ թարգմանած: Այս ձեռագրաց ցուցակն հրատարակուած է ի թերթին Journal Asiatique, VI Série, Tome IX (1867), էջ 331—351. ուր թիւ Դ. նշանակուած Ցուցատետրի N. 15 կարծն է “Վարք Ս. Գրիգորի„ եւ նշանակուած է թէ Ագաթանգեղեայ թարգմանութիւնն է վրացերէն:

* * *

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ա. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՈՑ . . . . . Ֆր. 1.25
Բ. ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ՁԱՌՄԻՆ ՏԻՒԶԵԱՆՑ . . . . Ֆր. 1.—
Գ. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ . . . . Ֆր. 1.25